

ІНСТЫТУТ БЕЛАРУСКАЕ КУЛЬТУРЫ
INSTITUT DE LA CULTURE BLANCHE-RUTHÉNIENNE

Адзел III. Сэрыя IV. Кніга 3.

ПРАЦЫ СЕЛЬСКА-ГАСПАДАРЧАЙ СЭКЦЫІ

TRAVEAUX DE LA SECTION AGRONOMIQUE

ВЫДАНЬНЕ ІНСТЫТУТУ БЕЛАРУСКАЕ КУЛЬТУРЫ
М Е Н С К—M É N S K

АРКАДЗЬ СМОЛІЧ

Правадзейны Член Інстытуту Беларускае Культуры

ОРГАНІЗАЦЫЯ СЯЛЯНСКАЙ ГАСПАДАРКІ
Ў РАЁНАХ ЦЭНТРАЛЬНАЙ БЕЛАРУСІ

(ПАВОДЛЕ ДАНЫХ БЮДЖЭТНА-АГРОНОМІчнаГА
ДАСЬЛЕДВАНЬНЯ 1923 ГОДУ)

М Е Н С К—1926

1. У С Т У П.

Вывучэньне сялянскае гаспадаркі, яе арганізацыйнага боку, мае вялікае, і ў сучаснасьці, можна лічыць, агульнапрызнанае практычнае значэньне; побач з тым, праблема гэтая зьяўляецца дужа цікаўнай для тэорэтычнага дасьледваньня ў розных кірунках, а перад усім з боку сацыяльнай дыфэрэнцыяцыі і з боку прасторавай (геаграфічнай) дыфэрэнцыяцыі арганізацыйных форм сялянскай гаспадаркі. Наш досьлед ідзе пераважна ў кірунку выясьненьня географічных асаблівасьцяў беларускай сялянскай гаспадаркі і мы на хвіліну затрымаемся на іх значэньні для географічнай навукі.

Ужо пабежных нагляданьняў даволі, каб пераканацца, што сялянская гаспадарка і яе арганізацыя вельмі неаднолькавыя ня толькі ў розных краёх, але і ў частках аднаго краю, прыкл., Беларусі. Прыгледзеўшыся да справы ўважней, мы пабачым, што гэтыя розніцы арганізацыі маюць заканамерны характар—яны зьмяняюцца побач з зьменаю прыродных і агульна-экономічных умоў раёну, побач з зьменаю географічнага і эканамічнага краявіду. Сялянская гаспадарка, як гаспадарка масавая, ня ёсьць вынікам нечэьай паасобнай волі і ўменьня—яна адбівае ў сабе волю і ўменьні цэлага шэрагу пакаленьняў. Арганізацыя сялянскай гаспадаркі зьляжылася на працягу якоў у выніку стыхійнае эвалюцыі, якая ў кожным раёне*) ішла пад уплывам усіх яго прыродных, этнографічных і гаспадарчых фактараў. Адбіваючы гэтыя фактары ў сабе—яна сьведчыць аб іх прысутнасьці. Такім чынам, сялянская гаспадарка можа характарызаваць эканамічны ландшафт гэтак сама, як расьліннасьць характарызуе фізычна-геаграфічны краявід, і зьяўляецца, асабліва ў краёх мала-індустрыялізаваных, фокуснай прыметай для эканамічнага раёнаваньня і характарыстыкі раёнаў. У далейшым мы зможам ня раз пераканацца ў справядлівасьці такога погляду на сялянскую гаспадарку і на значэньне яе тэорэтычнага вывучэньня.

Ня глядзячы на гэта, мы ўсё-ж ня думаем у нашай працы абмежавацца толькі тэорэтычнымі вышуканьнямі. Пытаньне аб раённых тыпах сялянскай гаспадаркі і іх географічным разьмяшчэньні мае вялікую жыцьцёвую вартасьць,

*) Слова „раён“ скрозь у гэтай кнізе ўжываецца ў разуменьні эканамічнага раёну, а не адміністрацыйнага. У вапшнім разуменьні гэтае слова ў Беларусі пачало ўжывацца з часоў зьмены адміністрацыйнага падзелу БССР у 1924 годзе.

Надрукована, згодна з пастановаю Сельска-Гаспадарчае Сэкцыі Інстытуту Беларускае Культуры ад 4 сакавіка 1926 году ў ліку 1.000 паасобнікаў, па водле ўхваленага Навуковай Радай Інстытуту выдавецкага пляну на 1925-26 г.

За Адказнага Рэдактара

Навуковы Сакратар Інстытуту А. Цьвікевіч.

Менск, 30 лістапада 1926 г.

а яго развязацьне—адна з асноўных перадпасылак плянавага соцыялістычнага будаўніцтва савецкае дзяржавы.

Для пабудаваньня рацыянальнага пляну аграномічнай работы ў гэі ці іншай краіне, для ўзгаднення праграм дасьледчых устаноў з сельска-гаспадарчай запраўднасьцю, для ацэны і спраўджаньня мерапрыемстваў зямельнае і сельска-гаспадарчае політыкі—перад усім неабходна мець дакладнае ўяўленьне аб арганізацыі масавай сялянскай гаспадаркі гэтае краіны і яе паасобных раёнаў. Адсутнасьць такога ўяўленьня вядзе да шаблёнавасьці і „агульных месцаў“ у аграномічнай рабоце, да лаважных памылак у справе зямельнага будаўніцтва. Трэба лічыць, што аднэй з галоўных прычын, якія перашкаджаюць беларускай аграноміі дабіцца кіраўнічай ролі ў паступовым руху сельскае гаспадаркі краю, ёсьць поўная нявыўчанасьць арганізацыйных тыпаў сялянскай гаспадаркі Беларусі. Бадай ці не найгорай з гэтага боку маецца справа ў цэнтральнай частцы Беларусі, даўнейшай Менскай губэрні, ці дакладней, у гэі яе частцы, якая ў 1923 годзе складала сабою тэрыторыю Беларускай Савецкай Соцыялістычнай Рэспублікі (паветы: Менскі, Барысаўскі, Бабруйскі, Ігуменскі (Чэрвенскі), Мазырскі і Слуцкі. Вось-жа аб гэтай тэрыторыі (з прычыны зьмены ў 1924 г. граніц БССР) мы і будзем далей гаварыць у гэтай кнізе, называючы яе каратка *Цэнтральнай Беларуссю*.

Для вывучэньня арганізацыйнага ладу масавае гаспадаркі, можна выкарыстаць перш за ўсё даныя паўсюдных статыстычных роспытаў і перапісаў ды зямельнае і падатковае статыстыкі; на падставе гэтых даных можна злажыць сабе ўяўленьне аб пытаньні ў самых агульных рысах, можна разабрацца ў важнейшых сельска-гаспадарчых асаблівасьцях пераважна вялікіх тэрыторый і, што асабліва важна, можна вывады больш падрабязных і глыбокіх досьледаў пашыраць на вялікія раёны. Але, каб зразумець сутнасьць і прычыны ўтварэньня тых ці іншых асаблівасьцяў гаспадарчага ладу, трэба правесці дакладны аналіз паасобных гаспадарак ды іхніх груп на падставе монаграфічнага іх апісаньня і пры дапамозе бюджэтнага, а яшчэ лепш рахунковага спосабу падлічэньня. Нават тады, калі даныя для такога падлічэньня сабраны праз аднаразовы роспыт гаспадароў за цэлы гаспадарчы год, дык пры ўсёй недакладнасьці гэтага методу мы ўсё-ж атрымаем досыць канкрэтнае ўяўленьне аб асноўных рысах арганізацыі масавае гаспадаркі ў раёне, ды і зможам нават зрабіць пэўныя вывады аб пэрспектывах гаспадарчага разьвіцьця і неабходных аграномічных мерапрыемствах.

У Цэнтральнай Беларусі, апроч гэтых меркаваньняў, трэба яшчэ лічыцца з тым фактам, што паўсюдныя сельска-гаспадарчыя перапісы пачалі праводзіць тут толькі ў часе вайны,

для папярэдняга-ж часу прыходзіцца карыстацца статыстыкай Цэнтральнага Статыстычнага Камітэту або Міністэрства Земляробства, якая публікавалася толькі ў павятовых лічбах. Лічбы на валасьцэх апублікаваны толькі за 1898—1902 год у „Матэрыялах к оцэнке недвижымостей“, якія распрацаваны пад кіраўніцтвам Ф. Ястрэмскага¹⁾. Даныя гэтыя, аднак, няпоўныя, мэтоды іх зьбіраньня не дазваляюць надта на іх пакладацца, а да таго-ж адносяцца яны да эпохі, якую аддзяляюць ад нас два дзесяткі гадоў, дзёве рэволюцыі. Да апошняга часу ня было ў нас і здавальняльнай глебавай карты краю, якая гэтак патрэбна для выясьненьня прычыны разьмяшчэньня гаспадарчых тыпаў. Глебавыя досьледы пачаліся тут толькі ў 1923 годзе і далі, тымчасам, вельмі схэматычную карту глебавых раёнаў²⁾. Нарэшце, у Цэнтральнай Беларусі саўсім блізка няма матар’ялаў зямскае статыстыкі; апошняя пачала працаваць толькі ў апошнія гады перад вайною і яе дзейнасьць вельмі хутка зьлілася з працаю дзяржаўных статыстычных арганізацый ваеннага часу, якія мелі свае спецыфічныя заданьні і давалі незаўсёды характэрныя лічбы. Аднак-жа паўсюдныя перапісы ваеннага часу зьяўляюцца для Цэнтральнай Беларусі блізка што адзіным сьвяжэйшым друкаваным матар’ялам, які асьвятляе эканамічную і арганізацыйную прыроду яе сельскае гаспадаркі; на жаль, гэтыя перапісы пакуль што апублікаваны і даступныя для шырокага карыстаньня толькі ў вельмі невялікай частцы. Так, апублікаваны некаторыя даныя сельска-гаспадарчага перапісу 1916 году ў адносных вялічынях у дадатку да працы агранома Н. Ярашэвіча, пад назваю: „Сельско-хозяйственные районы Минской губернии“ (Менск, 1923) і даныя перапісу скаціны 1915 году.

Неабходнасьць больш паглыбленага вывучэньня сучаснай сельскай гаспадаркі Беларусі прывяла да арганізацыі яшчэ ў 1922 годзе бюджэтных досьледаў Цэнтр. Статыстычным Кіраўніцтвам РСФСР, а ў 1923 годзе—бюджэтныя дасьледваньні робяцца ўжо мясцовымі арганамі ў сувязі з падрыхтоўкай да ўсесаюзнай сельска-гаспадарчай выстаўкі. Пры гэтым нам з даручэньня Народнага Камісарыяту Земляробства БССР першы раз у Беларусі давялося праводзіць гэткае досьледы па анкеце проф. А. Чэлінцава, з ужываньнем, пры апрацоўцы матар’ялу, методу рахунковага аналізу.

Падрабязная распрацоўка даных памянёнага досьледу, на жаль, зацягнулася і затым констатаваньня ёю факты можа крыху страцілі сваёй сьвежасьці, што і зразумела, калі ўзяць

¹⁾ Матэрыялы к оцэнке недвижымостей в Минской губ. Полевое хозяйство в Минской губ. Минск 1908—і рад іншых томаў.

²⁾ Зьмешчана ў „Працах Першай Усебеларускай Глебазнаўчай Конфэрэнцыі“. Выд. Інстытуту Бел. Культуры 1926 г.

пад увагу шыбкасьць гаспадарчае адбудовы ў Саюзе ССР за апошнія гады, асабліва-ж у справе менавых адносін. Лічачы, аднак, што асноўныя формы сялянскай гаспадаркі змяняюцца вельмі павольна і да таго-ж пераважна з боку колькаснага, тады як раёнавыя якасныя іх характарыстыкі застаюцца нязьменнымі, выкарыстоўваем у гэтай працы даныя памянёнага досьледу для выяўленьня і характарызаваньня галоўных організацыйных тыпаў сялянскай гаспадаркі Беларусі. Зразумела, што характарыстыка сялянскай гаспадаркі, якую мы тут даем, адносіцца да часу дасьледваньня, але з шмат якіх бакоў яна застаецца і ў сучаснасьці справядлівай і можа мець практычнае значэньне.

Праца гэтая пачынаецца з сельска-гаспадарчага раёнаваньня Цэнтральнай Беларусі на падставе даных масавае статыстыкі. Далей тлумачыцца мэтодологія самага бюджэтна-агрономічнага досьледу 1923 году, выясьняюцца асноўныя ўмовы і фактары сельска-гаспадарчага вытворчу і апісваецца організацыя прадукцыйных галін гаспадаркі. У канцы выясьняюцца пытаньні зыскоўнасьці гаспадаркі і яе галін, і робяцца належныя падсумаваньні і практычныя вывады. Да працы ў якасьці дадатку дакладваюцца валасныя падсумаваньні галоўных кніг дасьледваных гаспадарак, як асноўны сыры матэрыял, якім карыстаўся аўтар пры выясьненьні пытаньняў аб структуры і разьмеркаваньні прыбытку.

1. Сельска-гаспадарчыя раёны Цэнтральнай Беларусі.

2. Геаграфічныя ўмовы.

Перад тым, як перайсьці да разгляду даных бюджэтна-агрономічнага дасьледваньня 1923 году, мы знаёмімся з важнейшымі асаблівасьцямі сельскай гаспадаркі Цэнтральнай Беларусі ды яе частак, наколькі гэта можна зрабіць наводзе апублікаваных (у працы Н. Ярашэвіча ды інш.) валасных даных масавае статыстыкі, імкнучыся ў канцы вызначыць асноўныя рысы сельска-гаспадарчага раёнаваньня гэтае тэрыторыі. Памянёныя даныя адносяцца да часу, які аддзелены ад часу дасьледваньня 7 гадамі дый захопляюць усю гаспадаркі бяз розьніцы катэгорый, як сялянскія, так і прыватна-ўласьніцкія; ня гледзячы на гэта, некаторае ўдзяленьне аб раёнавых розьніцах на прасторы Цэнтральнай Беларусі яны даюць. На жаль у аснову гэтага азнаямленьня мы ня можам пакласьці самога раёнаваньня Н. Ярашэвіча, бо яно супярэчыць некаторым даволі вядомым фактам. Выходзячы пераважна з лічбаў, паданых у працы Н. Ярашэвіча, мы за гэтым даем крыху іншую, хоць, праўда, даволі грубую схэму раёнаваньня Цэнтральнай Беларусі, пабудаваную пры дапамозе найпрасьцейшых спосабаў статыстычнай картографіі.

Фізыка-геаграфічныя ўмовы Цэнтральнай Беларусі вызначаюцца пашырэньнем двух яе галоўных краявідаў: морэнавага з лёсавымі астравамі—у поўсе грудавін (увалов), які займае пераважна паўночна-заходнюю частку губэрні, дый палескага або задрывага—у паўднёва-ўсходняй частцы, прычым яго значныя затокі ўрэзваюцца ўздоўж рэк Птычы і Бярозы ў краіну, дзе пашыраны морэнавыя краявіды.

Морэнавая краіна адзначаецца асаблівым узгоркаватым рэльефам, перавагаю больш ці менш цяжкіх і ўраджайных глеб (на глінах і няскох з накіднымі ды на лёсаватым суцлінку), а з гэтай прычыны—густым земляробкім насяленьнем, у сярэднім каля 40 чал. (1916) на 1 кв. вярсту, з хістаньнямі ад 30 да 70 ч. на кв. вярсту, і малой дясцістасьцю (каля 20 проц.). Палеская краіна выяўляе сабой пяскавую раўніну, накрытую пераважна безнакіднёвым сартаваным адкладамі, сярод якіх у пляскатых заглыбленьнях рэльефу разьлегліся вялізныя, пераважна нізінныя, балоты. Бедныя глебы.

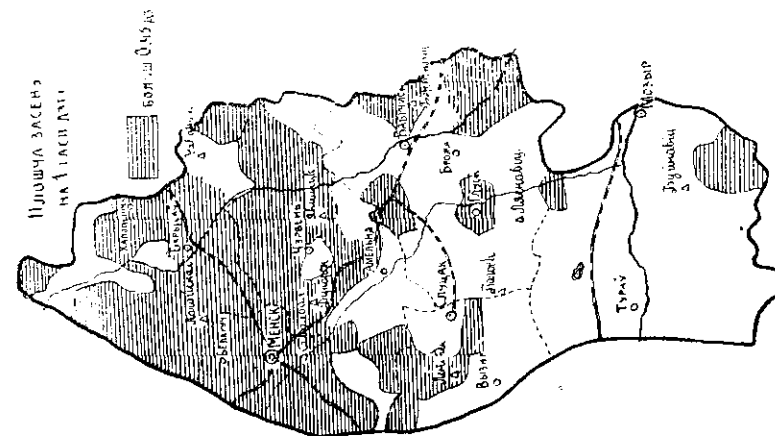
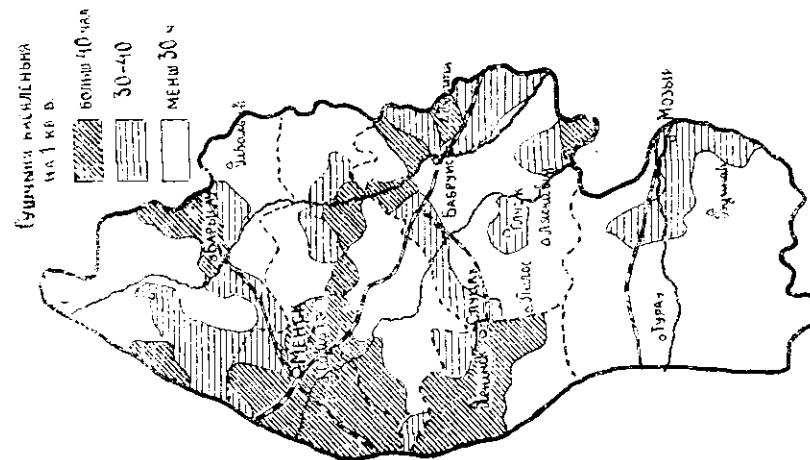
дрэнныя шляхі зносін ня спрыяюць згушчэнню тут насяленьня. Шчыльнасьць вясковага насяленьня тут ад 30 чал. на кв. в. у перайсьцёвых мясьцінах зьніжаецца ў кірунку да найбольш глухіх закруткаў Палесься да 10 чал. і нават ніжэй (Танеская вол.—7,2 чал. на кв. в.), складаючы ў сярэднім 15-20 ч. на кв. в. (1916 г.). Лясістасьць значная—вышэй за 40 проц. (Мазырскі пав.¹⁾ у 1917 годзе меў 43,6% лясістасьці).

У сувязі з фізыка-геаграфічнымі знаходзяцца і асаблівасьці разьмяшчэння насяленьня ды яго паселішч па тэрыторыі. Так, ў паласе грудавін мясьцяца найбольш значныя паселішчы, а разам з тым і большая частка гарадскога насяленьня Беларусі. Рыначныя ўмовы тут, наогул кажучы, шмат лепшыя, чым у Палесьсі, дзе нярэдка можна спаткаць мясьціны, што адрэзаны большую частку году нават ад суседняга мястэчка.

Наогул розьніцы паміж памянёнымі дзьвюма краінамі Беларусі гэтак значныя, што можна спадзявацца ў іх спаткаць саўсім розныя сыстэмы гаспадаркі: у морэнавай частцы—інтэнсыўную і культурную, у Палесьсі—экстэнсыўную і адсталую, што і пацьвярджаюць ужо нават палярхоўныя нагляданьні. Пры больш уважлівым разглядзе пытаньне робіцца крыху больш складаным. Так, здавалася-б, саўсім натуральна будзе спадзявацца, што ў гусьцей заселеных морэнавых раёнах памеры засеўных плошчаў, з прычыны зямельнае цеснаты, будуць меншыя, чым у бязьлюдным Палесьсі; фактычна-ж, мае месца якраз адваротнае зьявішча. Найбольшыя памеры засеўнае плошчы, разьлічаючы яе на 1 гаспадарку мы знаходзім у густазаселеным раёне лэсаватых суглінкаў у ваколіцах Менску (9,3 дзес. у Смалявіцкай вол.) і найменшыя памеры—у найменш заселенай палескай глушы (2,1 дзес. на 1 гасп. ў Танескай вол.), прычым розьніцы тут, як бачым, занадта вялікія. Сам сабою просіцца вывад, што ў некаторых частках Палесься з земляробскай гаспадаркай яшчэ моцна конкуруюць нейкія іншыя галіны гаспадаркі. Магчымы, аднак, і іншыя тлумачэньні гэтага факту. Справа ў тым, што глебы Палесься, вельмі лёгкія і бедныя, вымагаюць частага і сыстэматычнага гнаеньня. Колькасьць гною, якую мае гаспадарка, вызначае памеры пашырэння яе засеўнае плошчы, бо для вядзеньня лядавае сыстэмы тут ужо з зямлёй зацесна, а з лубінам (на зялёнае ўгнаеньне) тутэйшы сялянін яшчэ незнаёмы.

Іншыя ўмовы ў паўночна-заходняй частцы Беларусі. Глебы тут лепшыя, гною больш, дзякуючы лепшаму стану

¹⁾ Уся асноўная праца дасьледваньня праведзена ў 1923 годзе—да рэформы адміністрацыйнага падзелу БССР і затым у працы скрозь ужываецца той падзел БССР на паветы і воласьці, які існаваў перад рэформай; ужываюцца таксама і тагачасныя географічныя назвы (Гуменскі павет і інш.).

жывёлы і больш інтэнсыўнаму яе кармленьню ў сувязі з травасеяннем і вышэйшымі ўраджаямі саломы. Мясамі пашырана зялёнае ўгнаенне дый сама сыстэма ральніцтва, дапамагае падтрыманню ўраджайнасці глебы (тут, напр., пашырана культура бабовых). Цікаўна, што найбольшыя памеры засеўнае плошчы мы знаходзім у раёнах з найбольш развітым травасеяннем.

Такое разьмеркаваньне памераў засеўных плошчаў значна змяняе вышыню інтэнсыўнасці ральніцтва ў морэнавых і палескіх раёнах. Палескі селянін мае магчымасьць на свае 2 дзесяціны засеву траціць вельмі многа працы. Затым-то гаварыць аб экстэнсыўнасці палескага ральніцтва, гэтак сама, як і аб палескім многазямельлі, трэба з пэўнай асьцярогаю. У кожным разе, карыстаючыся статыстычнымі данымі, трэба вельмі асьцярожна адносіць тыя ці іншыя паказальнікі на адзінку засеўнае плошчы, а часамі даводзіцца і саўсім адмаўляцца ад гэтага спосабу, дый наогул—не забывацца аб памянёнай акалічнасьці пры разглядзе прапорцыі польных культур.

3. Асаблівасьці ральніцтва.

Прапорцыя польных культур, паданая ў памянёнай працы Н. Ярашэвіча, адносіцца да гаспадарак як сялянскага, так і прыватна-ўласніцкага тыпу, аднак, прыходзіцца і нам карыстацца для разваг аб сыстэме ральніцтва пераважна гэтымі лічбамі, бо іншых валасных лічбаў масавае статыстыкі не апублікавана. Мы затрымаем сваю ўвагу толькі на некаторых найбольш паказальных культурах: кармовых травах, бульбе, валакняных расьлінах, дый азімым жыце. Перад усім-жа разгледзім географію пераважных культур.

Па ўсёй тэрыторыі пануючай культурай, бязумоўна, ёсьць азімае жыта; з гэтай прычыны, хочачы выясьніць розніцы між раёнамі Беларусі, мы азімага жыта і не ўстаўляем у формулу пераважных культур, абмяжоўваючы гэтую формулу толькі трыма наступнымі, паводле сваёй пашыранасьці, культурамі.

Для ўсяе паўночнай палавіны Цэнтральнай Беларусі найбольш характэрнай формулай будзе АБЯ (на поўначы Барысаўскага пав. АЯБ, што паказвае на сумежнасьць ячменных раёнаў Віцебскай губ.). Але на лёсаватых суглінках, у сярэдзіне Слуцкага ды Менскага пав., і ў сумежных валасьцях іншых павеатаў пашыраны формулы АТЯ і АЯТ,—гэта раёны з найбольшымі памерамі травасеяньня. Усё Палесьсе мае грачана-бульбяныя формулы (БГА, АБГ, ГБА, АГБ і г. д.). Такім чынам, паводле характару пераважных культур, вызначаюцца раёны: 1) травяны, 2) аўсяна-бульбяны і 3) грачана-бульбяны.

Цяпер разгледзім больш падрабязна пашырэнне паасобных важнейшых культур.

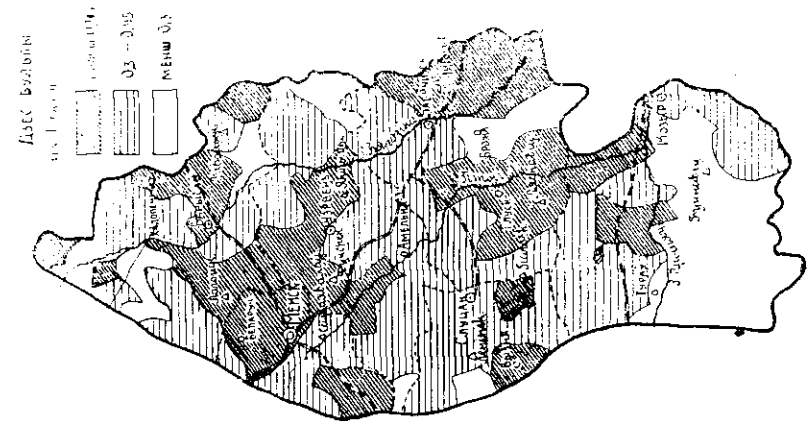
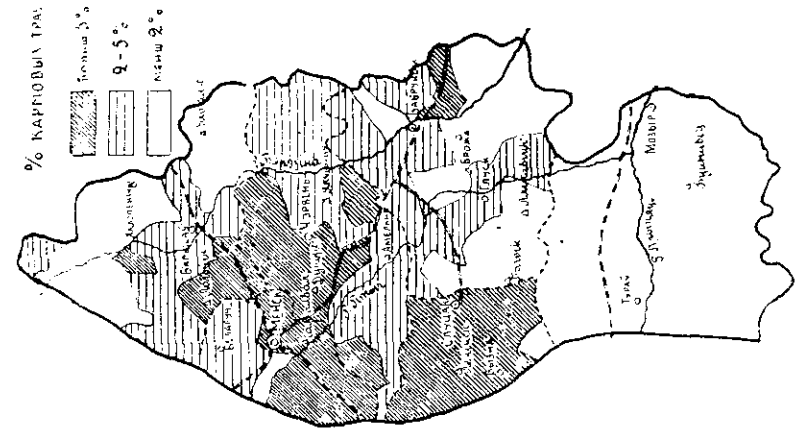
Травасеяньне рэзка выяўлена ў грудавінных краінах, а ў Палесьсі яго саўсім блізка няма. Вышэйназваныя раёны Менскага і Слуцкага павеатаў, якія зьяўляюцца асяродкам травасеяньня ў Цэнтральнай Беларусі, яшчэ ў 1898—1902 г. мелі вышэй за 10 проц. кармовых траў. Да іх прылягае паўночна-заходняя частка Ігуменскага (Чэрвенскага) пав. і паўднёва-заходняя Барысаўскага, утвараючы суцэльны раён з плошчаю кармовых траў ад 5 да 13 проц. У рэшце Ігуменскага пав., у паасобных раёнах Бабруйскага ды іншых павеатаў над травамі толькі 2—5 проц. Хаця абсолютныя памеры гэтае культуры ў большасьці раёнаў невялікія, аднак, з прычыны яе рэфармуючага ўплыву на ўсю гаспадарку і, у прыватнасьці, на разьвіцьцё рыначных галін, якія вызначаюць сыстэму гаспадаркі, мы будзем лічыць памеры травасеяньня асноўнай прыметай для раёнаваньня ральніцтва.

Дужа важным паказальнікам інтэнсыўнасці гаспадаркі павінна-б зьяўляцца бульба. Калі мы, аднак, картаграфуем яе процантавыя адносіны да агульнай прасторы засева, дык найбольшы процант бульбы мы знойдзем сярод валасьцей Палесься, найменшы—у ваколіцах Менску (Смалявіцкая в. 5,5 проц., Ляскавіцкая в. Мазырскага пав. 19,6 проц.). Трэба прызнаць усё-ж, што гэтыя лічбы не даюць правільнага ўяўленьня аб пашыранасьці культуры бульбы. Вышэйшы процант бульбы ў Палесьсі тлумачыцца яе спажывецкім значэньнем; сялянская сям'я для забесьпячэньня свайго харчаваньня пры заўсёднай нястачы хлеба павінна мець пэўны мінімум плошчы пад бульбаю, незалежна ад іншых культур гаспадаркі. Дзеля гэтага, пры малых разьмерах агульнай засеўнай прасторы, адносныя разьмеры культуры бульбы вырастаюць вельмі значна. Наадварот, у паўночна-заходніх раёнах, дзе бульба зьяўляецца ня толькі спажывецкай культурай, але і кармовай, а часта і рыначнай, процантавыя адносіны яе да агульнай засеўнай прасторы, з прычыны большых разьмераў апошняй, павінны быць невялікія. Калі, аднак, мы падлічым абсолютныя разьмеры бульбянога поля, што прыпадаюць на 1 гаспадарку, дык наша раёнаваньне саўсім зьменіцца. Каля Менску і далей ад яго—на ўсход ад Барысава—выявіцца многабульбяны раён (звыш 0,45 дзес. на 1 гаспадарку). Другі такі самы раён мы знойдзем у густа населеных валасьцях на ўсходзе Бабруйскага пав. і трэці—у цэнтры Палесься над р. Птыччу, дзе перад вайною асабліва была разьвітая браварная прамысловасьць. Мінімальныя разьмеры бульбы і ў абсолютных (менш 0,3 дзес. на 1 гаспадарку) і ў адносных лічбах мы знаходзім у Паўднёвым Палесьсі (на паўднёва-заходняй Прыпяці), а таксама ў невялікім гду-

Хім палескім раёне на вадападзеле паміж ніжняй Птыччу і Бярэзінай дый на поўначы Барысаўскага пав. (Восаўская, Мсьціская вол.). Першыя два раёны—глухія, рэдка заселеныя і балатністыя палескія куткі, дзе земляробства вядзецца на многалікавых, раскіданых па лесе кавалках ральлі, часамі залішне аддаленых ад сядзібы. Бульбу тут прыходзіцца садзіць найбольш, мусіць, на прысядзібных паветках, а гэта павінна весці да зьмяншэньня яе плошчы. На поўначы-ж Барысаўскага пав. мы маем справу, відаць, з найменш парушанай зярыёвай трохпалёўкай.

Разьмеры бульбяное культуры дазваляюць нам падзяліць палескія раёны на многа- і мала-бульбяныя, ды таксама выдзеліць многабульбяны раён на ўсход ад Барысава.

Лён і каноплі ў Цэнтральнай Беларусі зьяўляюцца культурамі амаль што ня выключна спажывецкімі. Паводле выгучнай статыстыкі льянае валакно вывозілася ў значных разьмерах толькі з ст. Крупкі на ўсходзе Барысаўскага пав. (27 тыс. пуд. у год) ды яшчэ з адышоўшых да Польшчы частак Менскай губ. Іншыя раёны вывозілі даволі многа льянага сям'я (у 1913 г. вывезена ўсяго алейнага сям'я 244 тыс. пуд.). Колькасць гэтая ўсё-ж не такая вялікая, каб можна было гаварыць аб прамысловым лёнаводстве. Алейнае сям'я зьяўляецца, відаць, толькі пабочным прадуктам пры вырабе валакна, якое ідзе на асабістыя патрэбы сялянскай сям'і. Пэўна-ж і адносна лёну трэба заўважыць, што для гаспадарак, асабліва з неразвітай рынчнай выменай, абавязкова патрэбна пэўная мінімальнае плошча пад лёнам, а з гэтай прычыны ў Палессі пры яго малой агульнай засеўнай прасторы, адноснае значэньне лёну павінна быць вельмі высокім, што мы і бачым у запраўднасьці (у паасобных валасьцях Мазырскага пав. да 6 проц. валакністых расьлін). Н. Ярашэвіч, на падставе процантавых адносін плошчы лёну да агульнай засеўнай плошчы, лічыць такія раёны льянанымі, з чым згадзіцца нельга: гэтыя раёны перад вайною льянага валакна саўсім ня вывозілі і амаль што ня вывозілі алейнага сям'я, а, разьлічаючы на 1 гаспадарку, у іх прыпадала па 0,10—0,15 дзес. плошчы валакністых расьлін, гэтак сама, як і па ўсёй Меншчыне. Толькі ў паўночна-ўсходняй частцы Барысаўскага пав. (раён станцыі Крупкі) мы бачым сапраўднае ўзмацненьне льянае культуры, аб чым сьведчаць і разьмеры яе плошчы, што прыпадае на 1 гасп. (0,2—0,4 дзес.). Раён гэты зьяўляецца беспасярэдным працягам Аршанска-Магілёўскага льянага раёну, які тут, у ўсходняй частцы Барысаўскага пав., і канчаецца. На захад ад р. Бярэзіны ляжаць раёны, якія з боку культуры лёну нічым не вызначаюцца з усёй краіны спажывецкага лёнаводства. Дзеля гэтых прычын мы можам пры сельска-гаспа-

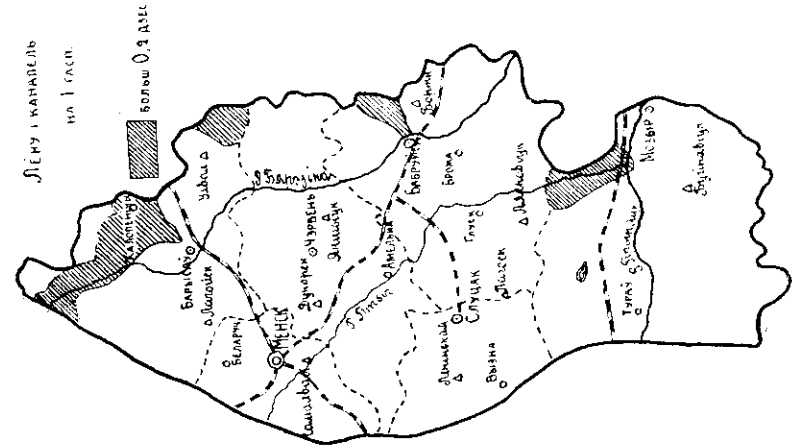
дарчым раёнаванні Беларусі ня ўводзіць прыметы лёнаводства, за выняткам хіба ўспомненага раёну ў Барысаўскім пав.

Нарэшце трэба разгледзець яшчэ і адносныя разьмеры плошчы, занятай азімым жытам. На падставе гэтае прыметы часта прабуюць азначыць разьмеры занятага папару і наогул разважаць аб эвалюцыі трохпалёўкі. Беларусь якраз зьяўляецца краем, дзе процэс ліквідацыі трохпалёўкі надзвычайна пашыраны і да таго-ж з даўняга ўжо часу. Заняты папар часта захапляе тут большую частку папарнае зьмяны, і зразумела, што дзеля гэтага " " жыта, якое ў большасьці выпадкаў ня выходзіць за межы азімае зьмяны,—павінен скарачацца. Аднак, трэба ведаць, што нізкі " жыта можа быць і пры абложнай гаспадарцы, пры пярэстапалёўцы і, адным словам, ува ўсіх выпадках шырокага разьвіцьця ярыны, якое не заўсёды зьвязана з інтэнсыфікацыяй земляробства. Якраз такую зьяву мы бачым у Менскім Палесьсі—у самых глухіх яго валасьцях (Дзякавіцкай, Танескай і інш.), якія маюць па 32—37 проц. азімага жыта, г. зн. менш, чым у самых інтэнсыўных раёнах. Зьвязана гэта, аднак, ня з прысутнасьцю занятага папару, а з вялікай пашыранасьцю яравога жыта (мясцамі да 18 проц.), што Ф. Ястрэмскі тлумачыць заўсёдным вымаканьнем азіміны па ніжэйшых мясцох у гэтых раёнах і наогул большай пераборлівасьцю яравога жыта. Калі цяпер выключыць такія валасьці з ліку тых, што маюць нізкі % азім. жыта, дык карта апошніх дасьць больш выразнае ўяўленьне аб раёнах разьвіцьця занятага папару. Раён травасеяньня (Слуцкі і Менскі пав.) ды некалькі валасьцей каля Барысава маюць азім. жыта менш, як 40 проц.; іншыя раёны маюць 40-50 проц. азім. жыта, а больш, як 50 проц. азім. жыта мы знаходзім у Азарыцкай вол., на мяжы Рэчыцкага пав., дзе гэтая зьява больш выразная; тут азімае жыта, відаць, сеюць ня толькі пасья папару, але і ў іншых мясцох, напр. пасья аблогі.

4. Асаблівасьці жывёлагадоўлі.

У формаванні тыпаў жывёлагадоўлі вялікае значэньне павінны мець суадносіны ральлі і прыроднае кармовае плошчы. Разгледзім адпаведныя павятовыя лічбы (гл. таб. 1).

Паўночныя паветы зьяўляюцца найбольш разворатымі, паўднёвыя, далучаючы сюды і Слуцкі пав.,—сенажатнымі. Асабліва многа прыродных сенажацей каля Слуцку, у пераходных да Палесься рэчных далінах; відаць, гэтая акалічнасьць спрыяе разьвіцьцю гадоўлі маладняку. У Менскім павеце недахват прыродных сенажацей дапаўняецца травасеяньнем, а ў Барысаўскім, Ігуменскім і частцы Бабруйскага, дзе травасеяньне не разьвіта, недахват корму таксама паві-

нен націскаць на арганізацыю гаспадаркі, прымушаючы яе разьвіваць кармовыя культуры.

Аб сучасным кірунку і ролі жывёлагадоўлі Цэнтральнае Беларусі мы можам разважаць пераважна паводле статыстыкі быдла, крыху багацейшай на лічбавы матэрыял, чым іншыя галіны жывёлагадоўлі. Затрымаемся перад усім, на колькасці быдла. З гэтага боку існуюць значныя розніцы паміж поўначчу і поўднем нашае краіны. Тады як на паўночным захадзе, пераважаюць гаспадаркі з дзвюма і менш штукамі быдла на 1 гасп., на поўдні—у Мазырскім і частцы Бабруйскага пав.—гаспадаркі звычайна маюць больш 4 штук быдла на кожную.

Суадносіны сельска-гаспадарчых ужыткаў насаму ў 1917 годзе.

Табліца 1.

	На 100 дзес. ральлі	
	Дзесцінін	
	Сельжачі	Выгану
Бабруйскі	48,0	19,7
Барысаўскі	38,0	18,2
Ігуменскі	40,0	13,4
Менскі	20,0	8,2
Мазырскі	84,2	23,0
Слуцкі	62,0	14,1

Трэба адзначыць, што многаскацінасьць паўднёвага Палесься зьвязана з ужываньнем да запражкі валоў. У большасьці запрапьяціх валасцей лік рабочых валоў у 2—6 разоў большы, чым коняй, і тут, значыць, пераважае вол, як запражная жывёла. Многа рабочых валоў і ў іншых частках Мазырскага пав., а таксама ў паўднёвай і заходняй частках Бабруйскага пав., але ў апошнім павеце ўжо пераважае работа на конях. У іншых раёнах Меншчыны рабочых валоў мала, апрача, хіба, паўночна-заходняй часткі Барысаўскага павету, аддаленай ад рынку і чыгунак.

Мяркуючы паводле разьмераў гадаваньня маладняку, значныя розніцы існуюць і ў самой арганізацыі гадоўлі быдла ў паўночнай і паўднёвай частках Меншчыны. Тады, як на поўдні ў Прыпяцкім Палесьсі на 100 кароў прыпадае маладняку старэйшага і году—45—60 і нават да 66 штук (Мялешкавіцкая вол. на паўдн.-ўск. ад Мозыру), у паўн.-зах. частцы гэтыя адносіны спадаюць да 20—30 і нават да 15 штук (Заслаў-

ская вол. на паўн.-зах. ад Менску). Лічачы, што разьмер гадаваньня маладняку ў інтэнсіўных паўночна-заходніх раёнах зусім здавальняе патрэбы рамонту свайго статку, мы павінны будзем увесь маладняк звыш 20—30 штук на 100 кароў лічыць звышрамонтавым (адносна да малочнай часткі статку), тым больш, што ў экстэнсіўнейшых умовах гнаеўвае гадоўлі трэба спадзявацца меншай бракоўкі і даўжэйшага тэрміну службы жывёлы (да 15 гадоў). У кожным разе, калі нават прыняць пад увагу рамонт рабочых валоў, дык можна з пэўнасьцю лічыць, што ў паўднёвым Палесьсі нават у 1916 годзе, ня гледзячы на ўсе ваенныя рэквізыцыі быдла (імі ўзята было мясцамі да палавіны маладняку быдла), астатвалася даволі значная колькасць звышрамонтавага маладняку, што павінна характарызаваць гэты раён, як раён экстэнсіўна-мяснае (выпасовае) жывёлагадоўлі. Такую характарыстыку пацвярджае і статыстыка чыгуначных перавозак. Быдла вывозілася ў даволі значнай колькасці (да 10 тыс. штук у год толькі па чыгунцы) якраз з гэтых частак Менскай губэрні.

Характар і кірунак жывёлагадоўлі ў паўночна-заходняй частцы менш выразны, за выняткам падмestавых раёнаў, дзе можна заўважыць сьвежа-малочную прадукцыю, разьлічаную на мestавага спажыўца. У рэшце раёнаў, ня гледзячы нават на нізкі процант маладняку, што іншы раз сьведчыць толькі аб кармовай нястачы ці аб мацнейшай рэкаізыцыі маладняку для патрэб войска, можна гаварыць толькі аб вельмі слаба-рыначным малочна-масьляным кірунку. У некаторых частках гэтага раёну магчыма гадаваньне не мяснага, а малочнага быдла на збыт у раёны з меншым гадаваньнем. Наогул-жа з аддаленьнем ад рынку малочная прадукцыя насаму быдла спадае і ўзрастае значэньне быдла, як вытворцы гною, што стаіць у поўнай згодзе з сыстэмай ральніцтва, якая тут пануе.

Пералічаныя раёны на карце разьмячаюцца так, што раён экстэнсіўна-мяснага кірунку займае Мазырскі, паўночна-заходнюю частку Бабруйскага ды паасобныя воласці на поўдні і ў цэнтры Ігуменскага паветаў.

Масьляна-малочны кірунак, у сувязі з зьніжаным процантам маладняку, можна спадзявацца спаткаць у Менскім, Слуцкім паветах, у паўночна-заходняй частцы Ігуменскага і ў цэнтральнай частцы Барысаўскага павету. У іншых раёнах, мусіць, пануе мясна-малочная гадоўля, быдла трымаючы найбольш дзеля прадукцыі гною, не выключаючы і поўналескіх мясцовасьцяў з ніжэйшым процантам маладняку на поўначы Барысаўскага павету, дзе ніякія даныя, апроч гэтага процанту маладняку, не паказваюць на малочную гадоўлю.

Адносна колькасці сьвіней мы, на жаль, ня маем досыць паказальных і поўных лічбаў. На падставе пэ-

лівных даных, аб адносінах іх да ліку ўсяго быдла, можна толькі адзначыць, што ва ўсёй паўночнай палавіне Меншчыны сьвінарства на лік ішло побач з гадоўляй быдла, мясцамі-ж яно, відаць, і паводле свайго гаспадарчага значэньня стаяла ня ніжэй апошняе, хаця-б з боку рыначнасьці. У паўднёвай палавіне колькасьць сьвіней меншая, чым колькасьць быдла. Аднак, колькасьць сьвіней яшчэ вельмі мала кажа аб кірунку арганізацыі сьвінарства. У кожным разе з лічбаў табліцы 2 відаць, што галіна гэтая мае да пэўнай меры рыначны характар, а калі меркаваць аб скорасьпеласьці жывёл паводле процанту дарослых сьвіней у статку, дык найбольш інтэнсыўны (скорасьпелы) характар сьвінарства мае якраз ня ў тых паветах, дзе на лік яно прадстаўлена найбольш моцна (Барысаўскі, Ігуменскі), а хутчэй наадварот. Найбольш скарацьпелае і рыначнае сьвінарства маюць Слуцкі і Менскі паветы, найменш скарацьпелае—Мазырскі. Паводле-ж колькасьці сьвіней вызначаецца Барысаўскі павет, дзе сьвінарства, відаць, мае эктэнсыўны і спажывецкі характар.

Табліца 2.

ПАВЕТЫ.	Лік сьвіней на 100 штук быдла.	% сьвіней старэй 1 г. у статку.	Чысты вываз у 1913 г. продуктаў сьвінарства.		Лік авечак на 1 гасп. у 1916 г.
			Жывых сьвіней штук.	Сьвінога мяса і сала пудоу.	
Бабруйскі	114	40	219	—3.400	2,5
Барысаўскі	161	39	—	—4.000	3,1
Ігуменскі	131	43	3.232	—	2,4
Менскі	128	36	4.514 ¹⁾	22.900	1,6
Мазырскі	68	47	557	1.300	2,7
Слуцкі	110	35	5.006 {11.000 ²⁾ }	2.000 {4.500 ²⁾ }	2,0

Наогул, трэба адзначыць, што даных для меркаваньняў аб кірунку і характары сьвінарства замала. Розьніцы арганізацыі гэтае галіны ў сялянскіх гаспадарках паміж асобных раёнаў усё-ж не павінны быць лішне вялікія, бо ўплывы рынку адбіліся пераважна на вялікіх дворных гаспадарках, сялянскае-ж сьвінарства амаль не па ўсёй прасторы насіла ў значнай меры натуральна-спажывецкі характар.

¹⁾ Зварот ст. Менск не далічаны.

²⁾ Разам з палавінаю таваразвароту ст. Замір'е. Панаградзкі пав. да гэтай пінне значная частка Слуцкага пав.

Аучарства у Меншчыне разьвіта было даволі слаба. З табл. 2 мы бачым, што толькі ў Барысаўскім пав. на сялянскую гаспадарку прыпадала ў сярэднім 3 авечкі (разам з ягнятамі), у іншых шмат менш, прычым у Менскім і Слуцкім пав. толькі 2 штукі і менш на 1 гасп. У самых інтэнсыўных раёнах аучарства, відаць, выцясьняецца іншымі галінамі жывёлагадоўлі. Але і тут аучарства не давала прадуктаў, якія-б ігралі ролю ў чыгуначных перавозках, што прымушае адносіць яго да галін найменш рыначных. Калі картаграфаваньне колькасных адносін авечак да быдла, дык малаавеччых раёны мы ўгледзім у большай частцы паўднёвай Менскага павету, у цэнтры Слуцкага пав. і пад м. Барысавам. Апроч таго, усё Мазырскае і Бабруйскае Палесьсе зьяўляецца адносна малаавеччым з прычыны многа-скацінасьці гэтых раёнаў.

У некаторых раёнах Цэнтральнай Беларусі можна заўважыць узмоцненае гадаваньне конскага маладняку. Так у 5 валасьцях, у цэнтры Слуцкага пав., на 100 раб. коняў прыпадае 15—20 шт. конскага маладняку старэй 1 году, што, бязумоўна, перавышае патрэбы рамонту. Вышэйшы ў конскага маладняку мы бачым і ў рэішце Слуцкага пав., у паўднёвай палавіне Менскага пав., паўночна-заходняй Ігуменскага пав. і ў паасобных валасьцях па-за гэтымі раёнамі. Мясцамі гадоўля коняў, відаць, насіла рыначны характар. Так, Менскі, Слуцкі, Мазырскі і Ігуменскі паветы вывозілі нейкі лік коняў, тады як Бабруйскі і Барысаўскі прывозілі. Гадоўля коняў асабліва славіўся Слуцкі пав., дзе разводзілі ардэнскіх мэт'ысаў.

Канчаючы нашыя ўвагі аб жывёлагадоўлі, трэба адзначыць, што на падставе даных масавае статыстыкі, якія мы мелі, будаваць раёнаваньне жывёлагадоўлі крыху рызыкаўна. Больш мэтазгодна будзе затым атрыманьня намі веды аб жывёлагадоўлі выкарыстаць для характарыстыкі яе стану ў раёнах ральніцтва.

5. Падзел на сельска-гаспадарчыя раёны.

За падставу патрэбнага для нашых мэт сельска-гаспадарчага раёнаваньня Цэнтральнай Беларусі мы прымаем аднакі агульна-геаграфічныя (характар краявіду, гушчыня насяленьня) і вырысаваныя на іх фоне спэцыяльна сельска-гаспадарчыя адзнакі. Спаміж апошніх мы зьвяртаем асаблівую ўвагу на сыстэму ральніцтва, як з прычыны прысутнасьці патрабнейшых для яе азначэньня даных і затым, што сыстэма ральніцтва добра адбівае ў сабе і арганізацыю іншых галін, а перад усім прадукцыйнае жывёлагадоўлі.

У самых агульных рысах прастору Цэнтральнае Беларусі, паводле асноўных яе гаспадарчых тыпаў трэба падзяліць

на 3 раёны: інтэнсыўна-земляробскі на захадзе і ў цэнтры, пераважна на суглінках і два палескія на поўначы і поўдні краю, першы ў вадазборы Бярэзіны, другі, галоўным чынам, у вадазборы Прыпяці. Гэтыя асноўныя раёны можна пасяля дзяліць на падраёны; трэба апроч таго адзначыць існаваньне шэрагу пераходных тыпаў.

На паўночным захадзе ў густа заселенай паласе гродзін мы маем даволі інтэнсыўны травапольна-бульбяны, блізкі да пладазьмену, раён, які мы далей будзем называць каротка—інтэнсыўна-земляробскім раёнам. Гэты раён, у залежнасьці ад разьмераў засеўнае плошчы, можна падзяліць на 2 групы валасьцей: многозасеўную (ад 4,7 да 9,3 дзес. на 1 гасп.) у Менскім і Ігуменскім (Чэрвенскім) паветах і малазасеўную (ад 3,7 да 5,1 дзес. на 1 гасп.) у Слуцкім пав. Травасеяньне разьвіта па ўсёй тэрыторыі раёну, але не аднолькава, тое самае можна сказаць і аб культуры бульбы. З гэтай прычыны дый у сувязі з глебавымі і эаномічнымі ўмовамі трэба вылучыць падраёны: а) з большым значьнем бульбы на лёгкіх глебах у цэнтры і на ўсходзе Менскае групы (Дукорскі, Беларуцкі*) і на паўдні Слуцкага пав. (пераходны Вызьненскі) і б) з асабліва рэзка выяўленым травасеяньнем на суглінках на паўдні Менскага пав. (Самахвалаўскі), на паўночы Слуцкага п. (Ленінскі) і паўднёвым захадзе Барысаўскага пав. (Лагойскі). Апошні, праўда, мае ўжо барджэй пераходны характар, а яго разьвітае травасеяньне можа быць вытлумачана значным процантам хутарскіх і наагул прыватнаўласніцкіх зямель.

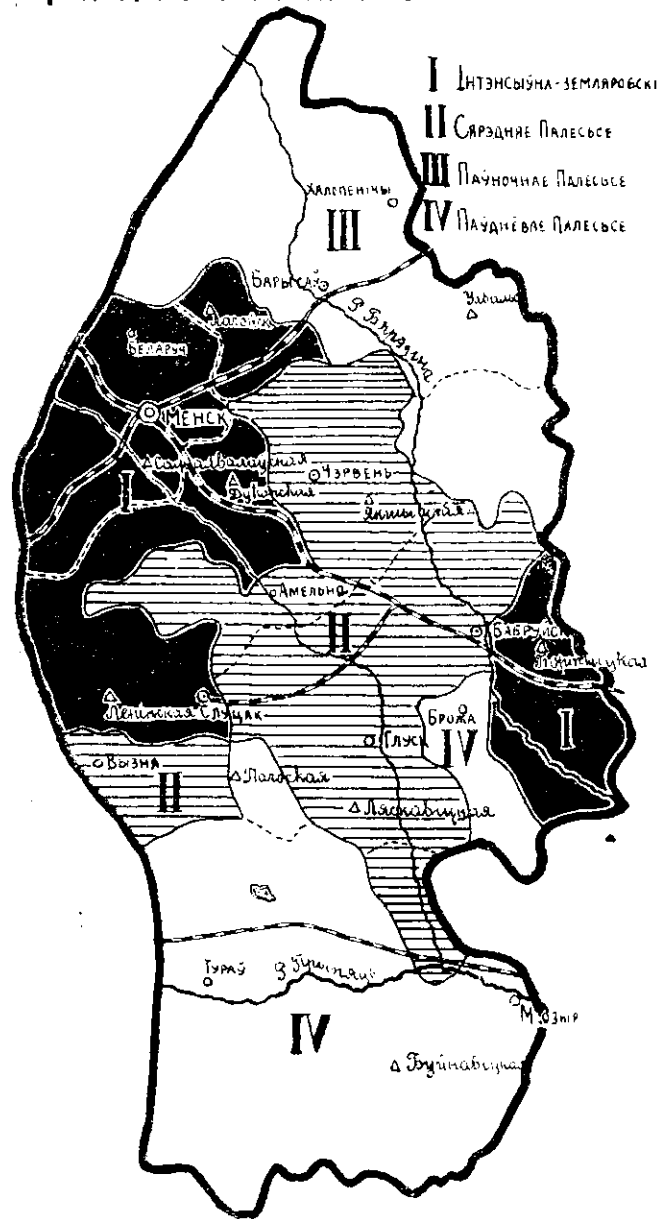
Большая частка інтэнсыўна-земляробскага раёну, калі меркаваць паводле разьмеру гадаваньня маладняку, схіляецца ў бок малочнага кірунку, які найбольш выразна выяўлены ў бліжэйшых ваколіцах Менску, што маюць магчымасьць збываць сьвежае малако мэтаваму спажыўцу.

На паўдні Слуцкага пав. (Вызьненскі раён) гадаваньне маладняку ўжо больш значнае. Сьвінарства з колькаснага боку вызначаецца ў заходніх валасьцях Ігуменскага пав., але паводле інтэнсыўнасьці і рыначнасьці гэтае галіны першае месца належыць маласьвіннаму Слуцкаму павету. А вечак, наагул кажучы, мала, але пераходныя падраёны—Лагойскі і Вызьненскі—ужо зьяўляюцца многаавеччымі. Адзначым, нарэшце, гадоўлю коняў Слуцкага і Менскага паветаў.

Палескія раёны Цэнтральнай Беларусі значна больш выцягнены ўздоўж мэрыдыяну і ляжаць увельмі рознастайных эаномічных умовах. З гэтае прычыны паўстае неабходнасьць падзелу Палесься на некалькі паасобных раёнаў. Ёх супольнымі адзнакамі зьяўляюцца лёгкая глеба, нізкая гушчы-

*) Раёны названы паводле найбольш тыповае валасьці.

Сельска-гаспадарчыя раёны Цэнтральнай Беларусі 1916 г.

Дзяржаўны
бібліятэчны
імя У. І. Л.

ня насяленьня, змяншэньне ролі і інтэнсыўнасці ральніцтва і колькаснае ўзрастаньне экстэнсыўнае жывёлагадоўлі.

Па меры аддаленьня ад Менску на ўсход і поўнач, у сельскай гаспадарцы нарастаюць рысы зярнёвае і папарнае трохпалёўкі, гнаёвага выкарыстаньня быдла, павялічваецца натуральны характар сьвінарства. Гэтыя тэндэнцыі ўзмацняюцца глебавымі умовамі, якія у памянёных кірунках робяцца ўсё больш неспагаднымі.

Зараз на ўсход ад многабульбянага Дукорскага падраёну ляжыць на глебах яшчэ ўраджайных (морэнавыя суглінкі і супяскі), але пры рэдкім насяленьні, глухі раён пераходнага тыпу (Чэрвенскі); травасеяньне тут яшчэ спатыкаецца часамі ў значных разьмерах, але азімага жыта ўжо шмат вышэйшы, чым на захадзе, у жывёлагадоўлі ўзмоцненае гадаваньне маладняку быдла. Далей на ўсход і поўнач, у межах Ігуменскага і Барысаўскага павеатаў, ляжаць тыповыя раёны Паўночнага Палесься. Тут пераважаюць ужо пяшчаныя глебы, а зярнёвая трохпалёўка найменш зьменена. Аз. жыта займае звычайна 40-45% агульнае засеўнае прастору, кармовыя травы толькі пачынаюць зьяўляцца, а мясцамі іх яшчэ няма, бульбы 7-8%. Жывёлагадоўля мае пераважна гнаёвае і натуральна-спажывецкае значэньне, прычым бедныя пасьвішчы гэтага раёну, відаць, найляпей выкарыстоўваюцца дробнай жывёлай, асабліва авечкамі, і праз гэта раён зьяўляецца многаавеччым і многасьвінным. Гадаваньне маладняку быдла у гэтым раёне невялікае, асабліва ў паўночнай яго частцы (поўнач Барысаўскага пав.), што зьвязана мусіць з нястачай корму.

Сярод экстэнсыўных паўночна-палескіх раёнаў вызначаецца шэрагам паступовых прымет густазаселены паўночна-ўсходні Барысаўскі раён (Халопеніцкі), які часамі мае і лепшыя глебы—морэнавыя суглінкі. Тут зьніжаны процант маладняку можа паказваць і на малочны кірунак гадоўлі быдла, продукты якое можна зьбываць у м. Барысаве і на станцыях чыгункі. У ральніцтве ўзмацняецца культура бульбы (да 0,56 дзес. на 1 гасп.), крыху павялічваецца травасеяньне і, што асабліва цікава, культура лёну, якая тут, бязумоўна, перарастае спажывецкія патрэбы самой гаспадаркі. Урэшце, плошча азімага жыта спадае да 38 проц.

Раён, што ляжыць у вадазборы верхняе Птычы, на поўдні Ігуменскага пав. (Амяльнянскі) і клінам уразаецца паміж Слуцкім і Менскім інтэнсыўна-земляробскімі раёнамі, зьяўляецца падоўжанай паласою палескага краявіду з пяшчанымі глебамі і нізіннымі балотамі, якія моцна прыпамінаюць Паўднёвае Палесьсе. Аднак уплыў сумежных інтэнсыўных раёнаў і чыгунак, што прарэзваюць раён, ня мог ня выявіцца. Ён выявіўся тут у змяншэньні плошчы азімага жыта, у некаторым пашырэньні травасеяньня. Сярод ярыны тут як

і ва ўсім Паўночным Палесьсі, пераважае авёс, бульба, ячмень, але побач з імі зьяўляецца і грэчка, чаго далей на поўначы амаль што не здаралася. Жывёлагадоўля тут набывае ўжо мясны ўхіл з моцным гадаваньнем маладняку (да 50 проц.): гэтаму спрыяе багацьце сенажаці і пасьвішчаў і адноснае многазямельле (25—30 чал. на кв. в.). У вадэнаку ад Паўднёвага Палесься тут яшчэ многа авечак (да 16 шт. на 100 шт. быдла).

Паўднёвае Палесьсе зьяўляецца краінаю з яскрава выяўленымі асаблівасьцямі прыроды і гаспадаркі. Пануюць тут лёгкія глебы, якія чаргуюцца з вялізарнымі нізіннымі асабовымі і чаротавымі балотамі. Лясы, што займаюць тут да 45 проц. усяе плошчы, служаць пашою для сялянскай скаціны і гэта дазваляе шырока разгарнуць гадаваньне маладняку быдла. Для ральніцтва характэрна мінімальнае засеўнае плошча пры разьліку на 1 гаспадарку, мінімальнае травасеяньне, узмацнэньне ролі азімага (а часамі і яравога) жыта, грэчкі, і ў большасьці выпадкаў,—бульбы. Самыя экстэнсыўныя раёны ляжаць на поўдзень ад Прыпяці (Буйнавіцкі), дый на вадападзеле Птычы і ніжняе Бярэзіны (Броскі); там пры мінімальнай гушчынні насяленьня (10—15 чал. на кв. в.) пануе зярнёвая гаспадарка, у якой пераважае азімас жыта, грэчка (20—25 проц.) і проса (да 10 проц.), пры мінімальным удзеле бульбы (7—9 проц.) і прысутнасьці абложнае сыстэмы.

На ўзьбярэжжах Прыпяці і ніжняй Птычы (Глускі раён), у сувязі з лепшымі рыначнымі умовамі, разьвіцьцём сьпіртавае прамысловасьці, а можа і ў выніку большай дрэнаваньня глебы, разьмеры культуры бульбы большыя, чым на вадападзелах (да 0,40—0,60 дзес. бульбы на 1 гасп.), ня гледзячы на малую агульную засеўную прастору). У паасобных валасьцях пачынае зьяўляцца травасеяньне.

Жывёлагадоўля ўсяго Паўднёвага Палесься, як ужо сказана, характарызуецца многаскацінасьцю (каля 5 шт. быдла на 1 гасп.) і значным гадаваньнем маладняку. Толькі на ўзьбярэжжах Прыпяці, дзе гушчынна насяленьня вышэйшая, гадаваньне крыху змяняецца. Авечак у Паўднёвым Палесьсі, раўнуючы да іншых раёнаў, мала, што тлумачыцца, мусіць, характарам пасьвішчаў—нізкіх і балатністых. Сьвіней даволі многа, але ўтрыманьне іх экстэнсыўнае.

Асобна стаіць густазаселены раён (Бортніцкі) у ўсходняй частцы Бабруйскага павету. Паводле характару глебы (суглінка), велічыні засеўнае прастору (6,3 дзесціны на 1 гасп.), а часткаю і паводле пропорцыі культур, гэты раён набліжаецца да інтэнсыўна-земляробскіх. Травасеяньне і культура бульбы разьвіты тут даволі значна, але разам з тым грэчка займае за 13% засеўнае прастору, пераважаючы ячмень, а часам і бульбу. З боку жывёлагадоўлі раён

гэты таксама падобны да Паўднёвага Палесься; % маладняку быдла тут высокі (да 66 проц.), сьвіней многа, авечак мала. Наогул раён гэты, вызначаючыся спаміж іншых вышэйнапісаных раёнаў Цэнтральнай Беларусі, зьяўляецца, мусіць, як і Барысаўскі, працягам сумежных з ім усходніх раёнаў.

Аб'яднаўшы вышэйсказанае, мы выдзяляем у Цэнтральнай Беларусі тры асноўныя тыпы: 1) Інтэнсыўна-земляробскі (да якога мы ў гэтай працы будзем адносіць і ўсходня-Бабруйскі раён), 2) Паўночна-Палескі раён зярнёвае папарнае трохпалёўкі і 3) Паўднёва-Палескі раён экстенсыўнае гадоўлі быдла пры абложным ральніцтве. Нарэшце, апроч гэтых асноўных тыпаў у Сярэднім Палесьсі (Бабруйскі, Ігуменскі паветы) мы знайшлі цэлы шэраг пераходных раёнаў (Амяльнянскі, Глускі, Чэрвенскі, Вызьненскі і інш.), якія значна выдзяляюцца вышынёю сваёй гаспадарчай культуры ад тыповых раёнаў Паўночнага і Паўднёвага Палесься, але разам з тым адстаюць ад інтэнсыўна-земляробскіх раёнаў. Падкрэсьліваючы ўсю рознастайнасць гэтых раёнаў, мы для спрашчэньня заданьня ўсё-ж іх аб'яднаем пад назвай Сярэдняга Палесься, якое мы будзем разумець, як комплекс пераходных раёнаў.

На падставе лічбаў мясцовае статыстыкі, якія мы мелі, мы прымушаны былі абмежавацца толькі вылучэньнем асноўных гаспадарча-геаграфічных тыпаў і іх пабежнай характарыстыкай. Маючы больш падрабязнага і распрацаванага статыстычнага матар'ялу, можна было-б зрабіць усю гэтую працу дэталей і дакладней. Але яшчэ больш даных для характарыстыкі вылучаных тыпаў гаспадаркі дасць нам бюджэтна-агрономічнае дасьледваньне, распрацаванае рахунковым мэтодам.

II. Бюджэтна-агрономічнае дасьледваньне 1923 г., яго організацыя і мэтод.

6. Организация дасьледваньня.

Бюджэтна-агрономічнае дасьледваньне сялянскіх гаспадарак, паводле мэтоду проф. Чэлінцава*), упершыню было праведзена ў Цэнтральнай Беларусі ў 1923 г. у сувязі з Усеагульнай сельска-гаспадарчай выстаўкай. Для гэтай выстаўкі трэба было выявіць характар тыповае сялянскае гаспадаркі, а дзеля таго, што гатовых матар'ялаў, неабходных для гэтага, амаль што ня было, дык прышлося зьбіраць іх праз адмысловае дасьледваньне. Апошняе было праведзена за сродкі Наркамзему Беларусі, яго Плянова-Эканомічнай часткай (пазьней—Адзел сельска-гаспадарчай эканоміі і статыстыкі) пад маім кіраўніцтвам у лютым 1923 г.

Пасьля папярэдняга інструктаваньня для сьпісваньня анкет былі пасланы на месцы 10 студэнтаў Беларускага Сельска-Гаспадарчага Інстытуту (на жаль, малодшых курсаў, бо Інстытут тады існаваў першы год). На працягу двух тыдняў, з 15-га лютага да 1-га сакавіка, работа на месцах студэнтамі была скончана. Трэба адзначыць, што была спроба прыцягнуць да працы ў дасьледваньні і мясцовую агрономію, але спроба гэтая не ўдалася: агрономы ўзяліся за працу без папярэдняга інструктаваньня, якое было немажліва дзеля няхват часу, ды і правялі яны апісаньне досыць нязначнага ліку, у большасьці нятыповых гаспадарак; гэтыя работы могуць служыць больш для дапаўненьня і спраўджаньня матар'ялаў, сабраных знорок камандыраванымі працаўнікамі. Апошнія выканалі сваю работу больш ці менш здавальняльна. Матар'ялы, што яны прывезьлі, пайшлі ў распрацоўку і, за выняткам некалькіх забракаваных анкет, якія адносіліся да гаспадарак, што занадта адыходзяць ад сярэдняга тыпу, леглі ў аснову нашае працы. Праўда, і сярод выкарыстаных матар'ялаў шмат якія не здавальнялі нават вельмі скром-

*) Чэлінцев А. Н. Участковая агрономия и счетоводственный анализ крестьянского сельского хозяйства. „Земский Агроном“ № 10 за 1913 г. Беларускі пераклад гэтай працы выдан НКЗемам Беларусі ў 1924 г. пад назвай „Аб рахунковым аналізе сялянскае гаспадаркі“ Менск—68 стар.

вым вымаганьням да тэхнікі сьпісваньня анкеты, з прычыны малой падрыхтаванасьці працаўнікоў, недасканаласьці самога пыталнага формуляру і, перад усім, надзвычайнай сьпешнасьці працы. Аднак, пры ўсіх сваіх недахватах, досьлед, як нам здаецца, усё-ж дае ўяўленьне аб арганізацыі сярэдняй сялянскай гаспадаркі ў Цэнтральнай Беларусі і аб галоўных раёнавых асаблівасьцях гэтае арганізацыі, дазваляе нават зрабіць, з неабходнай асьцярожнасьцю, пэўныя практычныя вывады, адным словам, дапамагае выясьненню пытаньняў вельмі важных для ўсёй эканомічнай політыкі ў Беларусі.

Дасьледваньне праводзілася адначасна ў 10 валасьцях Меншчыны (табл. 3), прычым, у кожнай трэба было апісаць па 6 сярэдняй велічыні, тыповых сялянскіх шнуравых (цераспалосных) гаспадарак у дзьвюх сумежных вёсках. Пры гэтым лічылася пажаданым, каб 1 ці 2 гаспадаркі на валасьць былі з крыху вышэйшым культурным роўнем, з гаспадарчымі палепшаньнямі. Пажаданьне гэтае асталася, аднак, блізка што нявыкананым. У большасьці выпадкаў, праз сьпешнасьць работы, якія гаспадаркі не ўдавалася вышукаць, да таго-ж і вёска звычайна іх хавала, высоўваючы на роспыт якраз самых бедных і адсталых гаспадароў; некаторыя з дасьледваных палепшаных гаспадарак прышлося адкінуць з прычыны іх значна вышэйшых за сярэдняй разьмераў, і затым, можна лічыць, што палепшаныя гаспадаркі амаль што не зрабілі надвышальнага ўплыву на лічбы дасьледваньня, якія падаюцца ў гэтай кнізе. Толькі адносна Самахвалаўскай вол. гэтага з пэўнасьцю сказаць нельга. Сьпешнасьць арганізацыі дасьледваньня і адсутнасьць выстарчальных, сьвежых і верагодных паваласных даных (тады нават вышэйпамянёная праца Н. Ярашэвіча яшчэ ня была надрукавана), былі прычынаю таго, што дасьледваньня мясцовасьці разьмеркаваны паміж раёнаў Цэнтральнай Беларусі крыху няроўна. З 10-ці валасьцей, у якіх вялося дасьледваньне, 5 можна залічыць да інтэнсыўна-земляробскіх, рэшта валасьцей зьяўляецца палескімі. Такім чынам, інтэнсыўна-земляробскі тып прадстаўлены даволі поўна. Найбольш яскравыя яго прыметы (травасеяньне, ліквідацыя папарнае трохпалёўкі, малахарская гадоўля быдла і разьвітая сьвінагадоўля) выяўлены ў Самахвалаўскай вол. (гл. табл. 4); тут, аднак, маглі быць гаспадаркі з крыху вышэйшым культурным роўнем. Аналёгам Самахвалаўскае вол. у Слуцкай частцы інтэнсыўна-земляробскага раёну можа лічыцца Ленінская вол.; але-ж тут, насупраць таго, што мы бачылі ў Самахвалаўскай вол., дасьледваны, калі не адсталыя, дык даволі бедныя гаспадаркі. Да таго-ж інтэнсыўна-земляробскага раёну належаць Дукорская вол., што мае суняшчаныя глебы (тады, як першыя дзьве—багатыя, галоўным чынам лёсаватыя суглінкi), Лагойская вол. і Бортніцкая. Дасьлед-

ваныя гаспадаркі Лагойскае вол. зьяўляюцца да пэўнай меры прадстаўнікамі пераходнага тыпу ад інтэнсыўна-земляробскага да паўночна-Барысаўскага зьрнёва-трохпалёвага значная супярэчнасьць асноўных паказчыкаў па гэтых гаспадарках і па ўсёй Лагойскай вол. (паводле перапісу 1916 г.), тлумачыцца тым, што валасьць гэтая больш як на 60 проц. складаецца з прастораў буйных хутарскіх гаспадарак, разьмеры, арганізацыя і тэхніка якіх значна розніцца ад вясковых шнуравых гаспадарак гэтае-ж валасьці. Урэшце, да валасьцей інтэнсыўна-земляробскага раёну выпадае залічыць і Бортніцкую вол. якая тэрыторыяльна аддзелена ад іх, і, паводле сваіх гаспадарчых асаблівасьцяў, зьяўляецца асобным раёнам, што разьвіўся пры ўмовах даволі ўрадлівае глебы і выгаднага палажэньня адносна рынку (м. Бабруйск).

Расклад дасьледваных гаспадарак па валасьцях і вёсках.

Табліца 3.

Валасьць	Вёска	Лік гаспадарак	Валасьць	Вёска	Лік гаспадарак
Самахвалаўская, Менскага пав.	в. Круніца	3	Якшыцкая, Ігуменскага пав.	в. Старыя Ляды	3
	в. Падгані	3		в. Старыя Рэчкі	3
	в. Піцеўшычына	1		в. Новыя Рэчкі	1
Ленінская, Слуцкага пав.	в. Баслаўцы	3	Пагоская і Забалацкая, Саўцакага пав.	в. Ісерна	3
	в. Сярэднікі	3		в. Юшковічы	3
				в. Смольгава	1
Лагойская, Барысаўскага пав.	в. Лагаза	3	Ляскавіцкая, Бабруйскага пав.	в. Ляск вічы	3
	в. Панізюбе	3		в. Слаўкавічы	3
Дукорская, Ігуменскага пав.	в. Дукарка	3	Ухвальская, Барысаўскага пав.	в. Новы Сакол	3
	в. Матарова	3		в. Вязок	2
	в. Харэвічы м. Дукора	1		в. Стары Сакол	1
Бортніцкая, Бабруйскага пав.	в. Новікі	3	Буйнавіцкая, Мазырскага пав.	в. Зарубаны	3
	в. Узногі	3		в. Сьніцкае Поле	2
				в. Крупка	1

Палескія раёны прадстаўлены ў дасьледваньні менш поўна. Паўночнае Барысаўскае Палесьсе даволі добра прадстаўляюць гаспадаркі Ухвальскае валасьці, Пауднёвае, што за Прыпяцьцю,—Буйнавіцкае валасьці. Што да Сярэдняга Палесься (Бабруйска-Ігуменскага) з яго рознастайнымі і мала выкрышталізаванымі модыфікацыямі, дык гэты раён, хаця мы да яго і адносім гаспадаркі трох валасьцей, асьветлены найслабей. Спаміж гэтых трох валасьцей Якшыцкую можна лічыць даволі тыповай, прынамсі для паўночнай часткі Сярэдняга Палесься, тым больш, што дасьледваныя гаспадаркі знаходзяцца якраз у гэтай частцы Якшыцкае валасьці, якая мае зусім палескі характар. Ляскавіцкая вол. была-б даволі

добрай прадстаўніцай Сярэдняга Палесься з боку свайго рэальніцтва, але розьніца ад іншых валасьцей гэтага раёну даволі разьвітай гадоўляй коняў, апроч таго, у гэтай воласьці былі ўзяты, відаць, крыху буйнейшыя гаспадаркі, якія, магчыма, хаваюць свае сапраўдныя разьмеры. Нарэшце, апісана група гаспадарак з мясцовасьці, што ляжыць на мяжы Пагоскае і Забалацкае валасьцей, а, значыць, на мяжы Паўднёва-Слуцкага поўпалескага раёну і тыповага Палесься. Гаспадаркі гэтае групы, таксама, як і ў суседняй Ленінскай вол., вызначаюцца сваімі малымі разьмерамі (што, праўда, характэрна для ўсяго Слуцкага павету), так і адноснай беднасьцю.

У далейшым мы будзем даваць лічбы або для паасобных валасьцей, або, каб павялічыць іх сталасьць, для чатырох груп валасьцей, адпаведна вышэйпамянёным асноўным раёнам, а імяна: I. *Інтэнсыўна-земляробскі раён* (вол. Самыхвалаўская, Ленінская, Дукорская, Лагойская і Бортніцкая), II. *Сярэдняе Палесьсе* (вол. Якшыцкая, Пагоская з Забалацкай і Ляскавіцкая), III. *Паўночнае Палесьсе* (Ухвальская вол.), IV. *Паўднёвае Палесьсе* (Буйнавіцкая вол.). Разгледзім спачатку асноўныя гаспадарчыя паказальнікі, на якіх мы грунтуваліся пры раёнаваньні, па асобных валасьцях.

Асноўныя гаспадарчыя паказальнікі па дасьледваных гаспадарках.

Табліца 4.

ВОЛАСЬЦІ	Дзес. засеў на 1 гасп.	Пропорцыя культур					Жывелагадоўля				
		% карм. траў	% бульбы	% ячменю	% грэчкі	% азім. жыта	Быдла штук на 100 дзес. засеў	% маладняку да ліку ст. 1 г. да кароў	% авечак да быдла	% сьвіней да быдла	Раб. коняў на 100 дзес. засеў
Самыхвалаўская	5,6	16,5	11,8	6,7	—	36,0	62	21	200	81	21
Ленінская	3,0	6,0	11,9	10,8	1,5	43,4	88	17	125	56	33
Дукорская	6,1	4,8	11,7	6,6	—	33,9	55	36	110	90	18
Лагойская	4,1	4,4	13,1	4,5	0,6	35,1	44	10	258	208	22
Бортніцкая	5,7	7,5	11,3	6,2	8,8	10,7	41	37	243	171	47
Якшыцкая	3,7	—	13,0	6,3	—	10,6	91	36	170	130	35
Пагоская	2,4	2,2	14,6	7,4	3,1	15,8	124	38	152	105	32
Ляскавіцкая	3,5	—	14,5	10,5	12,0	36,6	195	55	88	51	52
Ухвальская	3,6	—	7,1	7,5	2,8	54,1	67	22	86	111	33
Буйнавіцкая	2,8	—	14,0	2,9	21,5	15,9	192	45	91	35	12

Дасьледваныя гаспадаркі перахоўваюць асноўныя характэрныя рысы раёнаў, да якіх яны адносяцца, асабліва, калі разглядаць не паасобныя валасьці, а групы іх, якія адносяцца да таго ці іншага раёну.

Параўнаньне даных дасьледваньня 1923 г. з данымі перапісу 1916 г. па тых-жа валасьцях.

Табліца 5.

Раёны	Плошча засеў на 1 гасп.		% кармоўных траў		% азім. жыта		На 100 дзес. засеў шт. быдла		% маладняку быдла ст. 1 г. да ліку кароў		% сьвіней да ліку быдла	
	1916	1923	1916	1923	1916	1923	1916	1923	1916	1923	1916	1923
Інтэнсыўна-земляр.	5,9	4,9	8,4	7,8	38,8	37,8	37	58	35	24	141	121
Сярэдняе Палесьсе	4,8	3,2	1,3	0,7	46,6	41,0	80	137	42	13	125	96
Паўночнае і Паўдн. Палесьсе	3,2	3,2	0,1	—	12,1	5,0	168	121	40	33	120	74

Лічбавыя розьніцы паміж данымі 1916 году і бюджэтнымі, адпавядаюць дынамічным зьменам, якія ўжо адзначыла масавая статыстыка. Гэтак, паводле апошняй, засеўная плошча на адну гаспадарку па ўсёй Меншчыне зьменшылася з 4,16 дзесяціны да 3,43 дзесяціны, проц. сьвіней да быдла з 112 да 79 проц., проц. авечак да быдла, наадварот, значна вырас, з 86 да 125 проц. Апроч таго, трэба ведаць, што лічбы перапісу 1916 году, паданыя ў табл. 5, адносяцца да ўсіх гаспадарак бяз розьніцы катэгорый, нашае-ж дасьледваньне займалася толькі цэраспалоснымі сялянскімі гаспадаркамі. Усе гэтыя абставіны дазваляюць нам, з памянёнымі засьцярогамі, лічыць дасьледваныя гаспадаркі тыповымі для асноўных раёнаў Цэнтральнай Беларусі.

Дасьледваньне ахапляе пэрыод часу з кастрычніка 1921 году да кастрычніка 1922 г. За пачатак бюджэтнага году прынята 1 кастрычніка дзеля цэлага раду прычын. Перад усім дасьледваньне адбывалася ў сярэдзіне зімы і затым, больш выгоднага тэрміну для пачатку бюджэтнага году наогул цяжка было выбраць. Апроч таго, адзінкай вымеру цэльнасьці была прынята жытняя адзінка, бо тады сталае грашовае валюты не існавала і ўсе выменныя опэрацыі ў вёсцы адбываліся выключна ў жытніх адзінках. Жытняя адзінка на працягу 1921-22 гаспадарчага году была даволі

тывалай, але ўжо ў восень 1922 году пачала шпарка спадаць. Зразумела, што трэба было захапіць пэрыод, калі жытня адзінка была найбольш тывалай. Між іншым, трэба адзначыць, што спаданьне цаны жыта ўсё-ж адбілася на лічбах дасьледваньня, асабліва на ацэнках усіх відаў капіталу, якія звычайна адносяцца да моманту дасьледваньня. Гэтым ацэнкі ў мясцовасьцях, цясьней звязаных з рынкам, вышлі значна павольшанымі. У глухіх-жа і аддаленых, з натуральнай гаспадаркай, відаць, і ў момант дасьледваньня спаданьне жытняе адзінкі ня было вельмі значным і не адбілася на ацэнках, якія паказвалі гаспадары.

Нарэшце, пачатак бюджэтнага году з кастрычніка мае некаторыя перавагі і прыцыповага характару. Так, на гэты час ліквідуюцца запасы леташняга ўраджаю і пачынаецца шырокае выкарыстаньне новага ўраджаю, а гэта зьмяняе памылкі пры вылічэньні запасаў; калі гэтага часу канчаецца работа ў полі, пасьцьба скаціны, пачынаецца пэрыод зімовага стойлавага кармленьня і зімовае працы. Значным недахватам гэтага тэрміну пачатку бюджэтнага году трэба лічыць тое, што ўраджаі, продукты якога выкарыстоўваюцца ў бюджэтным годзе, вытвараны ў папярэднім годзе, і, значыць, трата працоўнае сілы на земляробства можа неадпавядаць або ўраджаю і засеўным плошчам (калі яны ўзяты за бігуны бюджэтны год), або тратам працоўнае сілы на іншыя галіны (калі траты на земляробства ўзяты з леташняга году). Гэты прыцыповы недахват, аднак, практычна ў умовах Беларусі, з яе даволі тывалымі і закончанымі формамі сялянскае гаспадаркі, лішне вялікага значэньня ня мае. Як засеўная плошча, так і трата працы на земляробства ў два сумежныя гады мала розьніцца між сабой; нават ураджаі адстаюцца тут па гадох ня надта значна. Гэтак ураджаі зімага жыта па Меншчыне для 1921 году—41,4 п., для 1922 г.—41,3 п., ячменю—36,9 п. і 36 п., аўса крыху больш 40,6 п. і 45,9 п. (розьніцы, галоўным чынам, у паўднёвай частцы) і бульбы 567 пуд. і 645 п. Значна мацнейшымі былі хістаньні вонкавых фактараў і перад усім рыначных адносін; апошнія ў 1922 г., бязумоўна, былі шмат мацней разьвітыя, чым у 1921 г.—першым годзе НЭП'у. З гэтага погляду ахоплены дасьледваньнем пэрыод мае пэўную самастойную гістарычную цікавасьць, якая часткаю таксама гаворыць за пачатак бюджэтнага году з кастрычніка 1921 г.

7. Распрацоўка матар'ялаў дасьледваньня.

Зараз-жа, пасьля атрымання матар'ялу, у Плянэва-Эканамічнай частцы Наркамзему распачата была іх распрацоўка, якая, на жаль, вельмі зацягнулася, з прычыны скарачэньня ліку тэхнічных працаўнікоў, так што на Усесаюзнаю Сельска-Гаспадарчую Выстаўку ўдалося паслаць матар'ялы

толькі па дзьвех найбольш характэрных валасьцях, рэшта-ж матар'ялу была распрацавана пазьней—у працягу 1923-1924 г. г. часткаю пад маім кіраўніцтвам, часткаю пад кіраўніцтвам агронома-экономіста Івана Кісьлякова (у сучаснасьці доцэнт Беларускай С.-Гасп. Акадэміі). Удзел у працы прымалі студэнты-агрономы (цяпер агрономы) С. Кулікоўскі, М. Пэральман, Ул. Крыванос, П. Даўтулевіч, Я. Кудрэвіч, Я. Таразэвіч і інструктар Г. Жук.

Распрацоўка праводзілася паводле мэтаду рахунковага аналізу проф. А. Чэліцава. Недахват літаратуры аб гэтым мэтадзе прымушаў вышукваць самастойна шмат якіх тэхнічных спосабы. Пасьлядоўнасьць распрацоўкі была гэткай. Наўперад рабіліся выпіскі з пыталнага формуляру ў адмысловыя „Ведамасьці выбарак“ усіх даных аб гаспадарчым звароце: прыход і расход тавараў, грошай, продуктаў,—як рыначны, так і натуральны, у межах самое гаспадаркі; у гэтай-жа ведамасьці выстаўляліся атрыманыя ў часе роспыту цэны на продукты і агульная каштоўнасьць продуктаў. Гэтыя цэны часамі вымагалі паправак, бо насяленьне, ня знаючы цэны з прычыны натуральнага характару галіп, часамі давала выразна недарэчныя весткі аб цане; у большасьці-ж выпадкаў даных аб цане зусім ня было: гаспадары заяўлялі, што яны цэны ня ведаюць, бо тых ці іншых продуктаў яны не прадаюць. З гэтае прычыны былі выпісаны ўсе сабраныя даныя аб цэнах, вылічаны сярэднія цэны па валасьці і па Рэспубліцы. Гэта дазволіла больш крытычна аднесьціся да паказаньняў паасобных гаспадароў, а з другога боку—ацаніць продукты ў тым выпадку, калі даных аб цэнах для гэтай ці іншай гаспадаркі ня было. Звычайна пры гэтым даводзілася карыстацца сярэдняй валасной цаной і толькі пры яе выразнай нягоднасьці альбо адсутнасьці—сярэдняй па Рэспубліцы.

У матар'ялах па кожнай гаспадарцы былі атрыманы праз роспыт даныя, як аб прыходзе, так і аб расходе продуктаў гаспадаркі, прычым гэтыя даныя на месцы, у часе досьледу, ня былі збалансаваны; выклікана гэта было ня толькі недахватам часу, але і жаданьнем атрымаць для распрацоўкі па магчымасьці сырыя матар'ялы, якія-б як найменш адбівалі ў сабе ўплыў асобы рэгістратара і яго большай ці меншай умеласьці. Балансаваньне гэтае трэба было зрабіць ужо ў часе распрацоўкі, прычым можна было параўнаць ня толькі дзьве лічбы прыходу і расходу, а і шмат іншых даных, якія можна было здабыць з дадатковых і праверачных пытаньняў анкеты. Так, у анкеце шмат месца займае высьсьненне якаснага і колькаснага складу кармоных даваньняў для розных відаў жывёлы і спажыцьця розных продуктаў сям'ёй. Усе гэтыя весткі былі выпісаны па кожнай гаспадарцы ў асобныя, для кожнага віду жывёлы,

таблицы, пры дапамозе якіх праведзена вылічэнне гадавога расходу корму. Хаця атрыманыя такім спосабам даныя ня былі дакладнымі, бо сяляне ня маюць выразнага ўяўлення аб вазе кармовых даванняў,—асабліва адносна грубога і малацэннага корму,—хаця маглі быць памылкі і пры ўспамінаньні гаспадаром тых ці іншых пэрыодаў кармлення, аднак гэтыя даныя даволі правільна паказвалі прапорцыю, паводле якой разьмяркоўвалася паміж відамі жывёлы агульная колькасць корму, што і было патрэбна перад усім.

Даныя аб колькасці атрыманых у гаспадарцы прадуктаў можна было крытыкаваць, раўнуючы між сабою паказаньні з розных аддзелаў анкеты і некаторыя вылічэнні. Так, у васобных табліцах па кожнай гаспадарцы было зроблена вылічэнне гадавога выдою кароў, колькасці сенажаці і ралы і разьмеркаваньне апошняе паміж засевамі, папарам і аблогаю і г. д. Дапаможнае значэньне пры гэтым мела схема севазвароту па кожнай гаспадарцы; выясненьне гэтага пытаньня, вельмі складанага ў умовах беларускай сялянскай гаспадаркі з яе рознастайнымі модыфікацыямі трохпалёўкі, мае, ведама, і вялікае самастойнае значэньне. Нарэшце, у васобнай табліцы выясьняўся расход працоўнае сілы людзей і зарэжнае жывёлы на розныя работы ў кожнай гаспадарцы і рабіўся пералік людзкае працоўнае сілы ў аднастайныя адзінкі [мужчынскія рабочыя дні¹⁾].

Раўнуючы пасья ўсе даныя аб прыходзе і расходзе, рабілася ў вышэйпамянёнай ведамасьці выбарак балянсаваньне і канчатковае азначэньне каштоўнасьці ўсіх прадуктаў, якія мелі рознае прызначэньне. Пасья гэтага заставалася толькі перайсьці да ўкладаньня галоўнае кнігі па кожнай гаспадарцы.

Галоўная кніга пры дасьледваньнях паводле мэтоду проф. Чэлінцава, складаецца з 10 рахункаў: № 1—рахунак касы, № 2—земляробства, № 3—рабочых коняй, № 4—быдла, № 5—гадоўлі сьвіней і птаства, № 6—заробку па-за гаспадаркаю, № 7—уласнага спажыцьця сям'і, № 8—зьмен у капітале, № 9—балянс усяго заробку сям'і і № 10—разьмеркаваньне працоўнае сілы сям'і (псеўдорахунак). Да гэтае схэмы рахункаў былі зроблены некаторыя дадаткі. Так, былі выдзелены рахункі № 3а—рабочых валоў (для некаторых раёнаў), № 4а—аўчарства, і рахунак № 5 падзелены на 2 рахункі: № 5—гадоўля сьвіней і № 5а—птушніцтва. Гэтыя зьмены былі выкліканы існаваньнем і даволі значным разьвіцьцём памянёных галін у сялянскай гаспадарцы Беларусі (або яе паасобных раёнаў).

Паводле паказанае схэмы былі зложаны для ўсіх дасьледваных гаспадарак галоўныя кнігі. З гэтаю мэтаю ўперад была адпаведна пазначана ведамасьць выбарак, а пасья

¹⁾ 1 мужчынскі раб. дзень=1,25 жаночых і 2 дзіцячым.

позыцыі гэтае ведамасьці былі разьнесены на адпаведныя рахункі галоўнае кнігі.

Для збалянсаваньня галоўных кніг трэба было яшчэ па кожнай зрабіць некаторыя дадатковыя вылічэнні: гэтак зроблена было разьмеркаваньне ўсяе атрыманае ў гаспадарцы колькасці гною па відах жывёлы, прапорцыянальна агульнай колькасці атрыманага кожным відам корму; рахунак № 3—коняй вымагаў, у большасьці выпадкаў, падзелу на 2 рахункі—разьмеркавальны рахунак рабочых коняй і рахунак прадукцыйнае гадоўлі коняй. Дзеля таго, што пэўных даных для такога падзелу ў пачатку складаньня галоўных кніг ня было, дык прышлося дэбэтовы бок рахунку № 3, ужо пасья яго ўкладаньня, падзяліць на 2 часткі, згруба прапорцыянальна велічыні атрыманага гаспадаркай прыбытку ад работы коняй (ацэненай па рыначных нормах) і ўсімі іншымі прыбыткамі ад гадоўлі коняй (прырост цэннасьці коняй, продаж прыплоду і г. д.).

Трэба адзначыць, што гадоўля коняй давала амаль ня ўсюды значнае сальдо крэдыт, што можна тлумачыць разьвіцьцём гэтае галіны за апошнія гады ў Беларусі, адхаіваньнем бракоўных вайсковых коняй і, наогул, імкненьнем аднавіць падупалы за час вайны інвэнтар. З другога боку, аднак, маглі адыграць пэўную ролю і хістаньні рэальнае цэннасьці жытняе адзінкі на працягу году. Апроч сальдо, на 3-м рахунку вылічаўся таксама сабекошт аднаго конскага рабочага дня; адпаведная лічба зараз-жа ўстаўлялася ў рахункі, на якія была разьнесена работа коняй.

Пасья гэтага быў зроблены параўнальны крытычны агляд усяго лічбовага матар'ялу галоўных кніг, а затым гэтыя кнігі былі збалянсаваны.

У далейшым распрацоўка матар'ялаў набыла статыстычны характар. Каб ад вывучэньня паасобных гаспадарак можна было перайсьці да вывучэньня іх раёнавых тыпаў, было зроблена статыстычнае падсумаваньне рахункаў галоўных кніг для паасобных валасьцей і пабудаваны сярэднія галоўныя кнігі па кожнай воласьці (глядзі табліцы ў канцы кнігі). Падсумаваньне гэтае рабілася такім спосабам. У адмысловыя табліцы выпісваліся пазыцыі дэбэту і крэдыту галоўнае кнігі па кожнай гаспадарцы, падсумаваныя ўперад паводле рахункаў, на якія гэтыя пазыцыі пераносыцца. Пасья, для кожнае воласьці (дакладней—для дасьледваных 6-х гаспадарак кожнае воласьці) выводзілася сярэдняя пазыцыя. З такіх сярэдніх пазыцый складзены галоўныя кнігі па ўсіх 10-ці валасьцях.

Цяпер мы і пераходзім да аналізу гэтых галоўных кніг, выясьняючы, перад усім, раёнавыя асаблівасьці фактараў і ўмоў сельска-гаспадарчае прадукцыі, а пасья—асаблівасьці арганізацыі паасобных вытворчых галін.

III. Асноўныя фактары і ўмовы сельска-гаспадарчага вытворства.

8. Рыначны зварот.

Бюджэтныя досьледы даюць нам магчымасьць выразна і даволі дакладна азначыць меру таварнасьці гаспадаркі, яе сувязі з рынкам, яе ўдзелу ў народна-гаспадарчым звароце, выясьніць склад прадуктаў, якія прадае і набывае шматмільённая сялянская маса. На жаль, у даваенны час такіх досьледаў на тэрыторыі Цэнтральнай Беларусі амаль што ня было. У вадзінай апісанай мною сярэдняцкай гаспадарцы Менскага павету таварнасьць прадукцыі (г. зн. адносіны ўсяе продажы да агульнай прадукцыі гаспадаркі) за 1913-14 год была 18,2 проц.

Табліца 6.

	% адчужанага на рынак агульнага прыбытку
Самахвалаўская	20,2
Ленінская	10,2
Дукорская	10,4
Лагойская	10,4
Бортніцкая	9,7
Якшыцкая	15,7
Пагоская	11,8
Ляскавіцкая	17,9
Ухвальская	12,6
Буйнавіцкая	21,4

Дасьледваньне 1923 году дае ў сярэднім меншую лічбу, — каля 14%, пры хістаньнях, аднак, для паасобных валасьцей ад 9,7 (Бортніцкая) да 21,4 проц. (Буйнавіцкая вол., табл. 6). Найбольшую таварнасьць мы знаходзім, такім чынам, у глукхім Паўднёвым Палесьсі, што тлумачыцца выразным жывёлаводным і жывёлагандлёвым характарам раёну, неабход-

насьцю дакупляць хлеб, як для свайго спажываньня, так і для вымены на іншыя прадукты ў час нятрывалася валюты.

Раёны земляробскія маглі шмат мацней зьменшыць сваю таварнасьць, бо тут для гаспадаркі самаабслугоўваньне больш магчыма. Аднак і ў гэтых раёнах блізкасьць значнага цэнтру, у даным выпадку Менску, выклікае павялічальную таварнасьць (у Самахвалаўскай вол.—20,2 проц.). Тут ужо пачынае выяўляцца адраджэньне рынку пад уплывам новае эканамічнае палітыкі.

У рэшце-ж раёнаў НЭП не паспела выявіцца з належнай сілаю, і тут 1921-22 г. таксама блізка, як і папярэднія, характарызуецца страганьнем старых сувязяў з рынкам, нятрываласьцю і нехарактэрнасьцю тых сувязяў, якія засталіся. Гаспадаркай кіруюць дзьве мэты: 1) здавольваньне жыцьцёвых патрэб сям'і і 2) аднаўленьне асноўных капіталаў, а на магчымасьці і дапаўненьне іх шляхам прыкупу інвэнтару, гадоўлі маладняку і г. д. Адсутнасьць трывалых грошай і нарыхтаванага рыначнага збыту затрымлівала тэмп набіраньня капіталу, але звычайна (ня лічачы, пэўне-ж, мясцовасьцяў, разбураных вайною) ня спыняла яго.

Пяройдзем цяпер да больш надрабязнага разгляду адносінаў дасьледваных гаспадарак да рынку. Разгледзім спачатку рахунковы бок „рахунку касы“, як мы ўмоўна называем рахунак рыначнага звароту, які толькі ў пазначнай частцы адбываўся пры дапамозе грошай, а пераважна адбываўся натуральным спосабам таварамены. Гэтая частка рахунку касы зьявляе ў сабе пералік тавараў, якія атрыманы гаспадаркай. Разьмеры гэтага атрымання тавараў звязаны з існуючай арганізацыяй гаспадаркі і вышэйшай патрэб сям'і дый з свайго боку падтрымліваюць на нэўным роўні разьмеры таварных адчужэньняў (продаж) з гаспадаркі. Пры адсутнасьці трывалых грошай пэўне-ж мала было сэнсу рэалізаваць тая ці іншыя прадукты на рынку, калі да гэтага не прымушалі патрэбы гаспадаркі і сям'і.

Раўнуючы агульную цэннасьць тавараў, купленых для патрэб сям'і, з выдаткамі на гаспадарчыя патрэбы, мы бачым, што апошнія ўсюды пераважаюць. Выдаткі на асабістыя патрэбы складаліся ў проц. ад агульнай сумы выдаткаў:

у інтэнсыўна-земляробскіх раёнах	40,4%
„ Сярэднім Палесьсі	36,8%
„ Паўночным „	37,5%
„ Паўднёвым „	29,3%

Як бачым, найбольш разьвіты гэтыя выдаткі ў заможных земляробскіх раёнах, дзе адносна высокая вытворчасць гаспадаркі дазваляе павялічыць разьмеры спажываньня. Там-

жа мы бачым асабліва высокія затраты на жывёлагадоўлю, прыкуп корму і г. д., і наагул жывёлагадоўля мае рыначны характар ня толькі з боку збыту яе продуктаў, але і даставы яму сродкаў вытвару.

Выдаткі на асобныя галіны гаспадаркі (у % да агульнай іх сумы).

Табліца 7.

	Інтэнсіўна-земляробск. раёны.	Сярэдняе Палес'е	Паўночнае Палес'е	Паўднёвае Палес'е
На земляробства	9,1	8,8	13,6	3,9
На жывёлагадоўлю	17,1	10,7	6,9	32,4
На інвэнтар	4,1	3,0	23,0	6,4
На выплату падаткаў	27,8	37,6	14,6	24,6

Уплыў ападаткавання наймацей адбіўся на гаспадарках сярэдняга Палес'я (асабліва ў Ляскавіцкай вол., дзе падатак складаў у сярэднім 46,2% усіх касаваых выплат). Неабходнасць заплаціць падатак зьяўляецца адной з важнейшых пабудак для ўзмацнення таварнасці гаспадарак у самых далёкіх, глухіх раёнах Сярэдняга і Паўднёвага Палес'я: рэалізуюцца на рынку, або здаюцца натураю лішкі збожжа, значная частка скаціны, разьвіваюцца пазагаспадарчыя промыслы.

Купля інвэнтару моцна адбілася на лічбах Самахвалаўскай і Ухвальскай воласцей. У першай гэтая зьява паказвае на процэсы набірання або у кожным разе аднаўленьня асноўных капіталаў. У другім выпадку купля інвэнтару больш выпадковая і зьвязаная з прыблізна роўнавялікай продажы інвэнтару, тут, напрыклад, мела месца зьмена каня ў адной з дасьледваных гаспадарак. Апроч паказаных двух раёнаў купля інвэнтару вызначаецца яшчэ ў Ляскавіцкай і Буйнавіцкай вол., што зьвязана з жывёлагадальным ухілам тутэйшай гаспадаркі, асабліва ў Буйнавіцкай вол., дзе, напрыклад, 32,4% усіх выплат з гаспадаркі ідзе на куплю валоў для адкорму.

У абсолютных лічбах сума ўсіх выплат аднае гаспадаркі ў сярэднім такая: у паўночна-заходніх раёнах 117,2 ж. а., у Сярэднім Палес'ці 106,3, у Паўночным Палес'ці 83,0 і ў Паўднёвым Палес'ці 105,2 ж. а. Адпаведна гэтым лічбам і агульнай сыстэме гаспадаркі складаюцца і таварныя адчужэньні (дэбэтовы бок рахунку касы). На раёнах мы маем такія лічбы алошнік: Інтэнсіўна-земляробскі 150 ж. а., Сярэдняе Палес'е 117 ж. а., Паўночнае Палес'е 88 ж. а. Паўдн. Палес'е 113 ж. а.

Сярод прадметаў збыту ў большасці раёнаў на першым месцы стаяць продукты земляробства, а прад усім — жыта. Харчовыя ўмовы 1920—1922 г. г., голад, нястача хлеба у гарадох, нарэшце, „продразьвёрстка“ стымулявалі разьвіцьцё засеваў азімага жыта, надзвычайна павялічылі рыначнасць жытняга зерня, якое, паводле агульнай сваёй цэннасці, у большасці раёнаў займае першае месца сярод збытых продуктаў. Асабліва значны збыт жыта, таксама, як, відаць, і разьмеры яго культуры, мы знаходзім у густа заселеных раёнах з лёгкімі глебамі (Дукорская, Пагоская вол.), дзе збыт гэты даходзіць да максімальных разьмераў (36% усяго збыту ў Пагоскай вол.), а таксама і ў раёнах з лепш захаванай зьрнёвай гаспадаркай. У радзей заселеных палескіх мясцовасьцях збыт жыта траціць сваё значэньне. Ляскавіцкая і Ухвальская воласці прадаюць жыта мала, а Буйнавіцкая саўсім не прадае. Тут поўную перавагу маюць збыт продуктаў жывёлагадоўлі і даход ад заробкаў.

Прадаж продуктаў і іншыя касаваыя паступленьні ў %.

Табліца 8.

ВОЛАСЦІ	Ад земляробства	Ад жывёлагадоўлі	Ад продажы інвэнтару	Ад промыслаў
Самахвалаўская	40,0	23,3	8,5	25,9
Ленінская	37,8	21,1	25,8	7,0
Дукорская	57,4	18,7	3,3	15,4
Лагойская	67,7	15,8	9,9	6,6
Бортніцкая	35,5	10,5	17,6	36,6
Якшыцкая	15,9	11,9	—	64,6
Пагоская	58,3	15,1	2,0	24,4
Ляскавіцкая	32,1	53,1	10,9	3,9
Ухвальская	6,2	17,3	23,9	52,6
Буйнавіцкая	0,7	75,6	5,9	14,2

Аднак, побач з жытам з бываюцца і іншыя продукты земляробства. Падмestавыя воласці — Самахвалаўская, Дукорская, Лагойская збываюць шмат бульбы, Ухвальская крыху льнянага сям'я і нават валакна (у гэтай справе адбіваецца блізкасьць ільняных раёнаў). Дукорская і Пагоская, апроч жыта, — іншыя збожжавыя продукты. Але асабліва цікаўныя разьмеры збыту гародніны і садавіны. У Самахвалаўскай воласці яны складалі да 20% збыту, у Бортніцкай і Ленінскай

каля 9 проц., у іншых валасьцёх інтэнсыўна-земляробскага раёну збытавое значэнне іх меншае, а ў Палесці іх збыту амаль што няма.

Папярэдняя табліца дае нам важныя рысы для характарыстыкі сыстэмы гаспадаркі, якая існуе ў кожнай з валасцей і якая найбольш рэльефна выяўляецца ў рыначных адносінах. Частка валасцей мае мінімальны збыт продуктаў жывёлагадоўлі. Гэтыя валасці (Якшыцкая, Пагоская, Лагойская) у найбольшай меры перахавалі зярнёвую трохпалёўку, як гэта ўжо нам паказваюць лічбы масавае статыстыкі. У Паўднёвым Палесці (а таксама і ў Ляскавіцкай вол.) на першы плян высоўваецца жывёлагадоўля, даючы да 75,6 проц. усяго збыту, але гэтая жывёлагадоўля, як мы ўжо казалі, падта экстенсыўная, прымітыўная. Нарэшце, у раёнах больш інтэнсыўнай гаспадаркі значэнне збыту продуктаў жывёлагадоўлі таксама павялічваецца, хця і ня так моцна, як у Паўднёвым Палесці. Тут затое жывёлагадоўля больш інтэнсыўная; у ёй у вадных выпадках асабліва вызначаецца гадоўля коняў (Ленінская, Самахвалаўская вол.), у іншых свінарства (Самахвалаўская, Дукорская), птушніцтва (Бортніцкая), гадоўля быдла. Нарэшце, усходнія валасці—Якшыцкая, Ухвальская, Бортніцкая, мелі вельмі значныя даходы ад промыслаў, у першых дзвюх—больш паловы усіх касавых пасупленняў.

Нават у гады свайго найбольшага упадку рынак, як бачым, рабіў вялізарны уплыў на сыстэму гаспадаркі. У залежнасці ад яго адбываецца саўсім відавочная спецыялізацыя кожнага з даследваных раёнаў у тэй ці іншай галіне. Спецыялізацыя гэтая пайшла даволі далёка, у чым лёгка пераканацца з разгляду табліцы 8: тут амаль што нельга знайсці дзве валасці з аднолькавай будоваю збыту,—кожная выступае на рынку з сваімі асаблівымі таварамі. З гэтым працэсам спецыялізацыі гаспадаркі, які ідзе стыхійна, у вадпаведнасці з умовамі раёну,—канечна трэба лічыцца пры усякіх меркаваньнях аб эаанамічным характары раёну, пры усякім праектаванні для яго эаанамічных мерапрыемстваў. Сьвядомае гаспадарчае будаўніцтва павінна ўзмоцніць размах і глыбіню спецыялізацыі, якая зьяўляецца вынікам саўсім неабходнага, з народагаспадарчага погляду, падзелу працы паміж раёнамі.

9. Промыслы па-за гаспадаркаю і хатнія рамэствы.

У беларускай сялянскай гаспадарцы, якая ў значнай яшчэ меры перахавала зярнёвы і наагул экстенсыўны характар, вонкавыя промыслы маюць вялікае значэнне. Перад усім яны паглынаюць вольны час, якога, за выняткам крытычных момантаў у годзе, ёсьць у беларускага селяніна, як гэта мы набачым ніжэй, даволі многа. Далей—промыслы

даюць значныя касавыя пасупленьні, павялічваючы таварнасьць гаспадарак і дазваляючы ім накрыць іншы раз нямінучы дэфіцыт ад сельска-гаспадарчых галін. Рэалізуючы на рынку сваю лішнюю рабочую сілу, селянін атрымлівае зваротны капітал, які можа выкарыстаць, як для павялічэньня інтэнсыўнасьці гаспадаркі, так і для павялічэньня свайго матэрыяльнага дабрабыту. Усе гэтыя прычыны прымуюць беларускага селяніна старанна шукаць магчымасьцяў стэральных заробкаў.

Прыбытак ад промыслаў і рамэстваў на 1 гасп.

Табліца 9.

Валасці	Промыслы па-за гаспадаркаю			Дамовыя рамэствы			Агульны заробак ад промыслаў і рамэств, ж. а.	Аплата рабочага доўга збыт. адз.
	Агульны прыб.	У жытн. адз.	У адносн. аднолькавай прыбытку	Агульны прыб.	У жытн. адз.	У адносн. аднолькавай прыбытку		
Самахвалаўская . . .	89,5	5,2	57	90,8	5,3	87	165,8	1,15
Ленінская . . .	13,8	1,5	9	18,8	5,1	99	18,3	0,15
Дукорская . . .	20,3	2,0	18	50,3	1,8	17	59,1	0,99
Лагойская . . .	5,6	0,7	1	17,2	5,8	81	11,7	0,52
Бортніцкая . . .	38,2	3,5	31	110,4	13,1	110	156,2	0,91
Якшыцкая . . .	82,3	10,1	67	52,5	6,5	89	120,2	0,77
Пагоская . . .	17,6	2,9	16	23,2	3,8	11	33,4	0,55
Ляскавіцкая . . .	6,0	0,7	1	29,1	3,5	59	24,1	0,11
Ухвальская . . .	16,5	6,6	18	73,1	10,1	131	98,1	0,55
Бушавіцкая . . .	16,9	3,0	6	26,2	5,0	65	33,7	0,31

Хатнія рамэствы таксама выкарыстоўваюць вольны, гадоўным чынам, зімовы час сялянскае сям'і; эаанамічнае значэнне іх, аднак, крыху іншае, чым вонкавыя промыслы. Упадак прамысловасці і рынку за гады грамадзянскае вайны пазбавіў селяніна фабрыкатаў, да спажываньня якіх ён ужо прызвычаўся, перад усім—фабрычнае тканіны. Гэта прымусіла яго зьвярнуцца да аднаўленьня ўжо адміраўшых, пад уплывам рыначнае конкурэнцыі, хатніх рамэстваў, асабліва-ж ткацтва. У 1922 годзе хатнія рамэствы дасягнулі значнага разьвіцьця. У ўсходніх частках усіх раёнаў, дзе таварнасьць сельскай гаспадаркі ніжэйшая, хатнія рамэствы

высоўваюцца асабліва моцна (Бортніцкая, Ухвальская вол.). Наадварот, у Сярэднім і Паўднёвым Палесскі хатняе ткацтва развіта слабей. Часткаю гэта звязана з адцягненнем рабочае сілы ў вонкавыя промыслы ды таксама з патрэбаю большых затрат часу на развітую тут жывёлагадоўлю. Нізкая аплата працы рамёствамі ў гэтых раёнах таксама ня спрыяе іх развіццю. Трэба адзначыць, што сама тэхніка хатняга ткацтва вельмі неаднолькавая (што залежыць, мусіць, ад большага ці меншага пашырэння мануфактуры перад вайною), а за тым і цана тканін бывае вельмі розная. Наагул-жа яна вельмі нізкая, раўнуючы да мануфактуры, і затым, цэнячы прадукцыю ткацтва па яе рыначных цэнах, мы саўсім ня робім памылкі ў бок павялічэння. Ня гледзячы на гэта, аплата працы ткацтвам даволі добрая, з чым звычайна не згаджаюцца. У кожным разе, у 1922 годзе яна была ня ніжэй, чым у галінах жывёлагадоўлі.

Калі фабрыкаты паганеюць, роля і значэнне хатняга рамяства, якое абслугоўвае цяпер спажыццё сям'і, павінны будучь зьменшыцца. Магчыма, аднак, што ў наасобных раёнах рамёствы гэтыя захавваюцца дзеля сваёй пэўнай рэнтабельнасці і магчымасці тэхнічнага паляпшэння (напр., завядзенне механізаваных кросен).

Промыслы па-за гаспадаркаю ў 1922 годзе не маглі быць асабліва развітымі з прычыны непазбытых яшчэ ўмоў эаномічнага заняпаду. Гэтыя ўмовы затрымлівалі развіццё промыслаў па ўсім Савецкім Саюзе. Так, паводле даных ЦСУ*), выпадала на 1 гаспадарку агульнага даходу ад промыслаў у залатых рублѐх: па Наўгародзкай губ. у 1920—21 годзе—14,9 руб., у 1922—23 г.—35,0 руб.; па Маскоўскай губ.—12,4 руб. і 59,4 руб.; у сярэднім па 14 губэрнях Саюзу ў 1920—21 годзе—13,2 р., у 1922—23 годзе—60,1 руб. Нашае абсьледваньне адносіцца да 1921—22 году, які ляжыць паміж вышэйпаказаных гадоў, да якіх адносяцца даныя ЦСУ, і згодна з гэтым мы бачым, што ў сярэднім даход ад промыслаў тут ніжэй, чым у 1922-23 годзе па Саюзе, але вышэй, чым у 1920-21 годзе.

Разглядаючы лічбы даходу наасобных валасцей, мы можам пераканацца ў іх рознай прамысловасці. Наперадзе іншых ідзе багатая Самахвалаўская валасць, дзе ёсць такія добраплатныя промыслы, як цясельскі, сталярскі, кравецкі і г. д.; іншыя віды промыслаў (вазацтва, сельска-гаспадарчая падзёншчына) тут маюць меншае значэнне. Падобны-ж характар промыслаў мы знаходзім і ў Бортніцкай вол. (краўцы, сталяры, шаўцы, падзённікі). Відаць, у вабодвых раёнах адбываецца процэс вылучэння мясцовага вясковага кваліфікаванага пролетарыята. У рэшце валасцей

*) Сборник стат. сведений по СССР 1918—1925. Труды ЦСУ. Т. XVIII.

паўночна-заходняга інтэнсіўна-земляробскага раёну. а таксама ў Пагоскай валасці, гэты процэс выяўлены шмат слабей і даход ад промыслаў тут мінімальны (ад 5 да 20 ж. а. на 1 гаспадарку і ад 4 да 18 рабочых дзён). Пэўне-ж і тут пры ўзмацненні тэмпу эаномічнага жыцця, павінны будучь развіцца некаторыя промыслы, у зародку адзначаныя і нашым дасьледваньнем, як напрыклад,—вазацтва, падзённыя сельска-гаспадарчыя работы і, урэшце, тая-ж кваліфікаваная заняткі, што і ў Самахвалаўскай валасці. У кожным разе гэтыя валасці мелі ў годзе дасьледваньня найбольш земляробскі характар свайго даходнага бюджэту.

У палескіх раёнах выходзяць наперад заробкі ў лесе. У некаторых валасцях (асабліва ў Якшыцкай) яны ўжо даволі моцна выяўлены, складаючы каля 10% усяго даходнага бюджэту; вялікае значэнне яны маюць і ў Буйнавіцкай ды асабліва ў Ухвальскай валасцях, дзе яны зьяўляюцца галоўнай падпораю бюджэту, асабліва ў яго рыначнай частцы. У Ляскавіцкай валасці мы ўжо маем меншыя лічбы, ды і ня дзіва. У 1921-22 годзе лясныя распрацоўкі ў нас толькі яшчэ пачыналіся. Паводле даных ЦСУ¹⁾ чысты вываз лясных матар'ялаў і дроў з беларускае вобласці быў па гадох такі (у мільёнах пудоў):

	Лясныя матар'ялы.	Дроўя.
1913 г.	190,3	18,6
1920 г.	1,8	3,9
1921 г.	5,8	12,6
1922 г.	10,4	5,7

Калі мы прыем пад увагу яшчэ і скарачэнне дрэва-апрацоўчае прамысловасці (прадукцыя пільняў па СССР у 1922 г.—11 міль. руб., проці 110 міль. руб. у 1912 г.²⁾ дык заняпад лясных промыслаў, а разам з ім і дабрабыту палескага селяніна—саўсім зразумелы. Гэтая зьява павінна адбіцца, аднак, і на земляробстве, павялічваючы яго працаінтэнсіўнасць.

Спаміж іншых промыслаў, у палескіх раёнах знойдзены: паляваньне, сталярскі, бандарскі промыслы, сельска-гаспадарчыя падзённыя работы і, нарэшце, пастырства пасьцьба чужога скаціны за плату,—адзначанае ў некаторых гаспадарках Буйнавіцкае валасці.

1) Труды ЦСУ. Т. XVIII.

2) Там-жа, стар. 201.

Такім чынам віды промыслау правільна раскладаюцца па раёнах у залежнасьці ад эканамічнага характару апошніх. Выключэньнем зьяўляецца хіба толькі Пагоская воласьць, дзе ў год дасьледваньня лясных промыслау саўсім не адзначана. Ёсьць, аднак, пэўныя весткі, што перад вайною значная частка насяленьня гэтае воласьці знаходзіла сабе староньнія заработкі ў лесе, пры будове і г. д. Воласьць гэтага залічана намі да Палесься, галоўным чынам, паводле сваіх глеб, яе-ж лясістасьць невялікая (толькі 24,2 проц. паводле Ястрэмскага, у Забалацкай вол. лясістасьць большая—40,3 проц.). Апроч таго, Пагоская воласьць ляжыць далёка ад большых местаў і чыгункі і сюды хваля лясных распрацовак магла ў 1922 годзе яшчэ не дайсьці. Ужо і самы характар гаспадаркі гэтае воласьці, яе беднасьць, даюць повад спадзявацца, што ў год абсьледваньня нейкіх вельмі важных для насяленьня крыніц даходу не існавала.

10. Спажыцьцё сям'і.

Аднэй з важнейшых умоў, ад якіх залежыць організацыя сялянскай гаспадаркі ў Беларусі, ёсьць спажыцьцё сям'і. Яно стварае „ўнутраны рынак“ для продуктаў гаспадаркі і, напр., у дасьледваных гаспадарках нагнавала каля 10 проц. усяго іх агуловага прыбытку. Таксама, як і вонкавы рынак, толькі можа слабей, спажыцьцё упывае на формаваньне організацыі вытворчых галін. Асабліва-ж моцным значэньне яго было у гады заняпаду вонкавага рынку; у 1921-22 годзе, які ахоплены нашым дасьледваньнем, гаспадарка таксама, больш чым калі ў бліжэйшыя да нас гады, перахоўвала натуральна-спажывецкі характар.

Перад усім разгледзім велічыню спажывецкае сям'і. Колькасць едакоу ў пераліку на дарослага мужчыну^{*)}, якая выпадае на адну гаспадарку ў паасобных валасных групах, хістаецца ад 3,9 чал. (Ленінская вол.) да 5,9 (Бортніцкая вол.), у сярэднім па ўсіх раёнах 4,6 чалавек дарослых едакоу, або 6,4 душ абога роду (без пераліку), што прыблізна адпавядае сярэдняму разьмеру сям'і у Меншчыне. На ўсходзе, асабліва-ж у земляробскіх раёнах з багатымі глебамі, перахаваліся крыху буйнейшыя сям'і, па 6—8 душ пры 4,5—5,5 работніках, наадварот, на захадзе і ў Палесьсі, пад упывам малазямелья або малое прадукцыйнасьці глебы, што прымушала насяленьне шукаць староньніх заработкаў, вялікія сям'і раскідаліся хутчэй, і там мы бачым адносна дробную сям'ю з 5—6 душамаі пры 3—3,5 работніках.

*) Коэфіцыянт пераліку ў яго такім: мужчына ад 16 да 60 гадоу 1,0, жанчына ад 16 да 55 гадоу—0,8, старыя і дзеці—0,5.

Найбольш карысныя судносьпы едакоу да работнікам мы бачым у многасямейных раёнах (Бортніцкі—1,1), а ў а-у ласямейных у большасьці выпадкаў яны горшыя (Пагоскі, Ухвальскі раёны па 1,4).

Спажыцьцё сям'і.

Табліца 10.

ВОЛАСЬЦІ	Душ на 1 гасп.	Едакоу (у пер. на дарослага) на 1 гасп.	Адносьны едакі: работнікі (с/р)	Спажываньне на 1 гасп. жых. адз.	Спажываньне на 1 дарослага едака ў жых. адз.	Склад спажыцьчы у %			
						Кунячая гавары	Ад зямель-работы	Ад жывёла-лагадоўлі	Ад катніх рэчываў
Самахвацкая	7,2	5,0	1,2	655,8	131,2	12,1	25,2	48,7	13,7
Ленінская	5,3	3,9	1,2	488,8	125,3	7,1	26,5	57,4	8,7
Дукорская	7,1	5,4	1,2	436,3	80,8	9,5	35,3	13,7	11,5
Літоўская	5,3	4,1	1,3	360,5	87,9	7,0	38,1	45,1	9,8
Бортніцкая	7,7	5,9	1,1	483,4	81,9	8,8	33,6	28,8	28,8
Якшыцкая	6,3	4,6	1,4	330,3	71,8	15,5	34,5	34,1	15,9
Пагоская	5,7	4,3	1,4	268,1	62,1	9,6	26,0	55,7	8,7
Ляскавіцкая	5,8	4,1	1,2	357,2	81,8	11,2	33,3	17,3	8,2
Ухвальская	6,7	4,4	1,4	339,2	77,1	9,2	25,7	13,5	21,6
Бунінавіцкая	6,3	4,3	1,2	228,4	53,1	13,5	34,0	41,0	11,5
Сярэдняе	6,4	4,6	1,26	394,8	—	—	—	—	—

Паводле разьмераў спажыцьчыя беларускае сялянства стаіць на тым самым блізка роўні, што і расійскае. Гэтак, паводле Варонскіх бюджэтаў Ф. Шчэрбіны¹⁾ на 1 душу выпадала асабістага спажыцьчы 34 руб. 69 к., у кіргізаў асабістае спажыцьцё—62 руб. 32 к., у немцаў 134 р. 40 к., у ангельцаў—208 руб. 68 к., а ў нас 61,7 жыхт. адз., або, лічачы 1 пуд жыта па даваеннай цане (80 кап.)—каля 50 р. Паводле Тамбоўскіх сялянскіх бюджэтаў²⁾ асабістае спажыцьцё на 1 дарослага едака хісталася ў розных частках

1) Ф. Шчэрбіна. Крестьянские бюджеты.

2) Проф. А. Н. Челпанов. Опыт изучения организации крестьянского сельского хозяйства. Тамбовской губ. 1919 г.

губэрні ад 83 р. да 112 руб., у Смаленскай губ. гэтак спажыццё ад 72 руб. да 82,5 руб., у Валкалагамскім павеце 100,1 р., а у нас ад 53,1 ж. а. да 131,2 ж. а. Трэба ў кожным разе адзначыць тую вялізарную розніцу ў разьмерах спажыцця, якая існуе паміж земляробскай часткай Меншчыны і Палесься; яна, як бачым, даходзіць да 150 проц. і аднаўдае колькаснай розніцы паміж спажыццём немца і кіргіза. Ужо адно гэта дазваляе чакаць у межах Меншчыны, у розных яе частках, рознае сыстэмы гаспадаркі і ў кожным разе рознага культурнага роўня насяленьня.

Пераходзячы да разгляду складу спажыцця мы можам перад усім адзначыць, што яно ўва ўсіх раёнах мае рэзкі натуральны характар. Зьявішча гэтак: мусіць, часовае, што вынікае ўжо з таго, што нават адсталая Тамбоўская губэрня мела ад 30 да 38 проц. грашовага спажыцця, а апісаны проф. Чэлінавым люблінскі селянін *) — да 62 проц. Аднак, зробленае мною ў 1914 годзе бюджэтнае апісаньне аднае сярэдняцкае беларускае гаспадаркі Менскага павету, дало таксама нявысокую грашавітасьць спажыцця, ўсяго 11,6 проц., што дазваляе ўважаць лічбы цяперашняга дасьледваньня ў даным пытаньні ня лішне далёкімі ад даваенных.

Натуральны характар спажыцця беларускага селяніна звязаны часткаю з разьвіццём дамовага ткацтва. Гэтак, мы бачым, што спажыццё прадуктаў дамовага рамяства (галодным чынам тканін) складае паважную частку ўсяго спажыцця: ад 8 да 29 яго процантаў; разьвіта яно найбольш у ўсходніх валасьцях — Бортніцкай, Ухвальскай. Якшыцкай, і там, відаць, тканіны дамовага вырабу саўсім выціснулі былі краміну (прынамсі ў 1921—22 годзе). Цікава, што вядомы з свайго ткацтва Слуцкі павет дае самыя нізкія лічбы спажыцця дамовых тканін. Магчыма, што тут у сучаснасьці пераважае выраб больш таных ільняных тканін (а не ваўняных); з другога боку, рыначныя адносіны, прынамсі да вайны, тут маглі быць больш разьвітымі, чым у шмат якіх іншых раёнах.

Блізка што ўсюды, за выняткам дзвюх усходніх валасьцей, агульная цэннасьць спажытых прадуктаў жывёлагадоўлі перавышае гэткую-ж цэннасьць прадуктаў земляробства. Асабліва яскрава гэта выяўляецца ў валасьцях Слуцкага і Менскага паветаў і залежыць перад усім ад параўнальна большага разьвіцця ў гэтых раёнах малачарства і сьвінарства дзій значнага спажыцця малака, сьвінаго сала і мяса. Гэтыя важныя факты паказваюць на адну з прычын тае значнае ролі, якую іграе жывёлагадоўля ў беларускай сельскай гаспадарцы. У Бортніцкай і Якшыцкай валасьцях, у якіх спа-

*) Чэлінаў. Участковае агрономія...

жыццё прадуктаў гадоўлі была складае толькі 15,5 і 18,3% агульнай сумы спажыцця, на першы плян высюваецца спажыццё прадуктаў земляробства.

Прыгледзімся цяпер крыху ўважней да складу спажытых беларускім селянінам прадуктаў земляробства. Спажыццё гэтых прадуктаў, бязумоўна, адбівае ў сабе існуючую сыстэму гаспадаркі і ральніцтва, з аднаго боку, будучы яе выводнай (вынікам), а з другога — уплываючы ў сваю чаргу на яе характар, на організацыю гаспадаркі і яе галін. Загадзя можна спадзявацца, што найбольшае спажыццё прадуктаў земляробства на 1 душу мы знойдзем у паўночна-заходняй інтэнсыўна-земляробскай частцы Меншчыны, дзе і наогул разьмеры спажыцця большыя ды і земляробства іграе большую ролю. Аднак фізыялёгічныя вымаганьні і гістарычна створаныя прывычкі насяленьня крыху згладжваюць розніцы частак Меншчыны ў гэтай сьраве.

Спажыццё прадуктаў земляробства (ужытн. адз.).

Табліца 11.

РАЁНЫ	Усё на 1 душу прадуктаў земляробства	У Т Ы М Л І К У			
		Зарнавак: снаіх — кулінах *)	Бульба (у жэт адз.) снаіх — кулінах	Гародніны і садавіны (ж. а)	
Інтэнс-земляр. раён.	21,2	13,2 0,22	5,7 0,19	1,9	
Сярэдняе Палесьсе.	17,3	10,1 0,83	5,9	1,3	
Паўноч. Палесьсе.	14,2	6,8 1,12	2,8	1,4	
Паўднёв. Палесьсе.	11,7	6,3 1,28	4,9	0,7	

Відаць, 14 жытніх адзінак зьяўляюцца для Беларусі мяжаю, ніжэй каторай спажыццё прадуктаў земляробства адной душой звычайна не спадае. Аб гэтым сьведчыць даволі значны прыкуп збожжа, які ў гэткім глухім раёне, як Паўднёвае Палесьсе, мог быць выкліканы, перад усім, немагчымасьцю сіламі свайго земляробства дасягнуць хаця-б „галоднае“ нормы спажыцця. Звычайная галодная норма 12 пуд. у беларускіх умовах можа быць падвышана да 14 пуд. на душу. Да звычайнае сярэдняе нормы 18 пуд., аднак, яшчэ шмат не хвітае, хаця мы і далілі спажыццё гародніны і садавіны. Толькі паўднёва-заходні інтэнсыўна-земляробскі раён мае выстарчальнае спажыццё расьлінных прадуктаў.

*) На лічбы кошту мала, які складае да 10 проц. ад ськладаных зярняных прадуктаў.

Наводле даных ЦСУ СССР¹⁾, у канцы 1922 году спажыцьцё збожжа і бульбы на душу ў агульнасаюзным маштабе было—18,6 ж. а, —у тым ліку 13,3 пуд. зярнёвага збожжа, 2,5 пуда крупянога і 2,7 ж. а. бульбы (у пераліку); раўнуючы да гэтых нормы, спажыцьцё збожжа нават у нашым паўночна-заходнім раёне, выходзіць невыстарчальным; яно дапаўняецца павялічаным спажыцьцём бульбы і жывёльных прадуктаў.

Такім чынам, і з гэтага боку мы бачым значны адыход ад зярнёвае трохпалёўкі да больш інтэнсыўных сыстэм. Калі з фізыялёгічнага погляду харчаваньне бульбаю менш пажадана, чым збажжовымі прадуктамі, дык з агрономічнага, наадварот, яно зьяўляецца прыметаю паступовых ухілаў, прынамсі ў гаспадарках зярнёвага і палешана-зярнёвага тыпу. Выкарыстоўваючы прыклад, які дае проф. А. Чэлінцаў²⁾, мы бачым такі малюнак спажыцьця на адну душу.

Табліца 12.

	Плодазьменьшайшая селянская гаспадарка	Стэпавая зярнёвая гаспадарка	Беларуская гаспадарка інтэнс. зямля рэб. раёнаў	Беларуская гаспадарка гаспад. у Паўднёвым Палесьсі
Хлеб і мукі	4,5 п.	25,2 п.	13,4 п.	9,1 п.
Бульба	20,1 п.	7,7 п.	23,5 п.	19,5 п.
Гародніны	на 10,7 р.	на 1,5 р.	на 1,9 ж. а.	на 0,7 ж. а.

Гэтая маленькая таблічка паказвае, што спажыцьцё беларускага селяніна як быццам пабудавана паводле плодазьменьнага тыпу. Да роўню заходня-эўрапейскага селянскага жыцьця яму, аднак, далёка, з прычыны неразьвітасьці інтэнсыўнага садоўніцтва і гародніцтва.

Асабліва значную ролю грае бульба ў спажыцьці насельнікаў Паўднёвага Палесься (табл. 13).

У Паўночным Палесьсі, як і наогул у паўночна-ўсходняй Беларусі, найбольшае значэньне мае спажыцьцё збажжовых прадуктаў, а таксама і гародніны (адносна апошняе, быць можа, нашыя лічбы зьяўляюцца выпадковымі). У Паўночным Палесьсі селянін імкнецца забясьпечыць сваё спажыцьцё культураю збожжа; зярнёвая сыстэма гаспадаркі тут яшчэ, мусіць, трымаецца моцна, ня глядзячы на неспагадныя для яе ўмовы. У Паўднёвым Палесьсі зярнёвую сыстэму разьбурае бульба.

¹⁾ Сборник статистических сведений по СССР. 1918—1923. М. 1924.

²⁾ Проф. А. П. Челинцев. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. Харьков. 1919. Стр. 166.

Спажыцьцё прадуктаў земляробства ў " " "

Табліца 13.

Р А Ё Н Ы	Зярнёвае пуды	Бульба пуды	Гародніны на 1 селяніна
Інтэнсыўна-земляробскы	63,0	27,7	9,3
Сярэдняе Палесьсе	63,5	29,9	7,6
Паўночнае Палесьсе	70,0	19,5	10,3
Паўднёвае Палесьсе	61,4	31,5	5,0

Куплёнае збожжа мае вялікае значэньне ў Паўднёвым Палесьсі, дзе яго прыкупляюць па 2,8 пуды на душу. Далей па поўнач гэтае значэньне спадае і толькі ў Паўночным Палесьсі ды часткаю ў сумежных раёнах Сярэдняга яно робіцца ізноў высокім (Ухвальская вол.—1,2 п. на душу, Якшыцкая в.—1,7 п. на душу).

Трэба адзначыць усё-ж, што і ў адной з воласьцей інтэнсыўна-земляробскага раёну (Самахваляўская вол.) таксама адзначана прыкупка збожжа і нават бульбы. Калі прыняць пад увагу ураджайную глебу гэтае мясцовасьці, дык здавалася-б куплёнае збожжа тут найменш патрэбна. Гэтую сувязь можна растлумачыць тым, што ў паласовых гаспадарках памянёнае воласьці жывёлагадоўля значна перарасла рамкі, стаўляныя ёй разьмерамі свайго ральніцтва, і вымагае прыкупкі дадатковага корму, у тым ліку і бульбы.

З другога боку—тугайшае насяленьне мае некаторыя добра платныя заробкі (дзельярскі і інш.), якія дастаўляюць гаспадарцы зваротны капітал. Апроч таго, мясцовасьць гэта меншай іншых уцягнута ў рыначныя адносіны, дзякуючы блізкасьці м. Менску. Усе гэтыя абставіны могуць зрабіць прыкупку збожжа зыскоўнай для гаспадаркі.

Продукты жывёлагадоўлі. У некаторых раёнах (Якшыцкая, Бортніцкая вол.) адзначана купля мясных прадуктаў (мяса і сала), выкліканая часова падупалым станам жывёлагадоўлі (напр. сьвінарства). Аб якой-небудзь сталай куплі мяса і сала дасьледванымі гаспадаркамі няма што і казаць: яны маюць досыць магчымасьці для вытвару гэтых прадуктаў у сябе.

Больш сталай арганізацыяй-гаспадарчай прыметай павінны зьяўляцца суадносіны спажываных мясных і малочных прадуктаў.

Спажыцьцё прадуктаў жывёлагадоўлі.

Табліца 14.

РАЁНЫ	Мясных прод.		Мясны прадукт.	Дарова прад.
	ж. в.	свайх кун.		
Інтэнс-земляробск. раён	69,7	0,1	131,7	209
Сярэдняе Палессяе	32,2	1,2	82,1	169
Паўночнае Палессяе	54,2	—	88,6	163
Паўднёвае Палессяе	31,6	—	18,0	152

Па ўсіх раёнах, як бачым, спажыцьцё малочных прадуктаў значна перавышае спажыцьцё мясных. Аднак, у Сярэднім і Паўднёвым Палессяі гэтая перавага крыху меншая, што стаіць у сувязі з умацненнем мяснова ўхілу ў жывёлагадоўлі гэтых раёнаў. Спажыцьцё малочных прадуктаў (у пераводзе на малака) тут найменшае: у Паўднёвым Палессяі—6,7 вядра ў год, у Сярэднім—11,7 в., тады, як у інтэнсыўна-земляробскім раёне—17,9 в. Паводле даных проф. Чаіанава для 12 губерняў сярэдняе спажыцьцё малака ў сялянскіх сем'ях на 1 душу—6,8 пуда, у проф. Чэлінцава*) паказаны для Тамбоўскай губ. хістаньні спажыцьця малака на 1 дарослага едака ад 11,9 вяд. да 34,6 в. у паасобных групах. У кожным разе спажыцьцё малака ў Палессяі, ня гледзячы на багатую нашу і агульна-прызнаную шырокія перспектывы для гадоўлі быдла ў будучыне, трэба прызнаць мінімальным, далёка не здавальняючым патрэб сялянскай сям'і.

Нявысокае, аднак, у Паўднёвым Палессяі і спажыцьцё мясных прадуктаў: цэннасьць яго (сюды далучаны ўсе прадукты птушніцтва) дасягае толькі 7,4 ж. а. на 1 дарослага едака. У Паўночным і Сярэднім Палессяі спажываюць мясных прадуктаў на 12,3 і 12,1 ж. а., а ў земляробскіх раёнах на 14,6 ж. а. Для параўнаньня скажам, што для Тамбоўскай губ. гэтыя лічбы хістаюцца ў межах 6,6—8,8 руб., г. зн. норма мяснова харчаваньня тут мала розьніцца ад беларускае.

Разгледзім цяпер прапантавае разьмеркаваньне спажываных мясных прадуктаў па відах жывёлы ў паасобных раёнах.

Спажыцьцё мяса ў %/о.

Табліца 15.

РАЁНЫ	Быдла	Авец	Сьвіней	Мяс. птушак
Інтэнс-земляробск. раён	1,0	16,1	68,5	10,3
Сярэдняе Палессяе	4,3	12,1	74,5	6,6
Паўночнае Палессяе	3,5	9,5	76,0	11,0
Паўднёвае Палессяе	7,1	10,3	74,5	8,1

*) Чэлінцав. Опыт изучения организации крестьянского хозяйства.

Па ўсіх раёнах мы бачым вялізную перавагу спажыцьця прадуктаў сьвінарства, якія складаюць, паводле цэннасьці, да 70—75 проц. усіх спажываных мясных прадуктаў. Гэтая асаблівасьць харчаваньня беларускага сялянства тлумачыць тое месца і значэньне, якое ў сельскай гаспадарцы Беларусі займае сьвінарства. У некаторых земляробскіх раёнах (Ленінская, Бортніцкая, Самахвалаўская вол.) у сувязі з адраджэньнем аўчарства, якое наглядалася за гады рэвалюцыі, умацняецца спажыцьцё авечага мяса (да 22 проц. на Ленінскай вол.). Цікава адзначыць даволі вялікую ролю, якую ў харчаваньні насяленьня паасобных раёнаў іграюць прадукты птушніцтва (Бортніцкая вол. 21,7, Лагойская вол. 13%). Нарэшце, у Паўднёвым Палессяі крыху вылучаецца спажыцьцё мяса быдла (7,1 проц.), што адпавядае вышэйсказанаму аб гэтым раёне.

Нарэшце разгледзім даныя аб прадметах і прадуктах, якія селянін купляе для свай асабістай патрэбы; у іх колькасьці і складзе навочна адбываецца трываласць і глыбіня ўплыву рынку ў паасобных раёнах. Гады грамадзянскае вайны і зьвязанае з імі расстройство рынку адварнулі беларускага селяніна да перажытых даўно форм натуральнае гаспадаркі,—з лучынаю замест газы, лапцямі замест ботаў і саматканай вопраткай замест крамліны. Аднак, у паасобных раёнах гэты рэчыдыў выявіўся слабей, і гэта даводзіць, што такія раёны задалёка ўжо зайшлі ў бок таварнае гаспадаркі.

Куплена ўсяго ў жытн. адз. на 1 гаспадарку.

Табліца 16.

ВОЛАСЬЦІ	мяса	газы	адзежа	абутку	Выдаткі на рэчы бытавыя патрэбы
Самахвалаўская	6,5	1,7	12,12	33,3	5,3
Ленінская	0,8	1,7	1,0	8,1	3,0
Дубоўская	1,9	2,0	12,6	8,0	2,9
Лагойская	1,9	2,0	0,9	9,2	1,2
Бортніцкая	2,6	3,3	3,5	8,3	5,2
Нагоцкая	1,4	2,1	2,0	3,1	1,7
Якшыцкая	2,3	1,9	7,5	9,8	4,2
Ляскавіцкая	1,1	2,8	5,8	11,7	3,5
Ухвальская	0,2	0,0	5,8	1,5	0,8
Буйнавіцкая	0,0	0,1	1,7	2,8	1,1

Натуралізацыя гаспадаркі гэтак моцна выявілася, што нават Лагойская воласьць, наагул кажучы, ня бедная і да таго-ж адлеглая ад м. Менску усяго на 40—50 вёрст, траціць на крамную тканіну саўсім нязначныя сумы. З другога боку кідаюцца ў вочы лічбы па далёкай палескай вол.—Ляскавіцкай; што праўда, значныя выдаткі на абуцьцэ тут толькі лішні раз паказваюць на крыху большую заможнасьць узятых для дасьледваньня гаспадарак. Як і заўсёды, вылучаецца памерам сваіх выдаткаў Самахвалаўская вол. і саўсім неадпаведна для сваіх магчымасьцяў адстае ад яе Ленінская вол. Заўважым, нарэшце, што у глухіх і бедных палескіх куткох (як напр., Ухвальская, Буйнавіцкая вол.) амаль што няўжываюць газы і мыла і надта мала траціць на інтэлектуальныя патрэбы.

Усё вышэйсказанае даводзіць нам, што розьніцы ў разьмерах спажыцьця паміж раёнамі Цэнтральнай Беларусі занадта вялікія. Ні прыродныя ўмовы, ні культурны ровень насяленьня гэтых раёнаў ня розьніцца між сабою ў гэткай меры. Затым, трэба спадзявацца, што насяленьне адсталых раёнаў павінна вельмі моцна імкнуцца да зраўнаньня сваіх умоў існаваньня з перадавымі раёнамі, перамагаючы ўсе спатыканьня па дарозе перашкоды, траціць іншы раз можа і не мэтазгодна вялікія высілки. З другога боку, ужо з разгляду спажыцьця мы маглі пераканацца, што разьвязкі пытаньня для адсталых раёнаў барджэй усяго трэба шукаць у ўпарадкаваньні рыначных адносін.

11. Тэрыторыя і яе асаблівасьці.

Пераходзячы да разгляду ўнутраных фактараў беларускай сялянскай гаспадаркі, мы перад усім коратка затрымаемся на некаторых прыродных умовах краю, да рэчы сказаць, надзвычайна мала вывучаных. Ня многа можна сказаць аб клімаце Цэнтральнай Беларусі. Выцягнутая вёрст на 300 ўздоўж мэрыдыяну і на 150 ўздоўж паралеляў, яна мае сярэднія гадавыя тэмпературы ад 6,3° (Мозыр) да 5,4° (Менск, Барысаў), пры тэмпературы студзеня—6,4—6,9°. Даволі значныя (да 100 сажняў) розьніцы вышыні над роўнем мора, уплыў большае ці меншае аддаленасьці ад акіяну, лясістасьці і балатністасьці адбіваюцца на клімаце пазасобных раёнаў, але дагэтуль як-небудзь выразна не падлічаны. Адносна ападкаў пагляды кліматолёгаў супярэчныя. Адны лічаць, што ападкамі на абшары Беларусі цесна зьвязаны з рэльефам¹⁾, іншыя (проф. Кайгарадаў²⁾ з Горы-Горак,

1) Цит. Е. Ромер. Климат зем. польских.

2) А. П. Кайгородов. Осадки... Западной области. Известия Зап. Омично-Мелiorативной Организации. вып. III.

не прызнаюць існаваньня такой сувязі. Паводле даных проф. Кайгарадава паўночная частка краю добра забясьпечана ападкамі—іх тут 600—650 мм. У Палесьсі-ж ападкамі разложаны вельмі няроўна. Паўночнае Палесьсе мае каля 650 мм. сярэдняе 650—680 мм. (хаця там спатыкаюцца месцамі і менш 600 мм.), Паўднёвае Палесьсе—толькі 550 мм. Паўтаральнасьць ападкаў даволі вялікая (каля 180 дзён у годзе з ападкамі) усюды, апрача паўднёвай часткі краю (Мозыр, Слуцк), дзе дзён з ападкамі толькі 140. Зразумела, што ў Паўднёвым, а часткай і ў Сярэднім Палесьсі можа адчувацца недахват вільгаці, асабліва-ж на так пашыраных тут лёгкіх пяшчаных глебах; на поўначы краю вільгаці ёсьць досыць, а часамі і залішне.

Глебавыя ўмовы краю крыху высветлены дасьледваньнямі менскага профэсара В. Касаткіна³⁾. У паўночнай частцы пераважаюць сярэднія і цяжкія глебы, даволі моцна ападкаленныя. У паўднёвай ляжаць вялізарныя прасторы пяшчаных і балатністых глеб, ападкаленых шмат слабей. Спаміж дасьледваных раёнаў: Самахвалаўская, Ленінская, а часткай і Лагойская воласьці ляжаць у краіне лёсаватых суглінкаў, якія пакрываюць сабою даволі высокае Менска-Слуцкае узвышша. У Дукорскай вол. глебы ўжо больш лёгкія на морэнавых супясках і суглінках. У Бортніцкай воласьці таксама пануюць морэнавыя суглінкі, да таго-ж моцна ападкаленныя. Такого-ж тыпу глебы паказаны проф. Касаткіным і для дзвёх валасьцей Сярэдняга Палесься—Пагоскай і Якшыцкай, хаця тут барджэй усяго глебы шмат бяднейшыя, чым у Бортніцкай воласьці. Нарэшце, Ухвальская, Ляскавіцкая і Буйнавіцкая вол. адносяцца да пяшчаных і пяшчана-балотных раёнаў Палескае катліны. Падобныя-ж даныя аб глебах, атрыманы і нашым бюджэтным дасьледваньнем. Лёгкія глебы паказаны толькі ў палескіх раёнах, прытым процант іх узрастае ў кірунку на паўдзень (табл. 17).

Паводле забясьпечанасьці зямлёй блізка ўсе дасьледваныя гаспадаркі зьяўляюцца сярэднімі, тыповымі для сваёй мясцовасьці, цэраспалоснымі гаспадаркамі. Разьмеры іх хістаюцца па раёнах ад 6,81 дзес. (Ленінская) да 13,56 дзес. (Буйнавіцкая вол.). Прымаючы пад увагу, што плошча зямель селька-гаспадарчага карыстаньня ў Менскай Беларусі была, паводле даных 1917 году, каля 2.300 тыс. дзес. (разам з сядзібай і выганамі), з каторых у карыстаньні 209 тыс. (паводле пазьнейшых даных 223 тыс.) гаспадарак было каля 2.200 тыс. дзес., можна лічыць, што на 1 гаспадарку ў сярэднім выпадала каля 10 дзесяцін сельска-гаспадарчае плошчы. Дасьледваныя гаспадаркі даюць зьніжаную

3) Проф. В. Касаткин. Об глебах Беларуси. Праца І Усебел. Глебавай і Коэфэрэнцыі.

Ар. Смолян. Орг. сел. гаспадаркі.

лічбу — 7,7 дзес. на 1 гаспадарку ў сярэднім, што тлумачыцца дзвюма прычынамі: 1) большасць гаспадарак узятая з раёнаў слаба забяспечаных зямлёю, у той час, як многазямельныя палескія раёны прадстаўлены ў даследванні слабей і 2) даследванне захапіла толькі цэраспалосныя гаспадаркі. Хутарскія гаспадаркі шмат буйнейшыя па разьмерах, займаюць вялікія прасторы зямлі, якія не заўсёды поўна падлічваюцца гэтыя гаспадаркі ўплываюць на адхіленьне сярэдняй уверх.

Што іншыя мы бачым з разьмерамі засеўнае плошчы. Паводле даных даследваньня, на 1 гаспадарку выпадае 4,1 дзес. засеву, а наогул у Менскай Беларусі ў 1922 годзе выпадала ў сярэднім на 1 гаспадарку 3,5 дзесяціны; розніцу трэба тлумачыць недалікам засеўнае плошчы органамі маснае статыстыкі.

Найменш зямлі на 1 гаспадарку выпадае ў валасцях даўн. Слуцкага павету — Ленінскай, Пагоскай і Забалонкай. Але, з другога боку, як бачым з табл. 17, семі тут дробныя, процэс драбленьня сялянскіх двароў, відаць, асабліва моцны. Затым, калі мы зробім пералік зямлі сельска-гаспадарчага карыстаньня на 1 работніка, дык пабачым, што памяншэньня раёны можна лічыць сярэдне-забяспечанымі зямлёю. На 1 работніка ў іх выпадае 2,0—2,01 дзес. зямлі, у той самы час, як у Бортніцкай воласьці з вялікімі сям'ямі, у якой на гаспадарку выпадае 9,66 дзес. зямлі сельска-гаспадарчага карыстаньня, г. зн. больш усіх іншых раёнаў, на 1 работніка выпадае толькі 1,82 дзес., значыць менш, чым у рэшце раёнаў. Такім чынам, на ўсходзе мы маем многалюдную сялянскую сям'ю і малазямельнае, на захадзе, наадварот, малую сям'ю і дробныя гаспадаркі пры крыху лепшым зямельным забяспячэньні.

Зямлякарыстаньне.

Табліца 17.

ВОЛАСЬЦІ	На 1 гаспадарку				На 1 работніка дзес. зямлі сельска- гаспадарчага кары- станьня	У дзес. іх гараў
	Усяго зямлі дзес.	Зямлі сельска- гаспадарчага кары- станьня дзес.	Работнікаў у цэнтэры	У пераліку		
Самыхвалуцкая	9,34	8,88	4,1	2,15	—	—
Ленінская	6,81	6,56	3,3	2,00	—	—
Дукорская	9,83	9,38	4,5	2,11	—	—
Літоўская	7,95	6,81	3,2	2,08	—	—
Бортніцкая	10,15	9,66	5,3	1,82	—	—
Якішыцкая	10,56	7,18	3,2	2,17	—	—
Пагоская	7,84	5,19	3,1	2,01	—	—
Ляскавіцкая	7,57	7,15	3,7	1,92	—	—
Ухвальская	9,57	7,61	3,3	2,16	—	—
Бутычэвіцкая	13,56	8,39	3,1	2,17	—	—

Надзвычайна цікава было-б больш поўна высьветліць організацыю тэрыторны ў цэраспалоснай сялянскай гаспадарцы. На гэты аднак, у матар'ялах даследваньня няма выстарчальных і простых даных. Адзначым толькі, што звычайна сялянская ральля знаходзіцца ў 5—7 асобных кавалках, якія ляжаць у розных кірунках ад сядзібы, іншы раз даволі далёка. На адлегласьці менш адной вярсты ад сядзібы ляжыць толькі каля палавіны гэтых кавалкаў, рэшта-ж ляжыць далей. Асабліва многа аддаленых палеткаў мы бачым у гаспадарках Палесься. Гэтак, па трох палескіх валасцях далей 3-х вёрст ляжыць трэцяя частка, а часамі і да палавіны ўсяе ральлі. З другога боку, у некаторых валасцях (Якішыцкая, Ухвальская, Дукорская) можна заўважыць надзвычайнае раздрабненьне кавалкаў ральлі. Гэтак, у паасобных гаспадарках лік кавалкаў ральлі даходзіць да 25—30 і больш. У такіх раёнах неабходнасьць тэрміновага зямляўпарадкаваньня зусім відавочная. З другога боку, трэба адзначыць вялізарны ўплыў аддаленасьці і раскіданасьці палеткаў на ўсю організацыю ня толькі ральліцтва, але і жывёлагадоўлі.

Процэнтавае разьмеркаваньне зямлі па ўжытку ў нас і сьці відно таксама ў табл. 18. Развортасьць зямлі ў большасьці раёнаў вельмі высокая, што саўсім адпавядае асабліва сьцім беларускай сялянскай гаспадарцы: у склад яе звычайна ўваходзіць вельмі мала лясное і няўжытковае плошчы, ды многа ральлі. Толькі ў палескіх раёнах процэнт лясное плошчы больш значны (да 25 проц.). Асабліва высокай развортасьцю адзначаюцца паўночна-заходнія земляробскія раёны, што ляжаць на суглінках (ад 60 да 75 проц. ральлі). У сярэднім Палесьсі ральлі ўжо толькі 45—50 проц. і, нарэшце, у Паўднёвым Палесьсі 31,5 проц. У Паўночным Палесьсі процэнт ральлі таксама высокі, з прычыны нязначнасьці прыроднае кармовае плошчы (толькі 13,1 проц. сенажаці, або, адносна да ральлі 20 проц., выганаў няма). Найбольш сенажацый мы знаходзім у раёнах сярэдняга і Паўднёвага Палесься (46—82 проц. сенажаці адносна ральлі) і ў Слуцкім земляробскім раёне (46,2 проц.).

Суадносіны сенажаці і ральлі павінны адбіцца на організацыі прадукцыйнае жывёлагадоўлі. Раёны, бедныя на сенажаці і пашу, павінны або разьвіваць травасеяньне, або скараціць гадаваньне маладняку. Нізкі процэнт маладняку, які быццам дазваляе лічыць, што ў Барысаўскім Палесьсі існуе малачарскі кірунак жывёлагадоўлі, скараці ўсяго тлумачыцца недахватам корму. Праўда, магчыма, што месцамі плошча сенажаці няпоўна падлічана або аднесена часткаю да няўжыткаў. З другога боку, кідаецца ў вочы блізка поўна адсутнасьць няўжыткаў у Ляскавіцкай воласьці, якая, наогул кажучы, належыць да найбольш балатністых у краі. Магчыма, што балоты гэтае воласьці (18,5 проц. наводле

Ястрэмскага) уваходзяць у склад даўн. прыватна-ўласніцкіх зямель, але таксама можа быць, што частка няўжытоўнае плошчы тут не падлічана; гэтак дапушчэньне пацвярджаецца даволі значнымі разьмерамі жывёлагадоўлі ў дасьледваных гаспадарках Ляскавіцкае воласьці. Вязумоўна, аднак, тут выкарыстоўваюцца для пашы значныя лясныя і балотныя прасторы, дасьледваньнем не падлічаныя. З другога боку, багацьце гэтак воласьці на балотністыя сенажаці дазваляе лічыць, што тут, прынамсі, частка даўнейшых няўжыткаў абвернена ў сенажаць. Цікаўна адзначыць, што ў Паўночным Палесьсі балотністых сенажацей саўсім няма (паказаны толькі сухадольныя сенажаці) а ў Паўднёвым іх ня лішне многа. У вапшнім выпадку, дзякуючы рэдкасьці насяленьня, выкарыстаньне балот, як сенажацей, можа быць яшчэ адносна мала разьвіта. У Паўночным-жа Палесьсі самы характар балот часта перашкаджае іх выкарыстаньню. Тут ужо, побач з травянымі, нізіннымі балотамі, звычайнымі ў Паўднёвым Палесьсі, усё часцей спатыкаюцца сфагнавыя балоты.

З лішніх ужытоўнасьцяй зьвернем яшчэ ўвагу на плошчу садоў і гародаў. Найбольш яна разьвіта ў валасьцях Самахвалаўскай і Бортніцкай (3,1—3,4 проц.), найменш у Палесьсі (Ляскавіцкая, Ухвальская, Буйнавіцкая вол.—0,4—0,8%), рэшта валасьцей маюць сярэднія разьмеры садова-гароднае плошчы (1,0—1,4 проц.), як пабачым ніжэй, гэтыя лічбы адбіваюцца на значэньні садоўніцтва і гародніцтва ў тым ці іншым раёне.

Падзел зямлі на ўжытоўнасьці ў проц. да агульнае плошчы зямлі.

Табліца 18.

ВОЛАСТЬ	Пад сьцебай і будынкамі		Сад і гарод		Ральля		Сенажаць		Вягні		Лес і зямельныя	Іншы ўжытоўнай	Усяго ўжытоўнай	Няўжыткі	Сенажаць у год д. рэйлі
	Сад	Гарод	Сухав	Балотная	Вягні	Лес і зямельныя									
Самахвалаўская	2,5	3,1	70,8	6,0	9,9	2,1	—	—	95,0	5,0	21,8	—	—	—	—
Мейская	0,6	1,2	60,7	6,8	21,1	5,2	—	0,1	96,3	3,7	46,2	—	—	—	—
Дукорская	0,4	1,3	75,8	8,5	8,0	1,1	2,7	0,5	98,3	1,7	21,7	—	—	—	—
Логоўская	0,9	1,2	62,0	14,1	6,6	—	2,1	0,9	88,1	11,9	33,4	—	—	—	—
Бортніцкая	1,4	3,1	65,6	0,4	17,9	3,9	4,4	—	96,7	3,3	27,7	—	—	—	—
Жыжыцкая	0,7	1,3	45,2	20,1	0,8	2,7	20,5	0,7	92,0	8,0	46,4	—	—	—	—
Нароўская	1,6	1,0	48,0	4,2	18,0	7,1	16,1	0,2	96,1	3,9	46,2	—	—	—	—
Ляскавіцкая	0,8	0,4	50,6	—	11,8	0,3	4,3	0,6	98,8	1,2	82,6	—	—	—	—
Ухвальская	0,8	5,0	61,7	13,1	—	—	10,6	0,7	90,4	9,6	20,2	—	—	—	—
Буйнавіцкая	1,1	0,8	31,5	6,3	13,5	8,6	25,2	—	87,0	13,0	62,9	—	—	—	—

12. Асноўныя капіталы.

Пярэйдзем цяпер да разгляду асноўных капіталаў дасьледваных гаспадарак—будынкаў, мёртвага і жывога інвэнтару адносна якіх удалося роспытам да пэўнай меры (хаця і вельмі недакладна) выясьніць іх каштоўнасьць. Трэба ведаць аднак, што суб'ектыўныя ацэнкі гаспадароў праз недахват часу не правяраліся і затым тут могуць быць памылкі. Аб складзе асноўных капіталаў у асобных раёнах дасьведзеныя табліца 19.

Каштоўнасьць капіталаў.

Табліца 19.

РАЁНЫ	Каштоўнасьць будынкаў (ж. а.)			Усяго скляпіна (ж. а.)	На 1 дзесяці зямлі пры падліку каштоўнасьці (ж. а.)			
	Усяго	У тым ліку тэра-падары	Каштоўнасьць мёртвага інвэнтару (ж. а.)		Будынкаў	Мёртвага інвэнтару	Скляпіна	
Інтэнс.-земляр.	361	205	106	556	823	40,6	11,9	10,0
Сярэдн. Палесьсе	361	186	61	374	756	41,7	7,0	38,4
Паўночн. Палесьсе	113	56	28	211	355	11,8	3,0	22,3
Паўднёв. Палесьсе	103	35	30	166	299	7,6	2,2	12,2

Паводле забясьпечанасьці капіталамі дасьледваных раёнаў выразна падзяляюцца на дзьве групы: раёны інтэнсіўна-земляробскія і Сярэдняга Палесься маюць на 1 дзесяціну зямлі да 90 ж. а. асноўных капіталаў, гадзі як Паўночнае Палесьсе толькі 37 ж. а., а Паўднёвае—25 ж. а., гэта значыць—у чатыры разы меншую насычанасьць капіталамі. Што да будовы асноўнага капіталу, дык у раёнах капітала-інтэнсіўных, паводле разьмераў, на першым месцы стаіць капітал будынкаў ды блізка што роўны яму капітал у жывёлах. У экстенсіўных раёнах, наадварот, капітал у жывёлах, паводле свае каштоўнасьці, шмат вышэйшы, чым капітал у будынках. Каштоўнасьць мёртвага інвэнтару усюды ў 3—7 разоў ніжэйшая ад каштоўнасьці жывога інвэнтару. Тае пераабцяжанасьці мёртвым інвэнтарам, якую адзначае проф. Літошэнка*) для большасьці раёнаў Саюзу, мы тут ня бачым, наадварот, ёсьць выразны недахват інвэнтару, асабліва моцна выяўлены ў Паўднёвым Палесьсі. Ніжэй мы пабачым, як гэты недахват уплывае на вышыню вытворчасці працы.

*) Проф. Л. Н. Літошэнка. Крестьянский бюджет в 1922-23 году. Выд. ЦСУ 1923.

Разгледзім цяпер больш падрабязна пасобныя віды асноўнага капіталу.

Будынкi. Будынкi беларускай сялянскай гаспадаркi звычайна складаюцца з хаты, сьвірна, 1—2-х хлявоў, варыўні (будынак, у якім часамі наляць у печы, для спрату варыня бульбы), склепу, пуні і гумна. Усе гэтыя будынкi выключна драўляныя, пакрыты ў большасці выпадкаў саломая; у палескіх раёнах спатыкаецца гонтавы і драўніны дах (Ухвальская, Буйнавіцкая вол.); тут, відаць, адчуваецца недахват саломы і дастатак дрэва. У Буйнавіцкай вол. спаткалася нават страх з верасу.

Каштоўнасць будынкаў (гл. табл. 19) да пэўнай меры характарызуе моцнасць і трываласць гаспадаркi і магчымасці набірання капіталу, якія ў яе ёсць. Адбываюцца, аднак, і прыродныя ўмовы. Так, у малалесных раёнах (Ленінская і Дукорская вол.) недахват будаўлянага дрэва ставіць перашкоды будоўлі, затым тут каштоўнасць будынкаў (373—376 ж. а. на 1 гаспадарку) крыху адстае ад агульнае зможнасці і культурнасці ды не перавышае каштоўнасці будынкаў у Сярэднім Палессі (Якшыцкая в. 390,5 ж. а.). Аднак больш далекія Палескія раёны, як на паўдні, так і на паўначы, хаця і багатыя на будаўлянае дрэва, маюць усё-ж будынкi малакаштоўныя—Ухвальская вол. 113 ж. а. на адну гаспадарку, Буйнавіцкая—103,1 ж. а. Тут, ведама, адбываецца крыху ніжэйшы культурны ровень насялення і таннасць будаўлянага матар'ялу. У сярэднім на 1 гаспадарку выпадае каштоўнасці будынкаў у паўночна-заходнім земляробскім раёне—360,9 ж. а., у Сярэднім Палессі 360,6 ж. а., у Паўночным і Паўднёвым Палессі 108,0 ж. а., што складае на 1 дзес. зямлякарыстання для паўночна-заходняга раёну—10,6 ж. а., Сярэдняга Палесся—41,7 ж. а., для Паўночнага і Паўднёвага Палесся—9,7 ж. а.

Для Тамбоўскай губэрні*) проф. Чэлінцаў дае адпаведныя лічбы: для паўночнай часткі 605 руб., для сярэдняй 616 р. для паўднёвай 367 р. на 1 гаспадарку, прычым на 1 дзесяціну зямлякарыстання выпадае 73, 58 і 28 р. На Старабэльскім павеце (проф. Чаюнаў) лічбы крыху бліжэйшыя да нашых—42,3 руб. на 1 дзес.

Такім чынам, будынкi беларускай гаспадаркi менш каштоўныя. Гэта, аднак, адносіцца перад усім да жылых будынкаў, якія ў Тамбоўскай губ. займаюць звыш 60% агульнай каштоўнасці будынкаў. У Беларусі гаспадарчыя будынкi маюць шмат больш значэння: у паўночна-заходніх раёнах іх каштоўнасць большая, чым жылых будынкаў, складаючы 60% агульнае каштоўнасці будынкаў, у Сярэднім і Паўночным Палессі яны роўныя і толькі ў Паўднёвым Палессі каш-

тоўнасць жылых будынкаў большая, як і ў Тамбоўскай губ. і даходзіць да 65,2%. На 1 гаспадарку выпадае каштоўнасці гаспадарчых будынкаў: у паўночна-заходніх раёнах—205 ж. а., у Сярэднім Палессі—186 ж. а., у Паўночным і Паўднёвым Палессі—46 ж. а. Для параўнання скажам, што на Старабэльскім павеце на 1 гасп. выпадала каштоўнасці гаспадарчых будынкаў у сярэднім 169,8 руб., на Тамбоўскай губ. 196 руб. Як мы ўжо адзначалі, таннасць беларускіх будынкаў тлумачыцца, між іншым, відаць, таннасцю будаўляных матар'ялаў, перад усім дрэва, а таксама рабочых рук.

Мёртвы інвэнтар. Паводле вышні агульнае каштоўнасці мёртвага інвэнтару вызначаюцца перад усім блізкія да Менску воласці паўночна-заходняга раёну—Самахваляўская, Дукорская і Лагойская, якія маюць ад 125,2 да 215,1 жыт. адз. на 1 гаспадарку; сярэдняе месца займаюць больш далекія ад цэнтру воласці—Ленінская і Бортніцкая, ды і таксама Сярэдняе Палессе (ад 41 да 80 ж. а. на адну гасп.) і, нарэшце, найбольш тыповае Палессе (Ухвальская і Буйнавіцкая вол.) маюць вельмі нескладаны і танны інвэнтар, коштам 28—30 ж. з. на 1 гасп. І ў гэтым выпадку мы спатыкаемся з пэўным набіраннем капіталу ў больш ураджайных ды эканомічна развітых мясцовасцях паўночна-заходняга раёну і адсутнасцю гэткага набірання ў тыповым Палессі.

Аднак зрабіўшы параўнанне з бюджэтнымі данымі іншых краёў, мы пачынам, што, наогул кажучы, Беларусь ня кепска забяспечана мёртвым інвэнтаром. Так, на Тамбоўскай губэрні каштоўнасць мёртвага інвэнтару хісталася па раёнах ад 58,9 да 118,5 руб. Паводле бюджэтных даных ЦСУ за 1923 г. для Менскае губ. паказана каштоўнасць мёртвага інвэнтару 241 ж. а.—вышэй, чым у большасці губэрняў нечорназемнае паласы*). Аднак, такое нізкае забяспечанасці інвэнтаром, якую мы бачым у Паўднёвым Палессі, пiдзе не адзначана.

Каштоўнасць мёртвага інвэнтару ў Беларусі складае ад 8 да 13 проц. сумы ўсіх капіталаў гаспадаркi, тады як у раёнах Тамбоўскае губ. ад 6,4 да 12,2 проц., а ў Старабэльскім пав.—10,1 проц. Лічбы гэтыя паказваюць на тое значэнне, якое беларускі селянін надае ральніцтву, галіне, якая найбольш і абслугоўваецца дарагім інвэнтаром. Усьлед за сваімі заходнімі суседзямі, ён уводзіць у практыку свае гаспадаркi шэраг больш дасканалых машын і прылад, пачынаючы ад жалезнага плуга і канчаючы каштоўнымі (хоць іны раз і самадзелкавымі) малатарнямі, сячкарыямі, арфамі і г. далей.

*) Опыт изучения крестьянского хозяйства... Стр. 195.

*) Проф. Л. Мигоненко. Крестьянский бюджет в 1922-23 г.

Склад мёртвага інвэнтару можа даволі добра характарызаваць стан тэхнікі ральніцтва. Аруць ва ўсіх дасьледваных гаспадарках плугамі; ні аднае гаспадаркі бяз плуга ня выяўлена, некаторыя-ж маюць па два плугі. Побач з плугамі ў іншых гаспадароў (у 14 проц. агульнага іх ліку) ёсьць і сохі; яны, праўда, служаць пераважна, каб абганяць бульбу. Гаспадаркі з сохамі ляжаць найбольш у паўночных валасьцях—Лагойскай і Ухвальскай, а часткаю і ў усходніх. У паўночных раёнах (Барысаўскі павет) саха, відаць, яшчэ даволі часта ўжываецца і для гаранья.

Бароны пераважаюць драўляныя з жалезнымі зубамі, за выняткам Бортніцкай і Буйнавіцкай вал., дзе пераважае барана з драўлянымі зубамі. Затое, у Бортніцкай вол. паказана шмат жалезных барон; тып гэтых барон застаўся нявысьветлены. У Самахвалаўскай вол. саўсім звычайнай зьяўляецца пружынавая барана, якую мае $\frac{2}{3}$ гаспадарак; з паміж іншых валасьцей пружынавыя бароны былі спатканы яшчэ ў Дукорскай і Пагоскай вал. У гаспадарках Дукорскай і Самахвалаўскай вал. знойдзена некалькі вальцаў.

У беларускай вёсцы калёсы на жалезных воях таксама лічаць прыметай гаспадарчага поступу. Больш усяго такіх калёс ёсьць у Самахвалаўскай вол., ды таксама ў Лагойскай, Бортніцкай і Ляскавіцкай. Шмат іх паказана і для Буйнавіцкай вол., але тут, відаць, адбылося непаразуменьне пры роспыце. У глухіх палескіх валасьцях—Ухвальскай і Якшыцкай калёс на жалезных воях саўсім не паказана.

У раёнах пад Менскам моцна папыраны драўляныя конныя малатарні, работы мясцовых майстроў. Такія малатарні знойдзены ў 70—80 проц. гаспадарак Самахвалаўскай, Дукорскай і Лагойскай вал. У рэшце раёнаў гэтых выгодных і практычных машын не паказана,—там малоцяць цапамі. Праўда, у Якшыцкай вол. таксама малоцяць малатарняй, таця яе ў складзе інвэнтару не паказана. Магчыма, што тут працавала якая-небудзь перавозная малатарня.

Арфаў больш усяго ў тых самых падменскіх валасьцях—Самахвалаўскай, Лагойскай і Дукорскай; спатканы яшчэ яны і ў Ленінскай, Пагоскай і Бортніцкай вал. У рэшце валасьцей веюць ад рукі.

Важнай прыметай, якая гаворыць аб інтэнсыўнасьці жывёлагадоўлі ёсьць прысутнасьць сячкарняў. У гэтай справе, наперадзе іншых ідуць таксама Самахвалаўская і Лагойская вол., дзе 70-80 проц. гаспадарак маюць сячкарні. З іншых валасьцей сячкарні ёсьць у Ленінскай, Дукорскай, Пагоскай і Ляскавіцкай вал. У найбольш глухіх і бедных валасьцях, як Ухвальская, Буйнавіцкая і Якшыцкая ні аднае з больш складаных машын дасьледваньне ня выявіла.

Капітал у жывёлах. Як ужо відаць з табліцы 19-ай каштоўнасьць жывёлы займае ў беларускай гаспадарцы

вельмі значнае месца сярод іншых відаў капіталу; у паасобных краінах яна складае 43, 44, 58 і 55 проц. агульнай каштоўнасьці асноўных сродкаў вытвор. Лічбы пацвярджаюць большае адноснае значэньне жывёлагадоўлі ў палескіх раёнах. Аднак, у абсалютных лічбах каштоўнасьці жывёлы ў разьліку на 1 гаспадарку значна вышэйшая (больш, чым у 2 разы) у земляробскіх раёнах і збліжаецца да сярэдняе каштоўнасьці жывёлы па Тамбоўскай губ. перад вайной (каля 300 р. паводле проф. А. Чэлінцава). У разьлічачы на 1 дзес. значна перавышае Тамбоўскую губ. (там 31,1, 33,1 і 23,5 у паасобных палосах).

Блізка ўва ўсіх раёнах з паасобных відаў жывёлы першае месца, паводле каштоўнасьці, займаюць коні (каля 50 проц. і вышэй), далей быдла (30—40 проц.), сьвіньні (9—10 проц.), авечкі (4—6 проц.) і птаства (1—2 проц.). Толькі у Паўднёвым Палесьсі гэтыя суадносіны грунтоўна зьямяняюцца. У сувязі з перавагаю рабочих валоў над коньмі каштоўнасьць быдла складае 80 проц., а коняй толькі 9 проц. агульнай каштоўнасьці жывёлы; нізкая таксама каштоўнасьць сьвіней (4 процанты).

Капітал у жывёлах.

Табліца 20.

ВОЛАСЬЦІ	Штук сканіа на 1 гасп. у пер. на быдла	Агульная каштоўнасьць жывёлы на 1 гасп. паш. (ж. а.)	Каштоўнасьць паасобных відаў жывёлы				
			Коні	Быдла	Авечкі	Сьвіньні	Птаства і іншыя
Самахвалаўская . . .	7,6	144	30	33	3	13	
Ленінская . . .	4,4	349	62	26	4	7	1
Дукорская . . .	4,9	321	49	37	5	7	2
Лагойская . . .	4,1	262	49	31	5	13	2
Бортніцкая . . .	5,5	304	60	19	7	11	3
Якшыцкая . . .	5,4	298	14	37	6	12	1
Пагоская . . .	4,8	257	33	29	5	12	1
Ляскавіцкая . . .	8,1	446	47	43	3	6	1
Ухвальская . . .	3,7	214	46	10	4	9	1
Буйнавіцкая . . .	5,6	166	9	80	6	1	1

Вызначаецца таксама Бортніцкая вол., дзе каштоўнасць выдла складае ўсяго толькі 19 проц., што звязана са значнымі стратамі жывёлы за час вайны. У сувязі з гэтым лішнія віды жывёлы ў Бортніцкай вол. прадстаўлены адносна мацней, аднак, трэба адзначыць вялікую колькасць птаства ў гэтай воласці. Вызначаецца таксама каштоўнасць коняў па Ленінскай воласці, што звязана з развіццём іх гадоўлі.

З разгляду асноўных сродкаў вытворцы мы маглі пераканацца, што гаспадаркі розных раёнаў надзвычайна няроўна забяспечаны імі як з колькаснага боку, так і адносна складу сродкаў вытворцы. Вязумоўна, усё гэта павінна адбіцца на арганізацыі прадукцыйных галін гаспадаркі, на выкарыстанні працы сям'і і на вытворчасці працы.

Разгляд зваротных капіталаў гаспадаркі мы адносім да тых галін, якія імі абслугоўваюцца.

13. Праца і яе арганізацыя.

Серадняцкія гаспадаркі Беларусі з'яўляюцца тыповымі працоўнымі гаспадаркамі, якія грунтуюцца на выкарыстанні працы амаль што ня выключна самое гаспадарскае сям'і. Найманьне рабочае сілы ў годзе даследвання практыкавалася ў вельмі малых разьмерах—у сярэднім яно не дасягала і поўпроцанта ўсяе страчанае за год рабочае сілы (1—3 раб. дні) і толькі ў паасобных гаспадарках падымалася да 3 проц.; гэта мела месца ў вельмі рэдкіх выпадках, напр., калі галоўны работнік служыць на выбарнай пасадае, або па якой іншай прычыне знаходзіцца ў адсутнасці. Наймаліся звычайна падзённікі, выпадкаў найманьня работнікаў на тэрмін ня вылучена. Найманьне падзённікаў адбывалася ў розныя поры году і на розныя работы—на касьбу і жніво, на капаньне бульбы (Дукорская вол.), на малацьбу да малацірці (Чкшыцкая вол.). У чатырох воласцях, пераважна палескіх, найманьне на сельска-гаспадарчую работу саўсім не паказана: у іншых-жа, як відаць з вышэйказанага, яно носіць выпадковы характар, ужываецца ў перыоды найбольш напружанай працы і ў шмат разоў меншае ад адчужэньня свае рабочае сілы на старану,—у промыслы ці для іншых мэ, аналагічнымі гаспадаркамі таго-ж раёну.

Склад і велічыня сям'і, як ужо адзначалася ў разьдзеле аб спажыванні ў паасобных раёнах, маюць значныя розніцы. У выніку чаго змяняецца і запас працы. Як агульнае правіла, у земляробскіх раёнах лік работнікаў у сям'і большы, а адносіны едакоў да работнікаў (с:р) больш спрыяльныя, чым у раёнах палескіх. З гэтым, відаць, звязана і вышэйшая напружанасьць працы ў палескіх раёнах.

Напружанасьць працы.

Табліца 21.

РАЁНЫ	Работнікаў на 1 гас. у пераліку	Адносіны с:р.	Страна раб. дзён на 1 работніка за год	Каштоўнасць мёрт. вага інвэнтару на 1 работ.
Інтэнсіўна-земляр.	4,1	1,2	178	31,3
Сярэдняе Палесьсе	3,3	1,3	176	18,1
Паўночнае Палесьсе	3,3	1,1	215	8,6
Паўднёвае Палесьсе	3,1	1,2	184	8,8

Напружанасьць працы, аднак, залежыць яшчэ і ад забяспечанасці гаспадаркі інвэнтаром. Палескія раёны, асабліва Паўднёвае і Паўночнае Палесьсе, разы ў 2—3 бяднейшыя на інвэнтар, чымся земляробскія і праз гэта трацяць шмат часу непрадукцыйна. Даволі ўздумаць малацьбу цапамі, якая скрозь практыкуецца ў палескіх раёнах і адбірае шмат працы, работу на валох у Паўднёвым Палесці і г. д.

Як відаць з лічбаў табл. 20, выкарыстаньне запасу працы сярдняцкіх сям'і вельмі няпоўнае. Да таго-ж і нашы даныя крыху адзначаюцца ад звычайных даных бюджэтных даследванняў, паводле якіх селянін працуе толькі 70—100 дзён за год. Дзеля таго, што гэтыя апошнія даныя ствараюць уяўленьне не саўсім згоднае з запраўднанасцю, дык мы ў сваім даследваньні пастараліся падлічыць тыя віды працы, якіх звычайна не падлічваюць,—хатнія рамёствы, галоўным чынам прадзеньне і ткацтва, ды таксама і працу гаспадыні ў хаце. Затрату працы на хатнія рамёствы ўдалося высветліць даволі дакладна—яна хістаецца ў паасобных раёнах ад 40 да 140 раб. дзён за год. Што да працы гаспадыні ў хаце—гатаваньне яды і вопраткі, дагляд за хатаю і дзецямі і г. д., дык з прычыны надзвычайнай цяжкасці яго падліку, прышлося па ўсіх раёнах прыняць умоўна, што на ўсю такую працу ідзе палова рабочага часу гаспадыні (што ў кожным разе не перавялічана). У выніку гэтага пры вылічэнні колькасці рабочых дзён, страчаных і работнікам за год, лік работнікаў, які выпадае на 1 гаспадарку (дзельнік) памяншаўся на 0,4 (пазавіна рабочае жанчыны). Пры гэтых умовах атрымаліся крыху павялічаныя лічбы затраты рабочых дзён адным работнікам у годзе, па даных табл. 21-ай.

Паўне-ж памянёныя папраўкі ня вычарпалі ўсіх рознастайных, не падлічаных даследваньнем, работ. У выніку гэтага на 1 работніка выпадае толькі па 175—215 раб. дзён за год, у той час, як будзённых дзён у годзе ня менш 280 (лічачы на год каля 30 дзён розных сьвят і 52 нядзелі). Калі прыняць пад увагу розныя, усё яшчэ не падлічаныя віды

працы,—напр. работу падпаскаў (памоцнік вастуха) каля 10 дзён у годзе, работу каля хаты, якую падлічыць хоць грохі дакладна і пэўна не ўдалося, але якая паглынае, мусіць, каля 20—30 рабоч. дзён і г. далей, дык усё-ж трэба адзначыць, што каля 50—90 рабоч. дзён у годзе (або каля ўсяго рабочага году) у кожнага работніка застаюцца вольнымі, ня гледзячы на ўсю непродукцыйнасць работы ў слаба забяспечанай інвэнтаром беларускай сялянскай гаспадаркі. Пры спагадных для працаінтэнсыфікацыі гаспадаркі умовах, сярэдняя гаспадарка барджэй усяго магла-б мець вольнай яшчэ некаторую частку занятага цяпер часу, раскладваючы работу больш мэтазгодна і праводзячы іх больш напружана. Адным словам, лішкі працы ў дасьледваных гаспадарках бязумоўна ёсць, у колькасці, якая дазваляе на значную інтэнсыфікацыю існуючае гаспадаркі і адцягненне працы ў староннія заробкі. У сучаснасці, гэты збытні час дзеліцца паміж рознымі мясцовымі прысьвяткамі (іх бывае ў год дзён 15—30), некаторымі хатнімі работамі і дробным рамяством (напр., віццё вярвак, пляценне кошыкаў, ладзей і г. д.) і, нарэшце, уплывае на спавольненне тэмпу ўсіх работ, чаго дасьледваньне магло і ня высьвіць з прычыны схэматычнасці падліку затрат працы. Збытняя праца, аднак, ёсць не на працягу ўсяго году, а ў яго паасобных пэрыодах.

Разглядаючы разьмеркаваньне затрат працы па месяцах году, мы можам пераканацца ў значнай яго нירוўнамернасці. Находзіць гэта ў даным выпадку, таксама, як гэта паглядалася і ў іншых дасьледваньнях. дзякуючы сэзонавасці вялізарнай большасці сельска-гаспадарчых работ, што выкаікае найбольшае зграмаджэньне працы на час вегетацыйнага пэрыоду. Так, затраты працы на земляробства ў валасьцэх Дукорскай і Буйнавіцкай, якія мы берэм для прыкладу, разьмяркоўваюцца такім чынам:

Табліца 22.

МЕСЯЦЫ		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разам
Дукорская вол.	Рэальна	—	—	—	22	22	7	36	39	55	35	12	1	229
	Лугаводства і дробн. гал. земляробства	—	—	3	9	8	16	18	0	7	1	—	—	62
	Па ўсіх галінах	33	37	41	62	52	42	72	60	83	57	31	34	604
Буйнавіцкая в.	Рэальна	—	—	18	26	73	18	48	26	15	11	3	—	181
	Лугаво сена і дробн. гал. земляробства	—	—	2	5	6	5	31	0	2	—	7	—	52
	Па ўсіх галінах	15	49	47	47	30	33	89	37	29	21	42	42	551

Найбольшыя затраты працы у адпаведнасці з кліматычнымі умовамі і гаспадарчым ладам выпадаюць у Беларусі на другую палавіну лета і пачатак восні. У гэтым часе запас працы сямі выкарыстоўваецца ў найбольшай меры, ды і часта яго не хапае, дзеля чаго прыходзіцца часамі наймаць работнікаў. Запраўды, у ліпні (касьба і жніво) у Буйнавіцкай вол. выпадае на 29 раб. дзён на 1 работніка ў месяц, а ў Дукорскай у верасні (прыборка бульбы) 20 рабочых дзён. Прымаючы пад увагу, што часткі дзён у гэтыя месяцы нельга было выкарыстаць для работы ў полі з-за ненагоды, мы бачым, што ў крытычныя пэрыоды гаспадарчага году збытніх рабочых рук у сярэдняй гаспадарцы няма, наадварот, можа іх не хапаць. А дзеля таго, што пэрыоды гэтыя не даўгія, у рэшту-ж году абцяжанаць работнікаў працаю саўсім невыстарчальна, дык трэба лічыць аднымі з найважнейшых арганізацыйных пытанняў беларускай сельскай гаспадаркі: а) падняцьце прадукцыйнасці працы ў крытычныя пэрыоды году і б) вышуканьне магчымасці для больш поўнага выкарыстаньня запасу працы сялянскай сямі ў іншыя поры году.

Цікаўна адзначыць, як разьмеркаваньне затрат працы на працягу году адбывае ў сабе існуючы лад арганізацыі гаспадаркі. Мы бачым у інтэнсыўных раёнах з разьвітай культурай бульбы (блізка ўсе земляробскія раёны) значнае падняцьце затрат працы ў часе выбаркі бульбы — у верасні. У раёнах Палесься максімум затрат рабочае сілы выпадае на час жніва (жнівень) і прыборкі сенажаці (ліпень). Прыборка бульбы тут, відаць, ня звязана з такім напружаннем працы, як у першым выпадку. У Паўднёвым Палесьсі зьява гэтая выяўлена найбольш яскрава—жніво і касьба сенажаці прыпадаюць на ліпень месяц, што тлумачыцца больш цёплым кліматам гэтага раёну. Значна меншы максімум працоўных затрат адзначаны яшчэ ў маі (у пэрыод веснавое працы), а ў Паўднёвым Палесьсі ў красавіку; пасля яго ў чэрвені напружанасьць палявое працы слабне. У познюю восень і зіму, як канчаецца малацьба (звычайна толькі ў сьнежны м-цы), затрат працы на земляробства не паказана, у гэтым часе затое моцна ўзрастае трата працы на жывёлагадоўлю і хатняе рамяство, і праз гэта напружанасьць працы сямі нават узімку бывае вельмі значная. У Беларусі, такім чынам, ня гледзячы на розьніцу ў трате працы сямі ў паасобных месяцах, трата гэтая ўсё-ж значна больш выраўнана, чым у раёнах чыстае зярнівае гаспадаркі.

Трэба адзначыць, што затрата працы на жывёлагадоўлю дасьледваньнем выясьнена згруба прыблізна. Хоць штодзённая затрата працы на паасобныя апэрацыі вылічалася ў частках гадзіны, але пры пераводзе гэтага часу

ў рабочыя дні^{*)}, пры вылічэнні гадавой затраты працы пэўнае схэматычнасці ўнікаць было саўсім немагчыма.

Невыстарчальна высветлена таксама пытаньне аб пасьцьбе скаціны і аб страчанай на яе працы. Высветлена, праўда, што блізка ўсе дасьледваньня гаспадаркі карыстаюцца з працы грамадзкага пастуха (прыпомнім, што дасьледваньне закранула амаль што выключна вясковыя пераспалосныя гаспадаркі). Аднак, для некаторых гаспадароў не паказаны ні найманьні грамадзкага пастуха (няма адпаведных выдаткаў) ні пасьцьба з асобным пастухом. Могуць тут быць, пэўна-ж, абодвы віды пасьцьбы—і ў грамадзкім статку і асобным статкам, аднак, з прычыны адсутнасьці якіх-небудзь пэўных паказаньняў на апошнюю, магчыма страта працы свае сям'і на пасьцьбу ня прымалася пад увагу. Апроч таго, не падлічвалася сыстэматычна праца падпаскаў, бо гэтага пытаньня ў анкетэ ня ставілася, а тым часам кожная гаспадарка на чарзе навінна на данамогу грамадзкому пастуху даваць ад сябе падпаскаў,—звычайна аднаго-двух ад вёскі на ўвесь статак, так што на гаспадарку выпадае для гэтай мэты каля 20-х дзінных дзён у год.

Дасьледваньне дало такія пярэстыя і супярэчныя лічбы затрат працы на пасьцьбу скаціны, у якія, мусіць, уваходзіць і праца падпаскаў, а можа і грамадзкага пастуха, што мы змушаны былі гэтыя лічбы адкінуць. Дзеля таго, што тут справа ідзе аб дзінчай працы, якая для гаспадаркі менш важная, чым праца дарослых членаў сям'і, дык гэта мала зьмяняе агульны выгляд арганізацыі працы у гаспадарцы.

Таксама цяжка разьвязаць пытаньне аб пасьцьбе коні. Трага працы для гэтай мэты складаецца пераважна з выездаў на начлег. Дзеля таго, што характар гэтае працы даволі нявыразны, дык і тут паказаньні вельмі супярэчныя. На падставе іх прыняты прыблізныя лічбы, прычым выезд на начлег лічыўся за 1-2 гадзіны работы (час для пераезду і на догляд коняў). Дзеля таго, што ў большасьці на начлег езьдзяць дарослыя, або поўрабятнікі, дык ня лічыць гэтае траты працы ня можна і трэба было прыняць хаця-б самыя грубыя разрахункі. Наогул, як бачым, надлік затрат працы ў жывёлагадоўлі трэба лічыць даволі недакладным. Вынікі падліку гэтых затрат відаць з табл. № 23 (глядзі стар. 63).

Затрата працы на жывёлагадоўлю і ў абсолютных лічбах і параўнальна з тратай працы на земляробства асабліва значная ў інтэнсыўных раёнах. У Паўночным і Паўднёвым Палесьсі, ня глядзячы на неспагадныя ўмовы для земляробства і на большую ролю жывёлагадоўлі ў агульным баянсе

^{*)} Лічым, усюды за іншымі бюджэтнымі дасьледаньнямі, для магчымага паравнаньня. 1 рабочы дзень у сельскай гаспадарцы ў 10 гадзін.

Трага працы на жывёлагадоўлю і на іншыя галіны.

Табліца 23.

РАЁНЫ	Страчана раб. дзён за год на жывёлагадоўлю	Затрат працы за год				
		На жывёлагадоўлю	На земляробства	На промысла	На іншыя рэчывы	На агульныя патрэбы сям'і
Інтэнсіўна-земляр.	210	33	10	4	14	9
Сярэдняе Палесьсе	179	35	38	6	13	8
Паўночнае Палесьсе	142	23	30	8	21	9
Паўднёвае Палесьсе	138	25	43	8	12	12

гаспадаркі, гэтая галіна ўсё-ж занадта эктэнсіўная і паглынае нямнога працы. У інтэнсыўных раёнах значныя траты працы на догляд жывёлы прыпадаюць на летнія месяцы з прычыны значнага падкорму жывёлы, які тут практыкуюцца. У Палесьсі-ж улетку, дзякуючы грамадзкай пасьцьбе, на жывёлагадоўлю траціцца мала працы. Аддаленасьць ралляі, багатыце на кармовую плошчу, конкурэнтныя пазагаспадарчых промыслаў не дазваляюць рэдкаму земляробскаму насяленьню Палесься перайсьці да больш інтэнсыўнае жывёлагадоўлі. У гэтым-жа кірунку ўплываюць надзвычайна неспагадныя рыначныя ўмовы Палесься.

Траты працы сям'і на галіны жывёлагадоўлі (раб. дзён у ісправіку).

Табліца 24.

РАЁНЫ	Гадоўлі коняў	Гадоўлі быдла	Духарства	Сьвінарства	Усяго
Інтэнс.-земляробскі	57	84	10	50	210
Сярэдняе Палесьсе	52	73	9	45	179
Паўноч. Палесьсе	42	64	8	28	142
Паўднёв. Палесьсе	14	101	9	11	138

Разьмеркаваньне трат працы па відах жывёл добра адбівае кірунак жывёлагадоўлі ў пазасобных раёнах. Мы бачым, як зьніжаецца інтэнсыўнасьць сьвінарства ў кірунку да Паўднёвага Палесься, як у вапошнім раёне была карыстаецца саўсім выключнай увагай, у той час, як у земляроб-

ских раёнах развіцьцё пасобных галін жывёлагадоўлі шмат больш гармонічнае.

Назгагаспадарчыя промыслы, як ужо паказана, значную ролю граюць у Якшыцкай і Ухвальскай вал. (у першай страчана на промыслы 67 дзён, у другой 48 дзён) і прыпадаюць на зімовы час, калі адчыняюцца лясныя распрацоўкі. У Буйнавіцкай вол. на промыслы страчана 45 дзён, пераважана улетку, што стаіць у сувязі з характарам промыслаў: апроч вазацтва тут пашырана найманьне на сельска-гаспадарчыя работы і, што асабліва цікава, прамысловая пасыцьба скаціны (чужое). У рэшце раёнаў промыслы параскланы на працягу ўсяго году і маюць больш выпадковы характар. У кожным разе яны паглынаюць толькі невялікую частку збытняе працы і вельмі мала дапамагаюць ліквідацыі вясковага беспрацоўя.

Хатняе рамяство, галоўным чынам прадзеньне і ткацтва, займае рабочую сілу сям'і ў зімовыя месяцы ды на пачатку вясны. Трата працы на яго ў пасобных раёнах дасягае 130—140 дзён за год (Бортніцкая і Ухвальская вол.), у іншых хістаецца ад 40 да 100 раб. дзён. Як бачым, паводле колькасці страчанае на яе працы, гэтая галіна заслугоўвае на ўвагу,—яна паглынае значную частку збытняе жаночае працы, якая не знаходзіць сабе ў сучасных гаспадарчых умовах нішага прыстасавання. Адзначым, што найменшае развіцьцё хатняга рамяства паказана ў Дукорскай і Пагоскай вал., а, значыць, не каля места, як можна было-б спадзявацца; наздарот, дзьева падмставяя воласьці Самахвалаўская і Лагойская маюць значныя траты працы ў гэтай галіне. Слабее-ж развіцьцё рамяства ў Дукорскай і Пагоскай валасьцях можа залежыць, напрыклад, ад глебавых асаблівасцей гэтых валасьцей, неспагадных для культуры лёну (абедзье маюць пяшчаную глебу).

Успомнім, нарэшце, што пры дасьледваньні падлічаныя траты працы на агульныя патрэбы гаспадаркі—паездкі на рынак, здача падатку і г. д., звычайна 20—30 дзён за год (найменшыя траты ў далёкіх ад рынку Якшыцкай і Даскавіцкай вал.). На беспасярэднія патрэбы сям'і (дастава дроў, язда ў млын, па асабістых справах і г. д.) трацілася ў год 20—40 дзён.

Організацыя працы сялянскае сям'і, якая існуе цяпер у Беларусі, як бачым з папярэдняга выкладу, даволі немэтазгодная—яна пакідае без выкарыстання значныя запасы працы, якія непродукцыйна прападаюць. Пры ўсёй сваёй немэтазгоднасці, гэтая організацыя усё-ж трываля, бо адпавядае асноўнай мэце гаспадаркі—забясьпечвае яе ў крытычныя перыяды прыборкі з поля і сяўбы, калі ўсякае замаруджаньне пагражае гаспадарцы вялікай шкодай. Вышэй ужо было сказана, што палепшаньне організацыі працы па-

Табліца 25.

ВОЛАСЦІ	Агульны прыбытак					Умоўна-чысты прыбытак								
	Агульная сума на 1 гаспад. ж. а.	Яго размеркаваньне ў %				Земляро-ства	Копы	Быта	Ачыстка	Сьвінар-ства і птуш-ства	Промыслы і рамесны			
		Земляро-ства	Копы	Быта	Ачыстка							Сьвінар-ства і птуш-ства	Промыслы і рамесны	
Самахвалаўская	1714,4	45,4	10,8	18,0	3,2	12,1	10,5	985,4	55,6	5,9	13,8	0,9	7,3	16,5
Дзінская	948,8	46,8	12,6	26,0	2,2	6,7	6,5	552,2	57,6	5,2	26,8	0,7	1,5	8,8
Дукорская	1032,6	54,4	9,8	19,3	2,0	7,7	6,8	587,5	69,1	3,5	14,0	0,8	3,1	10,0
Лагойская	807,4	55,5	10,1	14,3	2,6	11,0	6,5	424,8	70,9	2,1	8,1	0,8	8,1	10,0
Бортніцкая	1081,5	47,3	12,1	11,1	3,2	9,7	16,6	612,0	55,2	6,0	6,3	1,5	7,0	24,0
Яльшанская	810,6	46,8	10,5	14,9	3,1	8,1	16,6	447,3	57,0	6,3	5,8	1,6	2,5	26,8
Пагоская	608,2	47,9	11,3	21,1	3,0	10,0	6,7	307,6	57,8	4,2	20,3	0,3	7,0	10,4
Даскавіцкая	852,8	43,1	9,0	28,0	2,1	13,6	4,2	410,4	54,4	7,1	22,6	0,4	10,5	5,4
Ухвальская	701,8	40,0	9,0	21,0	2,4	10,6	17,0	354,0	43,9	2,9	20,9	1,8	5,2	25,3
Буйнавіцкая	524,8	40,7	1,1	11,2	2,2	6,7	8,0	262,9	49,7	—	35,7	1,1	2,8	12,9

Ар. Смоліч. Орг. сел. гаспадаркі

вінна ісьці ў двух кірунках—змяншэньне трат працы ў летне-васеньнім крытычным пэрыодзе і павялічэньне трат працы ў зімовым пэрыодзе. Гэта, між іншым, можа быць дасягнута інтэнсыфікацыяй жывёлагадоўлі (сьвінарства, малачарства) і ральніцтва (травасеяньне, машынная прыборка з поля).

Адносна жывёлагадоўлі мы бачым вымаганьне яго разьвіцьця і інтэнсыфікацыі ня толькі з боку рынку, прыродных умоў краю, але і з боку арганізацыі працы. Прымаючы пад увагу, што толькі праца стварае вартасьці, мы на падставе вышэйсказанага аб выкарыстаньні запасаў працы ў сялянскай гаспадарцы можам прысьці да вываду, што належная арганізацыя гэтага выкарыстаньня магла-б павялічыць народнае багацьце ня менш, як на трэцюю частку.

IV. Арганізацыя і тэхніка прадукцыйных галін.

14. Агульныя ўвагі.

Каб зладзіць сабе уяўленьне аб адноснай вазе паасобных галін у агульнай сыстэме гаспадаркі, разгледзім іх з погляду прыбытоўнасьці - агуловай (валовай) і ўмоўна-чыстай. Пад першай мы разумеем усе наступленьні ад пэўнае галіны— продаж і вымену яе прадуктаў, натуральна спажытыя колькасьці гэтых прадуктаў і астаца іх на канец году, пералічаныя ў агульных для ўсяго дасьледваньня адзінках памеру вартасьці—жытніх адзінках. Умоўна-чысты прыбытак атрыманы праз адыманьне з сумы агуловага прыбытку ўсіх матэрыяльных выдаткаў на даную галіну, апроч агульных выдаткаў на гаспадарку, якія дзеля ўпрошчаньня ня былі разьмеркаваны ў галоўных кнігах на рахункі паасобных галін.

Разгляд табл. 25-ай прыводзіць нас да такіх вывадаў. Ва ўсіх раёнах земляробства перавышае ўсе іншыя галіны як з боку агуловага прыбытку, так яшчэ больш адносна ўмоўна-чыстага прыбытку. Роля яго асабліва вялікая ў некаторых інтэнсыўна-земляробскіх раёнах (Лагойская, Дукорская вол.), наадварот, у Паўночным і Паўднёвым Палесьсі роля земляробства меншая—з боку агуловае прыбытоўнасьці яна ўжо саступае ўсім галінам жывёлагадоўлі, разам узятым.

Далей ідзе гадоўля быдла, сьвінарства, промыслы, гадоўля коняў і, нарэшце, аўчарства. Паводле разьмераў умоўна-чыстага прыбытку, промыслы займаюць другое або трэцяе месца, бо вымагаюць толькі пязначных матэрыяльных выдаткаў. Праўда, у паасобных раёнах выходзяць наперад іншыя галіны. Так, паводле разьмераў агуловага прыбытку, птушніцтва часамі займае трэцяе месца, промыслы—другое або трэцяе і г. д.

Адносна прыбытку ад земляробства трэба заўважыць, што уся прадукцыя гэтае галіны, таксама, як і ў іншых галінах, вылічана па рыначных цэнах. А тым часам сярод прадуктаў, земляробства ёсьць асабліва многа нярыначных прадуктаў, якія трапляюць з гаспадаркі на рынак у выключных выпадках і затым цэняцца на ім лішне высока. Звычайна

такія продукты лічаць іншым галінам свае сельскае гаспадаркі па сабекошту, або на падставе параўнання іх кармовае вартасці і кармовае вартасці рыначных продуктаў пры адпаведным зніжэнні. Мы-ж для ўпрощання задачы, як гэта звычайна робіцца пры метадае масавага рахунковага аналізу проф. Чэлінцава, усе разрахункі вялі ў рыначных цэнах. Гэтая акалічнасць крыху падмае прыбытак ад земляробства і зніжае прыбытак ад жывёлагадоўлі, якая спажывае пераважна рыначныя продукты, а вытварас продукты, якія трапляюць на рынак.

Абсалютныя разьмеры агуловага і умоўна-чыстага прыбытку моцна розняцца між сабою ў паасобных раёнах. У інтэнсыўна-земляробскіх раёнах сярэдні агуловы прыбытак аднае гаспадаркі 1.116 ж. а., у Сярэднім Палесьсі 757 ж. а., а ў Паўднёвым Палесьсі 525 ж. а., значыць, больш, як у два разы ніжэйшы, чым у інтэнсыўна-земляробскіх раёнах. Тое самае мы можам набачыць і адносна умоўна-чыстага прыбытку. Яго абсалютныя разьмеры на 1 душу насялення па вышэй паказаных раёнах будуць 94,3 ж а., 65,8, 53,6 і 40,1. Паводле даных ЦСУ за 1922—23 год^{*)}, якія былі зьбіраны больш-менш адначасна з нашым дасьледваньнем, умоўна-чысты прыбытак на 1 душу па Менскай губ. паказаны 69,7 ж. а., значыць, велічыня там атрымана вельмі блізкая да нашай і абедзьве яны узаемна адна адную пацвярджаюць. Ровень аплаты працы ў Паўднёвым Палесьсі значна ніжэйшы, чым у іншых раёнах нашага дасьледваньня, адпавядае ў маштабе СССР, паводле вышэйпаказаных даных ЦСУ, краінам паўночнае абложнае гаспадаркі—Наўгародзкай і Валюгодзкай губ., тады як сваімі інтэнсыўнымі раёнамі Беларусь у гэтай справе высоўваецца далёка наперад, на ровень з губэрнімі Украіны.

Разгляд паасобных галін мы пачнем з жывёлагадоўлі, якая таксама, як рыначны запат і спажыцьцё сям'і, ставіць свае вымаганьні земляробству, прымушаючы яго зьмяняць сваю арганізацыю ў тым ці іншым кірунку.

15. Гадоўля быдла.

Кірунак арганізацыі гадоўлі быдла пазнаюць звычайна на процанце кароў у статку, па разьмерах гадаваньня маладняку. У сялянскай беларускай гаспадарцы значэньне гэтае прыметы даволі зацёмнена, як гэта відаць з наступнае табліцы.

^{*)} Зьмешчаны ў кнізе проф. М. Лягошэнка. Крестьянский бюджет в 1922—23 году. Выд. ЦСУ.

Табліца 26

	Кароў у статку	Маладняку стар. 1 году	Цыялы за 1 году
Паўночна-заходн. земляробск.	66	14	18
Сярэдняе Палесьсе	60	25	14
Паўночнае Палесьсе	64	14	21
Паўднёвае Палесьсе	35	16	10

Выразна выдзяляецца толькі мясна-рабочы характар гадоўлі ў Паўднёвым Палесьсі. У рэшце раёнаў склад статку адпавядае малочнаму кірунку, за выняткам хіба сярэдняга Палесься, дзе магчыма, ёсць звышрамонтавы маладняк. Аднак разгляд даных аб прадукцыі на сьці гэтых „малочных“ статкаў павінен нас моцна расчараваць. Гадавы выдай 1 каровы (гл. табл. 27) з дзесяці валасьцей толькі ў трох складае ў сярэднім 80—100 вяд., у чатырох другіх хістаецца каля 50—55 вяд. і, нарэшце, зніжаецца ў Паўн. і Паўд. Палесьсі да 23—31 вядра ў год.

Продукцыя на сьці і кармленьне быдла.

Табліца 27.

	Самаякі-Лужская	Ленінская	Дукорская	Літоўская	Борніцкая	Якішэцкая	Патокская	Ліскавіцкая	Ухвалёўская	Буянініцкая
Сяр. даўжыня лактацыйнага перыяду (месяцаў)	9,0	8,6	8,1	7,5	9,0	6,4	6,7	5,7	8,4	6,2
Сяр. гадавы выдай (вяд.)	87	108	79	55	49	39	51	31	52	23
Даўжыня стойлавага перыяду (мес.)	5,8	5,0	4,8	5,5	5,5	6,0	6,0	5,2	4,0	5,5
Скармлена NE за год на 1 шт. быдла (у пераліку)	2535	1987	2572	2269	2421	2392	1624	967	2071	1208
Адносіны NE у канцэнтраваным корме і ў грубым, як 1:	7	15	7	40	20	40	77	—	17	143
Рыначнасьць прадукцыі быдла	9	4	5	4	1	12	5	32	3	39
Цэна на сьці гною ў проц. да агул. прадукцыі гадоўлі быдла	8	6	7	12	9	13	14	8	11	9
Аплата 1 раб. дня ў гадоўлі быдла (жытн. адз.)	1,38	1,88	0,88	0,43	0,58	0,36	1,05	1,21	1,28	0,78

Выбарачнае дасьледваньне мясцовага быдла, якое было праведзена ў Менскай губ. у 1912 годзе пад кіраўніцтвам Э. Бокуна¹⁾ дало адносна прадукцыйнасьці падобныя лічбы. Памянёнае дасьледваньне вызначыла дзьве асноўныя групы сялянскага быдла а) палешаннае первясткавае быдла і б) палешаннае сялянскае быдла, прычым гадавы выдай першае групы быў вылічаны ў сярэднім на 46 вяд. (пры 15-16 пуд. жывое вагі), а другое групы на 69 вяд. (пры 17 пуд. жывое вагі). Раўнуючы гэтыя лічбы з нашымі данымі, мы бачым, што земляробскія раёны наогул адпавядаюць другой групе і нават даюць значна вышэйшыя паказаныя да 108 вяд. у Ленінскай вол. (што, праўда, абуджае некаторыя сумнеўні і 87 вяд. у Самахваляўскай вол. Цэнтральнае і Паўночнае Палесьсе, а таксама Бортніцкая вол., адным словам, раёны ўмоцненага гадаваньня маюць выдзі блізка да першае. Быдла Паўднёвага Палесься (і суседняй Ляскавіцкай вол.) стаіць зусім асобна, як з прычыны свае нізкае малочнае прадукцыйнасьці, так і паводле асаблівасьці свайго ўтрыманьня і выкарыстаньня. Да таго-ж яно ня было ахоплена дасьледваньнем Э. Бокуна ды, відаць, значна розніцца і сваймі экстар'эрымі прыметамі. Жывая вага яго, паводле даных Наркампроду Беларусі, у сярэднім 15,6 пуда²⁾. Выхад мяса—вышэйшы, раўнуючы да быдла іншых раёнаў Беларусі.

Такім чынам, даныя масавае статыстыкі аб акладзе статку не даюць выразнага ўяўленьне аб кірунку і характары гадоўлі быдла. Бюджэтныя даныя з гэтага боку больш паказальныя. Разьмеркаваньне агуловага прыбытку ад гадоўлі быдла паказвае, што ўва ўсіх раёнах, апроч Паўднёвага Палесься, асноўным прызначэньнем быдла ёсьць малочна-спажывецкае. На спажыцьцё сям'і тут у сярэднім ідзе 60—70 проц. агуловае прадукцыі гадоўлі быдла. У адпаведнасьці з гэтым рыначная частка прадукцыі выражаецца ў нязначных лічбах, ад 1 да 12 проц. і толькі ў Паўднёвым Палесьсі яна значна вышэйшая—32—39 проц., а спажывецкая частка адпаведна ніжэйшая (40—41 проц.). Ад продажы быдла тутэйшая гаспадарка атрымоўвае ад 15 да 21 проц. усіх сваіх касавых паступленьняў за год. Абсалютная вышыня гэтых лічбаў можа і не характэрна з прычыны агульнае натуралізацыі гаспадаркі ў 1922 годзе; пры нормальных рыначных адносінах частка прадукцыі, якая ідзе з гаспадаркі на рынак, магла-б быць значна вышэйшай і ў земляробскіх раёнах, а ў Паўднёвым Палесьсі ў 1922 г. магло быць наўнае выпадковае падвышэньне рыначнасьці данае галіны з прычыны надатковага

¹⁾ Э. Н. Бокун. Прелварительный отчет по качеству и количеству литовско-белорусского скота в Минской губ. Минск 1913.

²⁾ Лічба падвышаная, бо Наркампрод па Мазарскім пав. па прымаў да падатак экзамплараў ніжэйшых за 17 пуд. вагі.

націску. Якраз у гэтых раёнах харчовы падатак здавалі пераважна быдлам. Так, у 1922-23 годзе здаа ў падатак з Мазарскага пав. 8,453 шгукі з жывою вагою 132,586 нуд., а усяго натурпадатку было выплачана ў павец 526,639 ж. адз., у сярэднім па 17 ж. адз. на 1 гасп. У іншых паветах падатак выплачвалі пераважна збожжам.

У Паўднёвым Палесьсі на продаж ідуць у значнай меры валы, у іншых раёнах, калі здараецца продаж быдла, дык гэта або бракоўныя каровы, або маладняк, найчасцей цяляты 2—4 тыднёвыя. Толькі ў падмestaвай Самахваляўскай вол. паказаны продаж і малочных прадуктаў—сьвежага малака, масла, тварагу; тут, значыць, можна констатаваць некаторыя ўзмацненьні рыначнасьці малочна-спажывецкае прадукцыі.

У рэшце раёнаў рыначнае малочарства, калі яно і існавала перад вайною, дык у 1922 годзе, відаць, было ўжо зусім ліквідавана. Мэтаю гадоўлі быдла скрозь зьяўляецца, папершае, атрыманьне малака для ўласнага спажыцьця і, па-другое, атрыманьне гною. Наколькі важна харчовае значэньне малака мы можам пабачыць з разьмераў яго спажыцьця (12—18 вяд. у год на 1 душу), аб чым гл. вышэй (стар. 46). Што да значэньня гною для беларускага земляробства, дык яно такое вялікае, што вельмі часта сяляне трымаюць скаціну, паводле іх заяў, выключна дзеля гною.

У гаспадарках, якія намі дасьледваны, каштоўнасьць гною (па рыначнай цапе) складала ад 6 да 14 проц. агуловае прадукцыі гадоўлі быдла (гл. табл. 27), прычым найбольшыя лічбы мы маем у раёнах Сярэдняга і Паўночнага Палесься і сумежных з імі найбольш глухіх земляробскіх раёнах. Якраз у гэтых раёнах, як мы пабачым ніжэй, гадоўля быдла найменш рэнтабельная і трымаецца ў гаспадарцы ў значнай меры дзеля неабходнасьці атрыманьня гною.

Згодна з паказанымі асаблівасьцямі ў дасьледваных раёнах вызначаюцца тры організацыйныя тыпы гадоўлі быдла: 1) рыначная мясна-рабочая выпасовая гадоўля быдла ў Паўднёвым Палесьсі, 2) гнаёвая малочна-спажывецкая ў Сярэднім і Паўночным Палесьсі і 3) малочна-спажывецкая з зародкамі малочна-рыначнай гадоўлі ў падмestaвым раёне, а перад вайною, быць можа, і ў некаторых іншых земляробскіх раёнах. Тэхніка ўтрыманьня, дагляду і кармленьня ў кожным з тыпаў пэўна-ж павінна быць розная.

Пачнем з сярэдняга тыпу, найбольш можа характэрнага для Беларусі, якая перажывае цяпер крызіс зьярбывае трохпалёўкі з гнаёвае гадоўлі быдла. За невялікімі выняткамі тут лануе первясткавае непалешаннае быдла з гадавым выдоём 40—50 вяд., даволі дробнае (15—16 пуд. жывое вагі) і познасьпелае (першы прыпуск цяліц у тры гады і пазьней)

Трымаюць быдла у халодных, цёмных, драўляных, пакрытых саломою (у лясістай Ухвальскай вол. часткаю пакрытых драўніцамі) хлявох. Стойлавы перыод у большасці выпадкаў даўгі—каля 6 мес., у некаторых-жа выпадках (Ухвальская вол.), мусіць, дзякуючы востраму няхвату корму, ён надмеру скарачаецца—да 4-х месяцаў. Падкармливаюць даводзіцца скаціну і улетку, калі яна пасецца, а гэта ўжо паказвае на запікаўленасць у малаку, праўда, падкорм гэты развіты тут значна менш, чым у земляробскіх раёнах. Ляктацыя цягнецца 6—8 месяцаў, але часамі толькі 3—5 м-цаў. Цяленьне звычайна познае, у люгым—красавіку. Дзенны выдай дасягае пасля цяленьня 5-7 фунтаў, крыху ўзрастае пасля выгану ў поле і ўрэшце, спадае да 3—5 фун. пад канец лета.

Быдла Самахвалаускага (падместавага) раёну значна больш скарасьпелае, цяліц прыпускаюць у наутарагодным узросьце. У статку тут шмат мяшанцаў галяндэрскіх, швіцкіх і іншых, яны пашырыліся тут як з месца, так і з суседніх, звычайна больш культурных дворных гаспадарак.

Каля грэцый часткі гаспадароў трымаюць выведзеную ў тутаішых дварох пароду чырвонага беларускага быдла. Паводле даных дасьледваньня Э. Бокуна гэтае быдла паходзіць ад губыльчага сялянскага быдла дый палешана праз адбор і належнае ўтрыманьне: яго сярэдні гадавы выдай каля 130 вяд. пры 4,3 проц. тлушчу. Нарэшце, непалешанага сялянскага быдла ў большасці гаспадарак раёну зусім няма.

У сувязі з павялічэньнем рыначнасьці і прыбытку ад гадоўлі быдла стаіць і палешаньне яго ўтрыманьня. У большасці гаспадарак даволі цёплыя і відныя хлявы. Корм даюць зімою 3-4 разы ў дзень (гады як у іншых раёнах 2-3 разы). Перыод пашы цягнецца троху больш як 6 месяцаў, прычым кароў і ў часе гэтага перыоду старанна падкармлююць. Ляктацыйны перыод даўгі—звычайна 9 мес., часамі да 11 мес. Дзенны выдай з 16 фун. пасля цяленьня, якое звычайна прыпадае на студзень-люты, правільна зьмяншаецца да 4 ф. на пачатку зімы. Цяляты, калі не пакідаюцца на гадоўлю, прадаюцца звычайна ў трохтыднёвым узросьце.

Зусім іншая справа ў Пауднёвым Палесьсі. Пасля цяленьня ў сакавіку-красавіку цяляты знаходзяцца пад маткаю да 3-4 месячнага ўзросту. Дзенны выдай з гэтай прычыны, нанат беспасярэдня пасля цяленьня, дасягае толькі 4-5 фун. Дояцца каровы 5—7 мес., прычым у канцы ляктацый выдай зусім нязначны. Быдла выключна мясцовае, непалешанае, познасьпелае (цяліцы ідуць у прыпуск у 3-4 гадовым узросьце); ўтрыманьне найбольш прымітыўнае.

Тыя самыя адносіны мы бачым і ў справе кармленьня. Пералічыўшы увесь адданы корм у адзінкі пажыўнае

вартасьці (NE) па спосабу Т. Гольца*) мы атрымаем у сярэднім на 1 дарослую штуку быдла ў раёнах Сярэдняга і Паўночнага Палесься 1.600—2.400 NE, у Самахвалаўскім раёне 2.500—2.600 NE, у Пауднёвым Палесьсі толькі 1.000—1.200 NE. Прымаючы пад увагу жывую вагу, якая ў часе дасьледваньня не азначалася і затым узятая на падставе літаратурных крыніц, ды прадукцыйнасьць быдла, мы можам прысьці да вываду, што разьмеры кармленьня наогул невыстарчальныя. Так, выходзячы з нормаў Гэккера, для 16-ці пудовае каровы патрэбна падтрымальнага корму на 6 мес. стойлавага перыоду 1.350 NE, а на кожнае ядро малака (з 4 проц. тлушчу) 17,5 NE, што пры 50-ведзерным выдай, лічачы, што яго прыпадае на стойлавы перыод, вымагае яшчэ каля 300 NE. Такім чынам, толькі на час стойлавага трыманьня патрэбна для быдла гнаёвага раёну 1.650 NE на 1 штуку. Прымаючы-ж пад увагу неабходнасьць летняга падкорму, часамі данолі значнага, мы прыдзем да вываду, што ў Сярэднім і Паўночным Палесьсі павінен адчувацца недахват корму, які затрымлівае якаснае палешаньне быдла і павялічэньне яго прадукцыі і зыскоўнасьці. У падместавым раёне вострага недахват корму магчыма не адчуваецца. Затое ў Пауднёвым Палесьсі кармленьне, бязумоўна, невыстарчальнае. Тут мы маем справу з раёнам, які яшчэ не патрапіў выкарыстаць усяго багацьця сваіх кармовых ужыткунасьцяў, загатаўляе на зіму корму замала, грунтуючы сваю гадоўлю быдла пераважна на выпасе.

У кожным разе і ў раёнах, якія пры сучасных умовах больш ці менш забясьпечаны кормам, павялічэньне прадукцыйнасьці і жывое паті быдла, што саўсім неабходна, будучы вымагаць безадкладнага павялічэньня запасу корму.

Вельмі характэрны для паасобных раёнаў склад корму. Адносіны адзінак пажыўнае вартасьці ў концентраваным і грубым корме ў Самахвалаўскім і наогул у земляробскіх раёнах даволі вузкія (1:7—1:15); значна ўзрастаюць яны ў Цэнтральным Палесьсі (1:40—70) а ў Паўднёвым Палесьсі концентраванага корму амаль што саўсім не даюць быдлу. Тут пераважным кормам ёсьць балотнае сена, у меншай меры салома, паасобныя-ж гаспадаркі даюць быдлу і бульбу.

У раёнах гнаёвае гадоўлі ў корме ўжо пераважае салома,—жытняя ў пашчаных раёнах і яравая ў суглінкаватых. Значэньне бульбы ў кармовым даваньні ўзмацняецца: яе ўжо мы спатыкаем у большасці гаспадарак, мясцамі даецца ў корм і бульбоўнік. Концентраваны корм таксама зьяўляецца ў большасці гаспадарак у відзе вобмешкі, якою запраўляецца саламяная сечка, мякіна, трава і г. д.

*) Лічына вартасьці вугляводу бялкоў і тлушчу ў прапорцыі 1:6:4. Т. Гольц. Сельско-хазяйсвенная таксыя. Москва 1913 г.

Нарэшце, у падместавым раёне склад корму дасягае вялікае рознастайнасці. Побач з звычайным лугавым сенам зьяўляецца ў значнай колькасці канюшына, бульбы скормліваюць да 50-60 пуд. на 1 шт. у год, у большасці гаспадарак зьяўляюцца ў рацыёне каранёвыя плоды (да 10 пуд. на 1 шт.). Концэнтраваны корм даецца ў значнай колькасці, прычым апроч мукі і вятрыны даюць таксама ў корм льянае семя.

Скормлена быдла на 1 гасп. пудоў.

Табліца 27.

ВОДАСМІ	Шт. быдла на 1 гасп.	Канюшына	Сена	Скормліваюць на 1 гасп.	Салома	Бульба	Мякн.	Вятрына	Трава	Гародніна	Гародніна і карнея на 1 шт.	Зярні і шніт	Корм
Самыхвалуцкая	2,9	33	62	51	19	20	90	10	10	9	15		
Ленінская	2,3		47	71	90	2	22	—	—	—	5		
Дукорская	2,1		58	51	96	13	77	30	13	1	12		
Лягойская	1,8		27	81	56	6	51	—	6	—	2		
Бортніцкая	1,8		29	106	31	6	33	12	—	—	5		
Якшынская	2,7		8	—	179	3	29	—	19	—	0		
Нітоўская	2,4		19	56	86	7	3	15	3	3	1		
Ляскавіцкая	1,5		109	57	31	2	—	—	—	—	—		
Ухвалёўская	1,9		27	83	70	12	7	—	—	—	1		
Буйнавіцкая	4,2		56	31	29	2	2	—	—	—	0		

Прыродныя пасвішчы ў земляробскіх раёнах скарачаны да мінімуму. Звычайна тут яшчэ пасьвяць у папары, хця мясцамі ад гэтае традыцыі пачынаюць адмаўляцца, пасьвяць таксама вясною і ўвосень на сенажацях, на аржоньні і г. д., а ў рэшце часу на адмыслова-вызначаных невялікіх кавалках—вясковых выганах знадзвычайна беднай расьліннасцю. З прычыны такога сьцяжынення з пашою, летні падкорм, да таго ж даволі значны, робіцца неабходным. На падкорм звычайна ідзе сечка з саломы з вобмешкай, бульба, збіраюць траву з гародаў і г. д. Тут гаспадары ўжо добра разумеюць патрэбу адмысловага раньняга засеву кармовых траў для прыроднага скошвання (на *кошанку*), і мясцамі такія засевы ўжо здзяйсняюцца.

У Палесьсі з пашою лягчэй. Значная лікстасць дазваляе шырока выкарыстоўваць для пашы лясы, але ўсё-ж пал-

корм і тут часамі практыкуецца, пашоным чынам збіраюць у лесе і гародзе травой. У надпалесьсі з багаццем на пашу мы бачым тут колькаснае пашырэнне гадоўлі быдла (Паўднёвае Палесьсе 4-5 шт. на 1 гасп., тады як Паўночнае Палесьсе 1,9 шт.). Лёгкае і вытрывалае палескае быдла добра выкарыстоўвае лясную і балотную пашу, і, ня гледзячы на малую прадукцыйнасць 1 штукі, дае гаспадарцы значны прыбытак. Так, аплата 1 раб. дня гадоўляй быдла ў Паўднёвым Палесьсі выходзіць 0,78 ж. а., значыць—у паўтара разы больш, чым аплата працы земляробствам у гэтым раёне (0,54 ж. а.), тады як для іншых раёнаў аплата працы земляробствам значна вышэйшая, чым гадоўля быдла (у 1,2-2 разы).

Вышэйсказанае даводзіць нам, што, арганізацыя гадоўлі быдла, якая існуе як у падместавым раёне, так і Паўднёвым Палесьсі, эканомічна даволі мэтазгодная. У Сярэднім Палесьсі, наогул у раёнах гнаёвае гадоўлі, гэтае мэтазгоднасці няма, аб чым сведчыць у першую чаргу надзвычайна нізкая аплата працы у данай галіне. Калі лічыць, што прасторавыя розніцы адбываюць у сабе эвалюцыю арганізацыйных форм у часе, дык гадоўлю быдла Паўднёвага Палесься трэба прызнаць першапачатковай формай, якая некалісь пры рэдкім насяленьні і пры вялізных пасьвішчах пашавала ўва ўсім краі. Скарачэнне пасьвішчаў разам з ростам насялення стварыла другую пераходную форму гнаёвае гадоўлі, а апошняе, пад узмоцненым уплывам рынку, перайшла ў трэцюю форму падместавае малачарскае гадоўлі, якую можна з пэўнымі засьцярогамі лічыць паказальнікам кірунку эвалюцый гадоўлі быдла для іншых раёнаў.

Крайнія формы, як мы ўжо адзначалі, эканомічна сябе выпраўдаюць. Формы-ж гнаёвае гадоўлі, якая перэнтабельна ўжо дзеля свайго пераходнага характару, Беларускае гаспадарка павінна як найхутчэй пазбыцца. Мерапрыемствы для палепшвання гадоўлі павінны быць накіраваны перад усім у раёны гнаёвае гадоўлі; сярод гэтых мерапрыемстваў найбольш карыснымі будуць мусяць тыя, якія змяняюць рыначныя умовы. Коопэрацыя для пераробкі і збыту прадуктаў малачарства дасць магчымасць змагацца з аддаленасцю і неарганізаванасцю рынку.

З другога боку і тэхнічныя мерапрыемствы, асабліва ў сувязі з вышэйпаказанымі эканомічнымі, могуць значна павялічыць зыскоўнасць гадоўлі быдла. Апроч саўсім неабходных і зразумелых мерапрыемстваў для палепшвання пароды быдла, яго утрыманьня і дагляду трэба звярнуць увагу на справу забеспячэння яго належнай колькасцю корму і асабліва правільнага кармленьня. У сучаснасці ў кармовым рацыёне значна пераважае салома, часамі нават жытня, пры надзвычайна невыстарчальным ліку канцэнтраванага і наогул больш пажыўнага корму. Пазьвіненне культуры бабо-

вых, уплываючы на ўраджайнасць далейшых расьлін і зьмяняючы зярнёвую трохпалёўку з яе саламяным кормам у плодзязьменную шматпалёўку, ужо само адно будзе дапамагаць значнаму зьніжэньню адносін пажыўных матэрыялаў рацыёну, паліпшэньню харчаваньня скаціны і павялічэньню выдоюў.

16. Сьвінарства.

Звычайна лічаць, што сьвінарства мае ў Беларусі ўсе даныя для свайго разьвіцьця; нашае-ж дасьледваньне выявіла, што ў 1922 годзе яно зьяўлялася толькі адною з дугародных і маларэнтабельных галін, якая давала гаспадарцы толькі каля 6—13% яе агуловага прыбытку і аплачвала працу селяніна ў большасьці выпадкаў горш за ўсе іншыя галіны. Вяясніць гэтую супярэчнасьць, аднак, цяжка дзеля таго, што пытаньне гэтае мала вывучана з боку тэхнічнага і статыстычнага. Анкетны формуляр, якім карысталіся мы пры дасьледваньні, таксама з гэтага боку няпоўны, па што трэба звярнуць увагу пры далейшых падобных працах. Але ўсё-ж трэба лічыць, што дасьледваньне выявіла агульныя рысы стану гэтае галіны.

Беларусь адносіцца да краін СССР з найбольшым лікам сьвіней. На 100 шт. быдла тут прыпадае 73 штукі сьвіней (1923 г.), тады як на ўсёй спажывальнай паласе—толькі 34 штукі; на 100 дзес. засева 68 шт., тады як нават у сумежнай Прамысловай Маскоўскай краіне 29 штук. Разглядаючы пасабныя раёны БССР мы сустракаемся са значнай гушчынёй сьвіней на ўсходзе—у Паўночным і Сярэднім Палесьсі. Найрадзеі іх ёсьць у Паўднёвым Палесьсі і ў некаторых інтэнсыўна-земляробскіх раёнах (Слуцкага павету). У вапошнім выпадку, як мы ўжо адзначалі, маласьвіннасьць супадае з найбольшай рыначнасьцю і культурнасьцю сьвінарства. Найбольшую-ж многасьвіннасьць мы бачым у раёнах гнаёвае гадоўлі, дзе пры значным ужо згушчэньні насяленьня з пашай і з кормам для быдла робіцца што раз то цяжэй, тады як для сьвінарства з абодвымі гэтымі пытаньнямі значна лягчэй даць рады.

Умовы ваеннага часу адбіліся на сьвінарстве асабліва цяжка. У той час, як перад вайною гэтая галіна ў Беларусі мела ў значнай меры рыначны характар (у чым мяне пераконваюць асабістыя нагляданьні і зробленае мною ў 1914 г. апісаньне сярэдняцкай гаспадаркі ў Менскім пав.), у 1922 годзе сьвінарства абярнулася ў адну з найменш рыначных галін. Толькі ў гаспадарках падмestавых раёнаў (Самавалаўская, Дукорская вол.) на рынак трапляе каля 10—15 проц. агуловае прадукцыі сьвінарства, у іншых-жа раёнах лічбы гэтыя значна меншыя, а ў некаторых з іх продажы прадуктаў сьвінарства саўсім не адзначана. Гэта

стаіць у сувязі з зьніжаным попытам, што выклікана агульным заняпадам рыначнага абмену. Мясцовыя цэны на сьвіней былі моцна зьніжаны, звычайна паказвалася цана 3—5 ж. а. за пуд жывое вагі кормнага кабана, тады як даваенная цана на сьвініну ў сталіцах каля 7½ руб. за пуд, (або 6 руб. за 1 пуд жывое вагі).

Вялікі уплыў на зьніжэньне прыбытку ад сьвінарства рабілі асабліва пашыраныя ў часе дасьледваньня сьвіныя эпизоотыі (чума і ружа); дзякуючы ім, кожная гаспадарка траціла ў сярэднім каля 10 проц. агуловага прыбытку ад сьвінарства. Адным словам, дзеля цэлага шэрагу прычын сьвінарства ў Беларусі ў 1922 годзе было ў стане поўнага заняпаду. Прымаючы пад увагу вышэйсказанае, малую зыскоўнасць сьвінарства, якую выявіла дасьледваньне, нельга лічыць характэрнай для гэтае галіны ў Беларусі. Аплата 1 раб. дня хістаецца па раёнах каля 0,51—0,58—0,53—0,42 ж. а., значыць—шмат ніжэй, чым у гадоўлі быдла. Трэба адзначыць, што найбольшую аплату працы сьвінарства дае ў гаспадарках Сярэдняга Палесься ды ў падмestавых раёнах. Каб зразумець гэтыя розьніцы, разгледзім мясцовыя асаблівасьці тэхнікі сьвінарства.

Трымаюць скрозь простых мясцовых сьвіней, даволі познасьпелых. Толькі ў падмestавых раёнах, дзе уплывы рынку не заміралі, у большасьці гаспадарак адзначаны паленшаныя сьвініні—мяшанцы мясцовае сьвініні з ангельскаю, якія насяля выкарму маюць у сярэднім 8-9 пуд. жывое вагі. У іншых раёнах вага выкармленай сьвініні значна ніжэйшая: 5-6 пуд. у земляробскіх раёнах ды ў Паўночным Палесьсі і 4 пуд. у Паўднёвым Палесьсі. У раёнах-жа сярэдняга Палесься сьвініні крыху буйнейшыя, іх вага ў сярэднім 6-8 пуд.

Утрыманьне і кармленьне сьвіней у большасьці выпадкаў далёкія ад дасканаласьці. Улетку сьвіней звычайна пасуць на папары, аржонні, па выганах, часта зярок для іх выгараджаных; у палескіх раёнах пасуць часта па лесе, хмызьнякох і балоце. У большасьці выпадкаў, аднак, апроч падножнага корму, сьвіней яшчэ падкармливаюць травой з вобмешкай. Толькі ў Паўднёвым Палесьсі не паказана, каб сьвіней падкармливалі (хаця гэта, быць можа, недакладнасьць). У год-паўтара сьвіней пачынаюць выкармливаць, радзей на выкарм ідуць 2-х гадовыя сьвініні. У некаторых раёнах, што маюць, відаць, найбольш скорасьпелых сьвіней, іх пачынаюць карміць часамі і ў 6—8 мес. Найчасей гэта здараецца ў Ленінскай, Дукорскай, Бортніцкай вол. Выкарм цягнецца звычайна 3-4 мес. (з верасьня-кастрычніка да канца сьнежня). У Палесьсі выкарм цягнецца часамі 5 і нават 6 мес., што паказвае на яго малую інтэнсыўнасць. Выкарм скрозь

сальны, хаця іншы раз, з прычыны невыстарчальнага кармлення, сала выходзіць шмат менш, чым мяса (часамі ў 2 разы менш); відаць, колюць ня досыць сытых свіней.

Сьвінарства.

Табліца 29.

		Самарыцкая	Дзяткаў	Дуброўка	Латышскі	Берасяе	Якшыцкая	Палескі	Ляскавіцкая	Ухвалаўскі	Буніцкі
1 гаспадарка з пазначаным сьвінарствам		50	16								
Вага адкармленага кабана (пуд.)		4,3	7,7	5,8	5,8	3,7	6,7	6,0	7,7	5,6	4,1
Харост на пачатку выкарму (галоў)		1,5	0,73	1,1	1,2	1,1	1,1	1,5	2,0	1,1	1,1
Даўжыня выкарму (дзён)		49	3,5	3,1	40	1,3	1,5	1,1	3,8	10	1,6
Утрыманне за год на 1 гаспадар. пуд.	мяса свінцова	5,0	4,1	3,1	7,8	3,1	3,1	3,3	4,2	1,4	3,2
	сала свінцова	5,7	3,5	2,3	3,7	1,0	2,4	2,1	5,7	2,0	2,6
Рыначнасьць прадукцыі ў годзе	сьвінарства	11,6	4,2	11,7	6,6	1,7	0,9				7,1
	дуброўка	3,9	3,0	2,8				1,6			1,8

Асноўным кормам для кормных свінцей ёсьць бульба, якой у большасьці раёнаў скармліваюць сьвіням на 80-100 пуд. на 1 гасп., гэта значыць ураджай $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{6}$ дзес., далей зярнё, мука і вятрына—усяго на 10—20 пуд. канцэнтраванага корму на гаспадарку. Апроч таго ідзе ў корм у меншай колькасьці мякіна (да 10 пуд.), трава, бацьніныя, мясцамі караньлюды, гародніна. Адносіны азотавых матэрыяў да безазотавых у лепшым выпадку, як 1:10, а часамі і 1:15—16, заместа рэкамандаваных нормаў Вольфа-Лемана 1:7. У Паўднёвым Палесьсі, дзякуючы востраму збажжоваму дэфіцыту, выкармліваюць амаль ня выключна бульбаю, даваючы толькі нязначную колькасьць мукі. Селянін, відаць, зразумеў зыскоўнасьць вымарыстаньня праз сьвінарства бульбы, якая паводле сваіх тэхнічных і эканамічных асаблівасьцей

зьяўляецца асабліва пажаданай культурай для яго ральніцтва. Увядзеньне ў рацыён значнай колькасьці бульбы пашырае адносіны паміж спажываным матэрыял. Адсутнасьць адпаведных досьледаў у беларускіх умовах не дазваляе сказаць напэўна, наколькі гэтае пашырэнне шкодзіць выкарму, а можа і звароўю мясцовае сьвінны. У кожным разе памяншэньне адносіны матэрыял у рацыёне выкліканы перад усім недахватам збожжа ў гаспадарцы і па меры зьмяншэньня гэтага недахвату звужаюцца. Трэба адзначыць, што ў гаспадарках Паўночнага Палесься бульбяное кармленьне выражана шмат слабей, што нельга не паставіць у сувязь з меншай ураджайнасьцю тут бульбы (480 пуд. з 1 дзес.) і больш зярнёвым характарам ральніцтва.

Кармленьне свінцей.

Табліца 30.

Скармлена сьвіням на 1 гасп. у сярэнь пудов.	Інтэнсіўнасьць раёна.	Палесьсе		
		Сярэдняе	Паўночнае	Паўднёвае
Бульба	92	77	39	47
Гародніны і караньлюды	5	2	—	—
Трава і бацьніныя	9	3	—	—
Мякіна	9	3	10	4
Зярне мукі і вятрыны	22	10	19	2
Аплата раб. дня (ж. зл.)	0,51	0,58	0,53	0,42

Прымаючы пад увагу колькасьць спажыванага сьвінарствам корму і вагу, якой дасягаюць сьвінны пасья выкарму, можна лічыць, што выкарм свінцей у Беларусі даволі разьвіты і патрабуе толькі рацыяналізацыі. Шмат больш трэба пажадаць адносна дагляду і ўтрыманьня свінцей, адносна хлявоў для іх, цяпер звычайна халодных, цёмных і брудных, малагігіенічных карыт для яды, недасканалай часамі падрыхтоўкі корму і перад усім нерацыянальнага гадваньня маладняку (пры мізэрным кармленьні) ды асабліва належнай барацьбы з пошасьвямі. І ўсё-ж прычынай малой зыскоўнасьці сьвінарства зьяўляецца, мусіць, не яго нізкая тэхніка, а, перад усім, рыначная кон'юнктура, бо перад вайною, пры тым самым роўні тэхнікі, сьвінарства было ў гаспадарцы адною з найбольш паступовых і зыскоўных галін. Такая роля, бязумоўна, вяртаецца да яго ізноў разам са зьме-

наю рыначных умоў, асабліва, калі падумаецца і яго тэхнічны ровень. З гэтага погляду найбольш пільнымі мерапрыемствамі трэба лічыць змаганьне з пошасьцямі, організацыю летняга кармленьня, палепшаньне гадаваньня маладняку і наогул утрыманьня сьвіней. Для палепшаньня кармленьня патрэбна, між іншым, разьвіцьцё культуры бабовых, якія дадуць зялёны корм улетку (канюшына, выка, сэрэдэля) і ўзможнаць бялковае харчаваньне зімой (пялюшка, абязгорачаны лубін ды інш).

Такім чынам, разьвіцьцё сьвінарства звязана з наступнымі зьменамі ў ральніцтве, якімі, апроч пашырэння культуры бабовых, трэба лічыць перад усім разьвіцьцё культуры бульбы гэтак неабходнае ў малаземельных раёнах Беларусі. Даючы нават на бедных глебах найбольшы агуловы прыбытак з адзінкі плошчы і паглынаючы лішкі рабочае сілы, бульба рэалізуецца на рынку ў відзе сьвіней, якім яна скормлена. У гэтай сувязі сьвінарства з культурай бульбы трэба шукаць тлумачэньне таго факту, што сьвінарства ўтрымліваецца і разьвіваецца, ня гледзячы на тое, што само па сабе яно дае нявысокую аплату працы.

На меры далейшага згушчэньня насяленьня і росту малаземелья, як культура бульбы, так і сьвінарства ў большасьць раёнаў павінны ўзрастаць. Каб падвоіць разьмеры сьвінарства хопіць пры сучаснай тэхніцы сялянскага ральніцтва толькі лішняя 1 дзес. пад бульбу. Абедзьве галіны звязваючыся найбольш інтэнсыўнымі з важнейшых галін беларускай гаспадаркі, маюць тут перспектывы шырокага разьвіцьця. Адзначым толькі, што бульба ў інтэнс.-земляробскіх раёнах паглынае 86 раб. дзён на 1 дзес. занятай ёю плошчы, тады як жыта 36 раб. дзён, сьвінарства займае 1,4 раб. дня на 1 ж. а. капіталу ў сьвіньнях, тады як гадоўля быдла 0,7 раб. дня на 1 ж. а. капіталу ў быдле.

17. Птушніцтва.

У інтэнсыўна-земляробскіх раёнах птушніцтва ў значнай меры перахавала свой рыначны характар; у 1922 годзе тут паступала на рынак ад 13 да 29% усяе прадукцыі птушніцтва. Аднак, значэньне гэтае галіны ў гаспадарцы няялікае: каштоўнасьць усяго птаства складае толькі 1-2% ад каштоўнасьці ўсяго жывога інвэнтару; агуловы прыбытак толькі ў гаспадарках Бортніцкае вол., дзе птушніцтва найбольш разьвітае, дасягае 3% агуловага прыбытку ўсяе гаспадаркі. У палескіх раёнах рынак не рабіў значнага уплыву нават і на гэтую галіну, якая дае продукты найбольш транспартабельныя і выгодныя для абмену. Але нават і ў раёнах з найбольш разьвітым птушніцтвам гаспадары асаблівае ўвагі на гэтую галіну не звяртаюць.

Звычайна ў гаспадарцы ёсьць 4-6 курэй (рэдка да 11-ці, як у Самахваляўскай вол.). Нясуць яны ў сярэднім па 25—35 штук яец, часамі да 50—60 штук, у год. З агульнай колькасці яец на 1 гасп. у земляробскіх раёнах ідзе на продаж ад 10 да 50 штук, а рэшта пад кваткуху, або на спажыцьцё сям'і. Часткаю ў гэтых-жа раёнах прадаюцца куры ды кураньты. Гаспадаркі Бортніцкае вол. маюць значны прыбытак ад продажы гусей (7,4% каштоўнасьці ўсёй продажы з гаспадаркі). Толькі ў гэтым раёне птушніцтва пачынае набываць прамысловое значэньне. Перадваенны вываз жывога птаства з суседніх чыгуначных станцый накіраваны на трываласьць рыначнага характару птушніцтва ў гэтым раёне. Так, ст. Красны Бераг яшчэ ў 1905 годзе вывезла 352 паверхі птаства, а ўвесь раён на паўднёвы ўсход ад гэтае станцыі адзначаўся найбольшымі ў Беларусі разьмерамі вывазу птаства. Апроч Бортніцкай вол. гусі ёсьць яшчэ ў гаспадарках Паўднёвага Палесься, але прыбытак ад іх там ня выясьнена, — барджэй усяго ён толькі здавальнае спажыцьцё сям'і.

Даныя аб чыгуначных перавозках паказваюць, што вываз з Беларусі прадуктаў птушніцтва быў даволі значны. Так, Магілёўская губ. вывезла ў 1912 г. 336 тыс. пуд жывога птаства, Менская ў 1911 г. — 52 тыс. пуд. яец. Пералічваючы гэтыя колькасці на грошы, мы атрымаем значныя сумы; прымаючы-ж пад увагу, што птушніцтва магло-б быць у гаспадарках Беларусі ў шмат разоў пашырана, як галіна, што спажывае адносна невялікую колькасць корму і матчыная пры найбольшай зямельнай цясноце, мы павінны будзем прызнаць яго таксама адноў з наступных галін беларускае гаспадаркі.

18. Аўчарства.

Аўчарства ў Беларусі перад вайною колькасна змяншалася. Так, у 1906 г. на 100 вяскоўцаў прыпадала ў Менскай губ. 26 авечак, а ў 1912 г. — 23 штукі. За час-жа вайны аўчарства аднавілася ў даўназабытых разьмерах. Так, калі ў 1917 г. ў Цэнтральнай Беларусі (6 паветах) лічылася 343 тыс. авечак, дык ужо ў 1922 г. 523 тыс., або павялічэньне за 5 гадоў на 52%. Аднак і ў 1922 годзе, як паказвае нашае дасьледваньне, гэтая галіна перахоўвае нераважна (або нават выключна) натуральны характар: продаж яе прадуктаў нязначная і вынадковая, а часта і зусім нічога не прадаецца (гл. табл. 29). Галоўнае прызначэньне аўчарства — дастаўляць гаспадару і яго сям'і патрэбныя для спажыцьця аўчыны, воўну і мяса. Асабліва павінна было вырасьці з гэтае прычыны значэньне аўчарства ў гады заняпаду рынку ў раёнах, што ўперад спажывалі мануфактуру: яе прышлося замяніць у гэтых гадах тканінамі свайго вырабу з лёну і воўны, ды таксама аўчынамі. Гэта павінна было спрыяць

узростанню мясцовых цен на продукты аўчарства, і павялічыць значэнне гэтае галіны ў агульнай сістэме гаспадаркі. Запраўды, мы бачым у 1923 годзе, што ў некаторых раёнах аўчарства аплачвае працу лепей, чым сьвінарства (напр., у Ленінскай, Бортніцкай, Якшыцкай, Ухвальскай вол.)—гэта, як бачым, адносіцца пераважна да усходніх раёнаў. Асабліва рэнтабельна было аўчарства ў гаспадарках Бортніцкай вол. (аплата 1 раб. дня ў аўчарстве—1,1 ж. адз.). Праўда, у іншых раёнах (Дукорская, Буйнавіцкая вол.) аўчарства было стратным і ў 1922 г.

Абсалютныя разьмеры аўчарства ў паасобных гаспадарках усё-ж невялікія. На гаспадарку прыпадае звычайна ад 2 да 7 штук авечак рознага ўзросту, а каштоўнасьць іх складае ад 3 да 7 проц. усяе жывёлы, якая ёсьць у гаспадарцы. Найбольш авечак у Самахвалаўскай і Ляскавіцкай вол., што глумачыцца ў першым выпадку крыху большымі разьмерамі дасьледваных гаспадарак, у другім-жа—магчымасьцю выкарыстаньня пасьцьбішчаў па-за гаспадаркай. Шмат авечак у Лагойскай, Бортніцкай, Якшыцкай вол., значыць, наогул на паўночным усходзе, што згаджаецца з данымі масавае статыстыкі. Выключэньнем зьяўляецца толькі Ухвальская вол., якая прадстаўляе раёны Паўночнага Палесься і тым часам малаавеччая. Хаця, паводле даных сельска-гаспадарчага перапісу 1926 году, Ухвальская вол. зьяўляецца многа і сярэдняавеччай, аднак сумежныя з ёю Зьмітравіцкая, Вяляцкая і інш. вол. зьяўляюцца ўжо малаавеччымі, дзякуючы нейкім нявысьненым мясцовым умовам. Дасьледваньня гаспадаркі Ухвальскае вол., мусіць, з гэтага боку стаяць бліжэй да сумежных раёнаў, чым да іншых частак свае воласьці. Апроч таго магло быць і значнае мясцовае зьмяншэньне ліку авечак за 6 гадоў, якія дзеляць перапіс 1916 году ад нашага досьледу, з прычыны, напр., пошасьці. Зьніжаныя разьмеры аўчарства адзначаны і ў Паўднёвым Палесьсі, але тут гэтая зьява адзначалася і перапісамі. Н. Ярашэвіч лічыць слабое разьвіцьцё аўчарства ў Палесьсі вынікам балатністасьці тутэйшае пашы і пашырэння мятлушкі (*Distomum hepaticum*). Паводле даных дасьледваньня, найбольшая колькасьць падаежы авечак прыпадае сапраўды на Паўднёвае Палесьсе.

Пашай для авечак пераважна зьяўляецца папарная зьмяна, дзірвалы і няўжыткі. У Ухвальскай вол. паказана выключна пасьцьба на папары (што можа зьяўляецца адной з прычын скарачэння аўчарства разам з скарачэньнем незанятага папару). У іншых раёнах авечак пасуць таксама па выланах, сенажацях і ў лесе (апошнія пераважна ў Паўднёвым і Сярэднім Палесьсі). Характар і разьмеры пашы, бязумоўна, дужа моцна адбываюцца на стане аўчарства. У Беларусі аднак, ёсьць імкненьні, каб зьменшыць гэтую залежнасьць праз арганізацыю летняга падкорму. Праўда, у боль-

шыя раёнаў падкорму не паказана, але ў некаторых ён ёсьць. Так, у Самахвалаўскай вол. ўсе гаспадаркі падкормліваюць авечак сенам, у Дукорскай, Лагойскай і Пагоскай зрэдка падкормліваюць травой. Летні падкорм авечак нельга ня лічыць адною з прымет інтэнсыфікацыі аўчарства, бо для яго патрэбны дадатковыя траты працы і корму.

Кармленьне авечак.

Табліца № 31.

Сьвэрмістна авечкам (шук. на 1 год)	Інтэнсыўна-земля-робск.	Сярэдняе Палесьсе	Паўноч. Палесьсе	Паўднёв. Палесьсе
Сена мурожнага	15,2	19,7	23,0	23,0
„ канюшынага	6,2	—	—	—
„ балотнага	14,0	17,3	—	12,0
Саломы аймай	6,6	—	—	—
„ яравай	5,1	—	—	—
Бульбы	11,1	3,3	—	—
Мякіны	0,2	—	—	—
Корм мукі і сапрот	0,3	—	—	—
Пераважна на пасьцьбішча	папар. на-ган	выган, лес-папар	папар	лес, выган

Даныя аб зімовым кармленьні авечак пацьвярджаюць думку аб інтэнсыўнасьці гэтае галіны ў Беларусі. Справа ў тым, што недахват саломы ў Беларусі перапакджае звычайнаму саломістаму кармленьню авечак. Нявысокія ўраджаі саломы выкарыстоўваюцца тут для розных мэт—у корм быдлу, на палсьціл, на стрэхі, блізка ўсюды саламяныя, дык і саломы тут мае пазную рыначную ціннасьць і грунтаваць аўчарства на выкарыстаньні яе няможна. Асноўным кормам для авечак, як гэта відаць з табл. 31-й, зьяўляецца сена, да таго-ж звычайна лепшае, якое ёсьць у гаспадарцы—мурожнае і канюшына—і толькі пры яго недахвате—балотнае сена. Салому даюць у корм авечкам толькі ў земляробскіх раёнах і ў невялікай колькасьці, зтаго даволі пашырана кармленьне авечак бульбаю, асабліва ў падмestавых Самахвалаўскай і Дукорскай вол. Такім чынам, авечка выкарыстоўвае лепшы корм гаспадаркі, адбіраючы яго ад малочнае каровы ды ад сьвініні.

Калі пры ўсіх асаблівасьцях свае тэхнікі і пры сваёй няпаўнай рэнтабельнасьці аўчарства усё-ж утрымліваецца і разьвіваецца ў гаспадарках Беларусі, дык прычынай гэтага

трэба лічыць перад усім умовы ваеннага і пасляваеннага перыяду, адсутнасць мануфактуры, заняпад рыначных галін, агульная натуралізацыя гаспадаркі. Разам з адраджэннем рынку, здзяйсненнем паступовых змен сістэмы рэліктаў, як напр., скарачэнне плошчы незанятага палару, звышжазненне пасьцьбы ў палары, з скарачэннем прыродных пасьцьбішчаў у выніку згушчэння насялення, аучарства павінна будзе і ў далейшым спадаць, як яно спадала перад вайной. Спаданьне гэтае, аднак, будзе прынамсі ў бліжэйшым часе мець пэўныя граніцы, азначыць якія цяпер цяжка, але для развагі аб патрэбе якіх ёсць досыць даных. Перад усім, у Беларусі, з яе малаўраджайнымі глебамі, ёсць досыць абсалютнае авеччае пашы на розных дзірванох, хмызняках, няўжытках і іншых пасьвішчах, для паўнаты выкарыстання якіх патрэбны авечкі. Далей, хаця бяспрэчна, што авеччае мяса ў сялянскім спажыцтві можна замяніць свінным, але аучыны і воўну замяніць трудней. Трэба лічыць, што, ня глядзячы на ўсю конкурэнцыю мануфактуры, селянін доўга яшчэ будзе імкнуцца вытвараць гэтыя продукты ў сваёй гаспадарцы. Гэта відно ўжо з тае ўвагі, якую беларускі селянін аддае аучарству, з тае інтэнсіўнасці, якую гэтая галіна мае ў Беларусі, ня глядзячы на сваю няпэўную рэнтабельнасць.

З прычыны гэтага, калі з аднаўленьнем рыначных адносін аучарства да пэўнай меры скароціцца, дык усё-ж трэба звярнуць належную ўвагу на якаснае паляпшэнне гэтае галіны. Беларускія авечкі дробныя, малапрадукцыйныя, даюць воўну і аучыны нізкай якасці. Затым неабходна паляпшыць пароду мясцовае авечкі; пажадана таксама зрабіць больш рацыянальнай арганізацыю кармлення, каб разам з тым яна была і танейшай. З пзднянцём ураджайнасці збожжа можна будзе ўвесці ў рацыён большыя колькасці саломы.

У кожным разе невягэ згадзіцца з даволі пашыранымі адносінамі да аучарства, як да галіны, якая адмірае, і клапаціцца аб паляпшэнні якой немэтазгодна.

19. Гадоўля коняў.

У большасці раёнаў Беларусі ў запражку ідзе толькі конь. Але ў Паўднёвым Палессі, а часткаю і ў некаторых іншых палескіх раёнах працуюць на валох, прычым у Паўднёвым Палессі масавая статыстыка паказвае валоу ў 5-6 разоў больш, чым коняў. Звернемся перад усім да гадоўлі коняў.

У год дасьледвання галіна гэтая ў Беларусі была адной з найменш ушкоджаных вайною. Колькасць коняў у паўночных раёнах крыху нават вырасла проці 1917 г. і толькі ў Паўднёвым Палессі на 9 проц. знізілася. Затое

процэнт маладняку ў конскім стагку вырас проці 1917 году ў 1,5—2 разы. Каштоўнасць коняў звычайна перавышала каштоўнасць усёй іншай жывёлы, узятай разам. Сярэдняя цана каня хісталася па раёнах ад 40 да 200 ж. а. З гэтага боку асабліва вызначаліся гаспадаркі Самахвалаўскай, Ленінскай і Яскавіцкай вол., дзе пашыраны мяшанды розных культурных парод. Там цана рабочага каня ў сярэднім 150—200 ж. а., у іншых раёнах цана каня 100—120 ж. а., а ў Паўночным і Паўднёвым Палессі, дзе коні, відаць, найбольш дробныя, цана іх толькі каля 50—80 ж. а. Відаць, на ўсходзе наогул коні менш цэнныя, хаця на лік коняў там больш (на 1 гаспадарку).

Гадоўля коняў.

Табліца 32.

	Самахвалаўскай	Ленінскай	Дукорскай	Лангунскай	Буйнавіцкай	Яскавіцкай	Пагоскай	Яскавіцкай	Ухвальскай	Буйнавіцкай
Лік раб. коняў на 1 гасп.	1,14	1,0	1,11	1,14	2,0	1,29	1,14	1,83	1,17	0,43
Лік конск. маладняку на 1 гасп.	0,43	0,83	0,22	—	0,66	0,29	0,57	0,50	0,17	—
Цэннасць 1 каня (ж. а.)	190	121	148	127	91	88	80	90	74	45
Прывоз коняў і гаспадаркі з год (ж. а.)	73,3	27,0	22,0	8,3	51,0	22,4	7,1	23,3	3,3	—

Гадаваньне конскага маладняку найбольшых разьмераў даходзіла ў Ленінскай вол. (83 проц. маладняку адносна да рабочых коняў), даволі значнае было яно і ў Пагоскай ды Самахвалаўскай вол. Найменшы процэнт маладняку знаходзілі ў Ухвальскай вол., дзе яго, мусіць, не хапае для звычайнага рамонту, калі толькі там не працуюць на двугодках; парэшце, у Буйнавіцкай вол. конскага маладняку ў дасьледваных гаспадарках ня было,—мусіць, выпадкова. У кожным разе ў большасці раёнаў конскага маладняку ёсць даволі, або нават ёсць яго лішкі. Лішкі гэтыя не даводзяць яшчэ, што там гадоўля коняў мае рыначны характар, хаця ў некаторых раёнах перад вайною рыначная гадоўля коняў, бязумоўна, існавала. Так у 1911—13 гадох з Менскага павяту вывозілася на чыгунцы 528 штук коняў, з станцыі. Замір'е, да якой цягнула значная частка Слуцкага пав.,—420 коняў. Наадварот, Бабруйскі пав. прывозіў больш 500 коняў. Наогул, чысты вываз коняў з Менскай губ. лічыўся на некалькі сот штук. У год дасьледвання ў большасці раёнаў продаж коняў таксама перавышала куплю іх, асабліва ў земляробскіх раёнах, за выняткам Дукорскай вол., але усё-ж таварнасць прадукцыі гэтае галіны толькі ў адной Ленін-

скай вол. дасягнула 9 проц., у іншых была меншая. Узмоцненая гадаванне маладняку паказвае на імкненне гаспадароў да аднаўлення у некаторых раёнах значна зрэджаната вайною ліку коняў, да выкарыстання, пры дапамозе маладняку, пашыравае у выніку рэволюцыі плошчы пашы.

Аднаўленьню гадоўлі коняў у пасляваенныя гады да пэўнай меры спрыялі самі ваенныя абставіны. Праз некалькі гадоў у краі стаяла вялізарная колькасць лепшых коняў Расіі і Нямецкай, што дазваляла шырокае карыстанне палешанымі вытворнікамі. Апроч таго, бракоўныя вайсковыя коні звычайна прадаваліся мисповому насясленню, а з прычыны строгае вайсковае бракоўкі, часта прадаваліся за бесцэн добрыя коні, голькі, напр., моцна выселеныя працаю, педаяданнем, хваробамі. Сяляне ахвотна куплялі такіх коняў і, адкармливаючы іх, праз кароткі час атрымлівалі значны прыбытак у відзе прыросту цэннасці жывёлы. Прырост гэты ў паасобных раёнах хістаўся:—у земляробскіх раёнах ад 20 да 70 ж. адз. на 1 гасп., у палескіх ад 3 да 20 ж. адз. праўда, часта на вышыню гэтых лічбаў маглі ўплываць хістанні цэн рынку на коні ды і на самую жытнюю валюту. Спанданне жытняе валюты у канцы 1922 году асабліва моцна павінна было адбіцца на цане на коні тавар наогул дарагі і разам з тым лёгка транспартабельны, які ў часе спадання найчорвае валюты мог лічыцца адным з найбольш пэўных сродкаў гаспадарчага набірання.

Усе гэтыя прычыны да пэўнай меры тлумачаць тую зьяву, што гадоўлі коняў у часе дасьледвання была досыць моцна развітая і далей развівалася, ня гледзячы на нядужа высокую андату ёю працы: апошняя звычайна не перавышала 0,4—0,5 ж. а. за 1 раб. дзень. Трэба, пэўне-ж, прымаць пад увагу і звычайнае імкненне селяніна гадаваць рабочых коняў для сябе ў сваёй гаспадарцы, што мае пэўную слушнасьць, ды таксама жаданне зрабіць працу каня ў гаспадарцы танейшай.

Праца коняў.

Табліца 33.

РАЁНЫ	Конскіх дзён за год на				Лік раб. коней на 1 гасп.	Рабочых дзён на 1 раб. каня за год	Сабекошт 1 коня скаж. раб. дня
	Земляробства	Промыслах	Іншыя на-трэбы	Разам			
Інтэнс.-земляр.	89,7	4,4	36,7	129,8	1,28	101,1	0,54
Сярэдняе Палесьсе	90,6	8,1	27,9	126,6	1,19	89,1	0,37
Паўночн. Палесьсе	110,5	23,8	21,2	155,5	1,10	133,0	0,28
Паўднёв. Палесьсе	28,0		2,0	30,0	0,33	90,9	0,19

Лічбы дасьледвання даюць нам уяўленьне аб гадавой працы каня і разьмеркаваньні яе паміж галін гаспадаркі. Выходзіць, што конь у сялянскай гаспадарцы працуе 100—130 раб. дзён у паўночных раёнах і каля 90 раб. дзён у Сярэднім і Паўднёвым Палесьсі. Праца гэтая пераважна абслугоўвае палявую гаспадарку; на земляробства наогул трацілася ў паўночных раёнах каля 90 раб. дзён каня на 1 гаспадарку. У промыслах раб. коні былі мала заняты—звычайна менш 10 дзён у год, рэдка калі да 20 і больш дзён (у лясістых Якшыцкай і Ухвальскай вал., дзе існуюць лясныя распрацоўкі). Шмат конскае працы (20—40 дзён за год) ішло на розныя работы агульнага характару, паміж іншым, і на абслугоўваньне спажывецкіх патрэб сям'і.

Паданыя лічбы паказваюць на малую занятасьць сялянскага каня працаю: ²¹ або нават ²⁴ часу ён не працуе, патрабуючы, аднак, увесь час значнае траты лепшага корму гаспадаркі. Аднак, прыглядаючыся да гэтага пытаньня больш уважна, мы лабачым няухільнасьць існуючага стану працы пры ўмовах адасобленае дробнае сялянскае гаспадаркі. Запраўды, на земляробства траціцца ў сярэднім 70—80 раб. дзён кожнага каня, прычым гэтыя дні адносяцца пераважна да легніх месяцаў мая—верасьня, гэта значыць, да часу вэгетацыі, на працягу якіх-небудзь 5 месяцаў. Лічачы ў месяцы каля 20 дзён палявое работы (трэба з месяца выключыць сьвяточныя дні, дні з дрэнным надвор'ем і т. д.), атрымваем за увесь вэгетацыйны пэрыод каля 100 дзён, у якія магчыма поўнае выкарыстаньне каня. З гэтага вынікае, што нават улетку каля ¹/₅ раб. часу каня застаецца без выкарыстання. Аднак, улетку бываюць і пэрыоды напружанае працы і пэрыоды адносна цішэйшыя. У пэрыоды напружанае працы ў сярэдніх беларускіх гаспадарках, трэба лічыць, няма лішніх коняў, а паколькі селянін стараецца ня страціць у гэтым часе ніводнага дня, у які можна працаваць, дык яму прыходзіцца трымаць каня хаця-б таму і ня было належнае працы ў іншых пэрыоды году. Селянін толькі імкнецца праз удзел у промыслах, праз разьвіцьцё гадаваньня конскага маладняку дадаткова выкарыстаць коні, зьніжаючы тым сабекошт іхняе працы. Гэты сабекошт запраўды нявысокі, звычайна 0,3—0,7 ж. а. за 1 раб. дзень, а ў раёнах з разьвітымі промысламі нават крыху менш. Для параўнаньня скажам, што ў Тамбоўскай губ., наводле дасьледваньня проф. А. Чэлінцава, сабекошт 1 раб. дня каня быў у сярэднім роўны 80 кап. ²²).

²¹ Для вылічэньня сабекошту работы коняў, траты на іх гадоўлію разьмяркоўваліся на рабочую і на прадукцыйную гадоўлію пророрцыянальна аднаго боку — прадукцыі гэтай галіны, далучаючы сюды прырост і гной па рыначных цэнах, а з другога — рыначнай каштоўнасьці конскай працы па

Кармленне коняй.

Таблица 34.

Скармлена за год на 1 канё, пудоу	Сена муш. раж. і балога.		Сена канюшына і выкаі.		Салома аравой.		Салома аравой.		Мякі.	Бульбы.	Трава.	Зерно і тоф-ры.	Усяго NE на 1 канё дзес-дзга.	Дзеціт і асаб. раб. асаб. на 1 канё.
	Сена муш. раж. і балога.	Сена канюшына і выкаі.	Салома аравой.	Салома аравой.										
Інтэнс.-земляр.	72	16	27	24	5	12	12	22	1.036	56,6				
Сярэдн. Палессяе	99	8	11	22	1	11	2	16	3.232	52,1				
Паўночн. Палессяе	93	—	11	11	2	—	—	11	3.175	42,1				
Надзев. Палессяе	12	—	3	3	—	—	—	2	1.700	11,4				

У кармленні коняй можна заўважыць з боку селяніна асабліва многа стараннасці і метадычнасці, ды і на сваёй колькасці яно пераважае кармленне іншых віду жывёлы. Звычайнымі кармовымі сродкамі (гл. табл. 33) з'яўляюцца: сена, сечка з саломы, бульба і зярне або вогтрыны. Найбольш багатае кармленне ў інтэнсіўна-земляробскіх раёнах. Тут каля палавіны скармленага сена складалася з канюшыны і выкаі, бульбы скармлена асабліва многа (у сярэднім 22 пуд. на 1 гаспадарку), многа таксама і канцэнтраванага корму. У сярэднім Палессяі канюшына і выкаі складаюць толькі 1/3 частку ўсяго сена, таксама і бульбы скармлена ўдвая менш, а зерня на 1/2 менш. У Паўночным і Паўднёвым Палессяі коняй кормяць толькі сенам, пераважна балотным, і саломою, у нязначнай колькасці даецца і канцэнтраваны корм. Пры пераліку ўсяго корму, атрыманага на працягу году 1 канём, на адзінкі пажыўнае вартасці (NE) відаць, што колькасць NE хістаецца звычайна ад 3 да 4 з паловай тысяч на 1 каня і толькі у Паўднёвым Палессяі яна значна ніжэйшая; апошняя лічба можа і недакладная з прычыны малой колькасці наглядавання, але ў кожным разе характарызуе гадоўлю коняй у гэтым раёне як найбольш экстенсіўную ды пацвярджаецца і меншымі адносна трыма рабочае сілы на дагляд коняй.

Прымаючы пад увагу невялікі звычайна рост і жывую вагу сялянскага каня (каля 20 пуд. у сярэднім) ды таксама выпасовы характар утрымання коняй улетку, трэба прызнаць кармленне коняй, з боку колькасці, здавальняльным

мясловай цане. Сабякошт 1 раб. конскага дня атрымліваецца з'яўленнем дзясеннай на рабочую гадоўлю коняй часткі траў на колькасць фактычнай работы коняў у дзень. Усім гадзім і сямціры конькі праца дывіцца на сабекошту.

ува усіх раёнах, апроч Паўднёвага Палессяя. Так, калі лічыць патрэбным для каня 20 пуд. вагою, пры слабой рабоце, як яно ёсць зімою, 14 адзінак пажыўнае вартасці, дык на ўвесь зімовы перыяд (180 дз.) патрэбна будзе 2.520 NE. Такім чынам, у земляробскіх раёнах, пры поўным кармленні, корму хапала б на 10 мес., а гэта паказвае на значны падкорм улетку, што пацвярдзілася і беспасярэдным респытам.

У Палескіх-жа раёнах на летні перыяд застаецца ад зімы конскага корму мала (каля 700 NE, або 15 пуд. аўса), значыць, тут павінна быць пашырана летняе кармленне на пашы з нязначным падкормам у часе працы, што таксама пацвярджана респытам. Гэтыя меркаванні, пэўне-ж, вельмі недакладныя, бо жывое вагі коняй пры даследаванні ня выяўснена, а нормы кармлення, якія паказвалі распытваных гаспадары, даюць толькі вельмі прыблізнае уяўленне аб колькасным баку справы.

Пашаю для коняй служаць звычайна сенажаці, выганы, часамі лес і шмат радзей папар. Пасьцьбл коняй на папары адзначана пераважна ў Якшыцкай і Пагоскай вол., а часткаю і ў Ленінскай вол. У Ляскавіцкай вол. коні пасьвяць пераважна на балоце. Усё гэта паказвае на значныя труднасці, якія маюць у гэтай справе сялянскія гаспадаркі некаторых раёнаў.

Кармленне рабочага каня пагоду з'яўляецца для беларускага селяніна задачай цяжкаватай. Тым кормам, які з'ядае 1 конь, можна было б прахарчываць лішніх 1 1/2—2 штукі быдла і гэта дало б пэўны прыбытак, тады як ад рабочага каня селянін праз усю зіму даходу амаль што ня мае (за выняткам раёнаў з развітымі промысламі), ды і улетку рабочы час каня выкарыстоўваецца няпоўна. Ня гледзячы на гэта, сярэднія гаспадаркі пры сучасных тэхнічных умовах, як ужо выяўснена вышэй, бадай ці змогуць скараціць лік сваіх рабочых коняй. Паляпшэнне пароды коняй і разам з тым навілічэнне вытворчасці іхняе працы дало б пэўную магчымасць скараціць лік рабочых коняй. Так, мы бачым, што на тое, каб узараць 1 дзес. папару, у большасці раёнаў патрэбна 3 1/2—4 дні, а ў Самахваўскай і Дукорскай вол., дзе разводзяць коней палешаных, дужэйшых—толькі 2 1/2—2 3/4 дні. Пэўне-ж такі конь патрабуе і больш корму, адпаведна сваёй жывой вазе.

Скарачэнне гадоўлі рабочых коняй, піжэй аднаго каня на гаспадарку,—пазбаўляе апошнюю самастойнасці. Затым вельмі часта селянін уважае за лепшае трымаць бласота каня, карміць яго слаба, траціць праз яго шмат свайго лішняга часу, нават працаваць за яго,—абы каб не застацца бясконным. Вытворчая коопэрацыя, аднак, з кожным годам робіць усё новыя поспехі і, бязумоўна, што ў справе арганізацыі запражнае сілы яе дапамога асабліва патрэбна. Калі

цяжэй уцягнуць у таварыствы для вырабу зямлі забяспечаныя коньмі гаспадаркі, дык, арганізуючы у гэтым кірунку бясконных гаспадароў, можна дасягнуць значных поспехаў, якія пасьля будуць уплываць і на настрой сярэднякоў. Трэба праводзіць мерапрыемствы для далейшага падняцця гадоўлі коняй, галіны, паводле дасьледваньня, зусім нястратнай. Але побач з тым, у шмат якіх выпадках, мусіць, было б мэтазгодным і рэнтабельным увядзеньне трактарнай апрацоўкі зямлі, што дазволіла б зэканоміць значныя колькасьці корму; апошняе пытаньне, аднак, вымагае дадатковага вывучэньня.

Трэба яшчэ спамянуць аб рабочых валох. На 100 раб. коняй у Менскай губ. ў 1915 годзе прыпадала 30 раб. валоў у Мазырскім пав.—120 раб. валоў, у паасобных-жа яго валасьцях—да 624 раб. вал. (Танеская вол.). У Буйнавіцкай воласьці, якая прадстаўляе ў нашым дасьледваньні Паўднёвае Палесьсе, колькасьць валоў таксама вельмі значная (598 на 100 раб. коняй). Валы ў сярэднім на 1 гаспадарку ў гэтым раёне далі каля 100 раб. дзён за год (пары валоў), з іх 62 на земляробства, 2 дні на промыслы і 36 дзён на іншыя гаспадарчыя патрэбы. Разьмеркаваньне рабочага часу на месяцах такое-ж, як і для коняй. Сабekoшт 1 раб. дня—0,38 ж. а., значна ніжэй, чым у тым самым раёне сабекошт конскага дня; гэтым тлумачыцца імкненьне ўжываць валоў да працы. Таннасьць работы валоў паходзіць ад дзвюх прычын—адноснай пераборлівасьці валоў да корму і значнай рыначнасьці галіны: 52,4 проц. яе прадукцыі ідзе на рылак.

Звычайна валоў або выгадоўваюць у сваёй гаспадарцы або купляюць, што здараецца нярэдка; так з 6 гаспадарак, у якіх былі валы, на працягу году 3 гаспадаркі купілі валы і 5 гаспадарак прадалі. Кармленьне валоў з боку колькасьці мала саступае кармленьню коняй; так на 1 каня ў Паўднёвым Палесьсі скармлівалася 1.700 NE (што мусіць пераменшана), на пару валоў 3.281 NE. Склад корму мала розьніцца ад конскага ў тым-жа раёне; перад усём сена (70 пуд. на пару), далей саломы яравая і жытня ды мякіна (54 пуды), каля 3 п. бульбы і трохі (1 пуд) мукі. Концэнтраваны корм, як бачым, іграе нязначную ролю ў рацыёне. Адносіны пажыўных матэрыяў даволі вузкія і маглі б быць пашыраны праз увядзеньне большай колькасьці бульбы. Праўда, рэнтабельнасьць гэтае галіны сьведчыць барджэй усяго аб рацыянальнасьці яе тэхнічнай арганізацыі ў сучасных умовах. Рэформаў, можа, патрабуе арганізацыя абмену: збыту выкармлених валоў і куплі валоў для выкарму.

Калі выкарыстаньне валоў да працы ў Паўднёвым Палесьсі зьяўляецца рэнтабельным і мэтазгодным, дык бадай ці гэта можна сказаць аб іншых раёнах Беларусі. У свой час гэтая зьява, мусіць, была значна больш пашырана ў Беларусі, чым

цяпер. У сучаснасьці працуюць на валох мясцамі і ў паўночных раёнах Беларусі; напр., у паўночна-заходняй частцы Барысаўскага павяту на 100 раб. коняй прыпадае да 50 раб. валоў. Зьява гэтая, відаць, зьвязана ў сялянскіх гаспадарках Беларусі з сьпяражальнымі умовамі пашы, з большым, адносна, запасам аб'ёмнага корму. Нават у рамках зярнёвае трохпад'ёўкі, па меры згущэньня насяленьня, зьвужэньня плошчы пашы, пераходу да больш інтэнсыўнага ральніцтва, рабочыя валы саступаюць месца каню. Але ў абложнай гаспадарцы, пры нізкай таварнасьці усіх іншых яе галін, утрыманьне і выкарм рабочых валоў, якіх можна без асаблівых труднасьцяў перагнаць за сотні вёрст да далёкіх рынкаў, зьяўляецца цэнтральнай галінай гаспадаркі, па сваёй таварнасьці і рэнтабельнасьці. Характэрна, што ў гэтай старане была пабеларуску называюць звычайна „тавар“, „таварына“.

Зразумела, што ў такіх раёнах, дзе пашыраны рабочыя валы, гаспадарчыя дзяржаўныя органы павінны зьвярнуць асаблівую ўвагу на гэтую галіну, знаходзячы і палягчаючы шляхі яе далейшае рацыяналізацыі.

20. Земляробства і яго галіны.

Нагуральна-спажывецкі характар, які ў значнай яшчэ меры мае беларуская сялянская гаспадарка, робіць тое, што земляробства ў большасьці раёнаў Беларусі, паводле вышэйняе свае агуловае прадукцыі, перавышае жывёлагадоўлю. Спаміж інтэнсыўна-земляробскіх раёнаў толькі ў Ленінскай вол. мы бачым што іншае: некаторае перавышэньне агуловага прыбытку галін жывёлагадоўлі над прыбыткам ад земляробства. Пэўна-ж з адраджэньнем рыначнага абмену адносна вага жывёлагадоўлі нямінуца павінна будзе узрасьці. Аднак, у 1922 г. тэндэнцыя гэтая не магла яшчэ значна выявіцца. Тады, у эпоху ліквідацыі голаду, галіны жывёлагадоўлі былі крыху прыгнечанымі і шмат менш рэнтабельнымі, чым земляробства. Аднак і тады адносна вага ў гаспадарцы жывёлагадоўлі і земляробства была даволі бліжкая адна да аднае—земляробства дала ў сярэднім па ўсіх дасьледваных гаспадарках 47% агуловага прыбытку, жывёлагадоўля—43%.

Сярод галін земляробства Беларусі першае месца займае пэўна-ж ральніцтва—яно дае 82 проц. агуловага прыбытку земляробства. Але аб яго арганізацыі і тэхніцы мы скажам ніжэй, цяпер-жа каротка сунёмся на іншых галінах земляробства—сенажатніцтве, садоўніцтве і гародніцтве.

Сенажатніцтва.

Адносіны плошчы прыродных сенажаціў да плошчы ральні ў дасьледваных гаспадарках хістасца ад 20 да 82 проц. (табл. 35), складаючы ў сярэднім каля 40 проц. Аднак, прадукцыйнасьць сенажаціў гэткай нізкая, што агуловы прыбы-

так ад сенажатніцтва складае толькі 10 проц. агуловага прыбытку ад земляробства. Тады як дзесяціна раллі давала агуловага прыбытку 65 ж. а., дзесяціна сенажаті толькі 24 ж. а. У сярэднім накішывалі з адной дзесяціны сенажаті 94 пуд. сена. Але усё-ж, у выніку экстенсіўнасці выкарыстання сенажаті аплатаваць працу лепш, чым ралля. Патрабуючы на 1 дзес. ў сярэднім 12 раб. дзён, яны аплатаваюць рабочы дзень на 2 ж. а., тады як, бяручы усё земляробства, больш высокую аплату мы знойдзем толькі ў адной Самахвалаўскай вол., у іншых-жа яна шмат ніжэйшая.

Табліца № 35.

РАЁНЫ	Агуловы прыбытак з 1 дзес. (ж. а.)		Матэрыяльная праца на земляробства на 1 дз. раб.	Трата працы ў рэзультате на 1 д. раб. (ж. а.)	Аплата 1 раб. дз. ў земляробстве (ж. а.)	Плошча пры- родных сена- жажаў на 1 гект. дзес.
	Сенажаті	Раллі				
Інтэнс.-земляр.	24	78	27	35	1,51	1,8
Сярэдняе Палесся	26	71	30	38	1,17	2,1
Паўночнае Палесся	30	37	18	31	0,7	1,2
Паўднёвае Палесся	18	37	10	12	0,51	2,7

Ціка агуловы прыбытак ад сенажатніцтва вымагае самых энэргічных мер для падвышэння гэтай галіны, перад усім для палепшання культуры ўсіх сенажатей, якіх асабліва многа ў паўночных раёнах Беларусі, праз іх апрацоўку і угнаенне, а можа абяргаючы іх у раллю. З другога боку, багатністыя сенажаті вымагаюць перад усім абсушкі. Аднак, зразумела, што падвышэнне інтэнсіўнасці культуры сенажатей, значна падымаючы іх агуловы прыбытак, адначасна будзе звыжаць аплату працы ў гэтай галіне, збліжаючы яе да аплаты працы ў ралліцтве. Мусіць гэтая прычына, — высокая аплата працы ў экстенсіўным сенажатніцтве, у значнай меры тлумачыць тую інертнасць, якую беларускі селянін выяўляе ў сенажатніцтве больш, чым у якой іншай галіне. Аднак, малаземельце ды недахват корму рана ці позна прымусяць падняць інтэнсіўнасць сенажатніцтва, заняцца абсушкай і культурай балот.

Садоўніцтва і гародніцтва.

Садоўніцтва і гародніцтва ў сялянскіх гаспадарках Беларусі цікавы як дзеля сваёй пашыранасці, так і дзеля тых магчымасцей, якія адкрываюцца перад гэтымі інтэнсіў-

нымі галінамі земляробства. Мяккі клімат Беларусі, багатыя на адладкі, старая земляробская культура — усё гэтыя умовы спрыяюць развіццю садоўніцтва і гародніцтва, перашкаджае-ж яму, галоўным чынам, неарганізаванасць рыначнага збыту. Спаміж даследваных гаспадарак асабліва ў кожнай ёсць хаця-б невялікі садок і гарод. Відаць, аднак, глебавыя і эканамічныя умовы Палесся менш спрыяюць развіццю гэтай галіны — тут сады і гароды займаюць меншую плошчу і вытворчасць іх ніжэйшая. У гаспадарках Паўночнага Палесся садоў не паказана, у Сярэднім Палесся і яны ёсць толькі ў некаторых пасобных гаспадарках; у Паўднёвым Палесся ўжо палавіна гаспадарак з садамі. Уралжай садовіны ў палескіх раёнах невялікі і ідзе выключна на спажывенне сям'і. З садовых дрэў пераважаюць яблыні і грушы. Ягадных кустоў не паказана.

Інакш выглядае садоўніцтва ў інтэнсіўна-земляробскіх раёнах. Тут амаль ня ўсе даследваныя гаспадаркі маюць сады. Размеры гэтых садоў пэўна-ж невялікія, звычайна 10—20 дрэў і толькі ў Самахвалаўскай вол. сады большага раз'меру — да 10—60 дрэў. Пераважаюць звычайна яблыні і грушы, але ў Могоўскай — яблыні і вішні, а ў Ленінскай — вішні і грушы; у Самахвалаўскай вол. адзначаны і ягадныя кусты. Ураджай садовіны даволі значны — у сярэднім на раёнах яго цэннасць хістаецца ад 15 да 30 ж. а., а ў Самахвалаўскай вол. у сярэднім 69 ж. а. Значная частка ураджкоў ідзе на рынак, і затым садоўніцтва зьяўляецца тут (прынамсі ў 1922 годзе) адною з найбольш рыначных галін. Так, на Самахвалаўскай вол. прадавалася да 60 проц. ураджкоў, на Бортніцкай — 55 проц., на Дукорскай — 40 проц., Ленінскай — 28 проц. і на Могоўскай — 10 проц. Больш за месца воласці — Самахвалаўская і Дукорская (пад Менскам) ды Бортніцкая (пад Бабруйскам) маюць найбольшую рыначнасць садоўніцтва.

Як бачым, садоўніцтва ў гаспадарках інтэнсіўна-земляробскіх раёнаў ужо іграе значную ролю. У пасобных гаспадарках яно дзвала да 17% (у Самахвалаўскай) і 9% (у Бортніцкай) цэннасці ўсяе агуловае прадукцыі земляробства. У далейшым, з палепшаннем рыначных умоў, роля садоўніцтва няухільна павінна будзе расці. У гэтай справе работа кооперацыі і агрономіі ў Беларусі можа зрабіць вельмі шмат.

Гародніцтва ў большасці раёнаў развіта слаба, хаця адзначана ва ўсіх блз вынятку гаспадарках, і ў палескіх раёнах сваімі раз'мерамі перавышае садоўніцтва. Значэнне яго ўва ўсіх раёнах амаль ня выключна спажывецкае. Дзя патрэб сям'і каля хаты садзіць некалькі град капуста, буракоў, цыбулі, што даюць прадукцыю вартасці каля 10 ж. а. У Бортніцкай, Дукорскай і асабліва Самахвалаўскай вол. ураджай прадуктаў гародніцтва крыху большы, з цэннасцю

звыш 20 ж. а., а ў Самахвалаўскай вол. каля 35 ж. а., з якіх толькі да 10% ідзе на рынак. Трэба адзначыць, што гародніцтва бярэ даволі многа гною: на 1 дзес. кладуць яго звычайна звыш 2—2½ тысяч пудоу, а гнояць звычайна плошчу каля 0,05—0,1 дзес., значыць, гною траціцца на гарод за 250 пуд, або каля 1/3 усяго запаса гною ў гаспадарцы. Шмат таксама забірае гэтая галіна і працы, і калі гародніцтва ўсе-ж займае толькі другараднае месца ў гаспадарцы, наводле разьмераў агуловага прыбытку, дык гэта паказвае, што для яго разьвіцця існуе ў Беларусі яшчэ шмат неспягодных умоў. Да іх адносіцца: адсутнасць рынку збыту, адсутнасць патрэбных ведаў у населяння, а перад усім, значная інтэнсіўнасць гэтых галін, якая перавышала б, пры разьвіцці гэтых галін, працоўныя магчымасці сярэдняе беларускае сялянскае гаспадаркі і запасы ў ёй гною.

Садоўніцтва і гародніцтва.

Табліца 36.

РАЁНЫ	Плошча саду і гароду на 1 дзес., дзес.	Утвараем плошчы гароду на 1 дзес., дзес.	Дзённы ўраджай на 1 дзес. (ж. а.)		Праца на 1 дзес. (ж. а.)	
			Садовыя	Гароднічныя	Садовыя	Гароднічныя
Інтэнс. земляробскі	0,21	0,01	20,6	20,7	13,0	1,7
Сярэдн. Палесск.	0,08	0,05	1,6	11,5	—	0,1
Паўночн. Палесск.	0,05	0,05	—	9,8	—	—
Паўднёв. Палесск.	0,11	0,03	2,2	4,3	—	0,5

Пасля набеглага разгляду другарадных галін земляробства прыйдзем да яго асноўнае галіны—ральніцтва.

21. Організацыя ральніцтва.

Сярод галін земляробства ральніцтва ў сялянскай гаспадарцы Беларусі іграе найвіднейшую ролю. У большасці валасцей яно дае 80—85% агуловага прыбытку ад земляробства і толькі ў Буйнавіцкай, Пагоскай і Якішыцкай валасцях, дзе ёсць абшырныя селажні, — агуловы прыбытак ад ральніцтва крыху меншы, зніжаючыся, аднак, толькі ў Буйнавіцкай вол. да 74% усяе сумы агуловага прыбытку ад земляробства. Зразумела, што асаблівае арганізаванае ральніцтва павінна асабліва моцна ўлічваць на ўнесь лад гаспадаркі.

У той час як інтэнсыўная жывёлагадоўля не паспела яшчэ досыць разгарнуцца і запяць належнае ёй месца ў беларускай гаспадарцы, ральніцтва далёка пасунулася наперад ад тыповае зярнёвае трохпалёўкі. Прабуюць азначыць сыстэму ральніцтва на падставе даных аб разьмеркаваньні ральлі, разьмерах чыстага папару, і часткаю нават прапорцыі культур, мы можам спадзявацца, што тут існуюць формы вельмі блізкія да плодзэмену. У паўночна-заходніх раёнах інтэнсыўнага земляробства пад незанятым папарам звычайна бывае 10—15%, ральлі, у той час як працент бульбы да агульнай засеўнай прасторы даходзіць да 12—14 проц. і нават канюшыны ў Самахвалаўскай вол. знойдзена 14,1%, а, значыць, папарная, бульбяная, а з некаторымі асаблівасцямі (аднагадовае карыстаньне канюшынай) і травяная зьмяна дасягаюць нормаў сямі-васьміпалёвага севазвароту. Аднак і ў найлепшым выпадку збажавыя культуры займаюць усё яшчэ вялізную частку засеўнае прасторы (ня менш 65% яе) што і прымушае нас азначыць сыстэму ральніцтва паўночна-заходніх раёнаў, як палешаную зярнёвую, пры значным пашырэнні бульбы і травасеяння і скарачэнні незанятага папару.

Як відаць з табл. 37 зярнёвая трохпалёўка ў найбольш чыстым выглядзе перахавалася тут у валасцях Слуцкага пав., дзе вясковую гаспадарку моцна цісьне прымусовы трохпалёвы севазварот з абавязковай пасьцьбой на папары, выкліканай пералюдненнем, малазямельлем і пераспалоснасьцю. Тут чысты папар займае да 28,5 проц. ральлі, заорваюць яго ў першай палавіне чэрвеня; аднак, адносна плошчы канюшыны (6,0 проц.) гэты раён далёка не адсталы—ён займае другое месца пасля Самахвалаўскага, і ўжо гэты даводзіць, на колькі розны арганізацыйны зьмест можа значодзіцца ў форме „трохпалёўкі“.

Спаміж іншых асаблівасцяў земляробства паўночна-заходніх раёнаў пакажам на значнае пашырэнне ў раёнах з лёгкай глебай засеву лубіцу (да 13,2% засеўнае прасторы ў Дукорскай вол.), прысутнасць ужо ў значных разьмерах сэрэдзі (1,5% у Самахвалаўскай вол.) і нават караньплодаў (у тэй-жа валасці 0,2%), на разьвіццё засеву пшаніцы азімай на лёсаватых суглінках (Самахвалаўская і Ленінская вол.) і яравое на лягчэйшых глебах (Дукорская, Лагойская) ды на скарачэнні праценту азімага жыта да 33% у Дукорскай вол.

Паўнай неспадзяванкай зьяўляецца прысутнасць аблогі ў Дукорскай вол. (7,1 процанта усяе ральлі), што выклікала, мусіць, ваеннымі абставінамі. Найменш ураджайныя квалкі зямлі ў гэтай валасці, якая наогул мае лёгкія глебы,— у даваенны час маглі ўтрымлівацца ў культуры, дзякуючы ўзмоцненаму гнаеньню і спагодным рыначным умовам. У 1922 г. цэлы шэраг умоў унутры гаспадаркі і

Размеркаванне раллі і засеўнае прастору.

Таблица 37.

Беларускі	Правераныя культуры ў % да агульнай засеўнай прастору:												Размеркаванне раллі ў %							
	Ліпняны сям'я	Ліпняны	Пшаніца	Пшаніца	Авёс	Ячмень	Трост	Трост	Трава	Трава	Ліпняны	Ліпняны	Рэспірацыя	Рэспірацыя	Ліпняны	Ліпняны	Ліпняны	Ліпняны		
Самараўская	36,0	3,3	1,2	22,6	6,7	—	—	—	1,8	—	11,8	0,2	11,1	0,9	1,5	—	100	84,1	15,1	0,5
Лепельская	43,4	3,0	—	20,0	10,8	—	1,5	—	3,1	—	11,9	—	6,9	—	—	—	100	71,7	28,5	—
Дукорская	33,9	1,1	—	19,4	6,6	—	—	—	2,2	—	11,7	—	4,6	0,2	—	13,2	100	81,6	11,3	7,1
Берэзінская	40,7	1,8	—	14,5	6,2	2,0	8,8	0,5	2,9	—	11,3	—	5,2	2,5	—	2,3	100	83,6	17,0	—
Логоўская	35,1	—	—	21,5	4,5	—	0,6	3,2	2,2	1,3	13,1	—	3,2	1,2	—	3,3	100	90,1	9,9	—
Якшанская	40,6	0,9	—	25,6	6,3	2,2	—	—	3,3	—	13,6	—	—	—	—	—	100	77,8	22,2	—
Патокская	45,8	0,7	—	19,2	7,4	1,1	3,4	0,4	2,8	0,5	11,6	—	1,5	0,7	—	—	100	74,7	25,3	—
Лісненская	36,6	0,1	—	18,0	10,5	2,7	12,0	—	3,5	—	14,5	—	—	—	—	—	100	90,6	1,2	8,2
Ухвальская	54,1	—	—	18,0	7,5	—	2,8	3,8	4,9	—	7,7	—	—	—	—	—	100	57,6	20,8	21,6
Буйвіцкая	45,9	—	—	2,7	2,9	7,0	21,5	—	2,5	2,3	14,0	—	—	—	—	—	100	63,9	—	34,1

па-за ёю—як памяншэнне ліку скаціны і гною, скарачэнне бульбянога культуры, слабасць рынку, продразьвёрстка мінулых гадоў, нарэшце, нядаўна толькі (у 1920 г.) спынення ваенныя падзеі, выклікалі недасеў і ўтварэнне аблогаў,—перад усім на менш ураджайных кавалках. Што адно з важнейшых прычын недасеў быў недахват гною, паказвае вялізнае развіццё культуры лубіну якраз у Дукорскай вол. Магла іграць ролю і надзвычайная раздробленасць раллі і аддаленасць паасобных яе палеткаў ад сядзібы, што мае месца ў Дукорскай вол. у большай меры, чым у іншых інтэнсыўна-земляробскіх раёнах.

Значна большыя размеры аблогі мы знаходзім у Паўночным Памесці—у Ухвальскай вол., дзе аблога займае 21,6% раллі. Хаця на яе зьяўленне і пашырэнне маглі уплываць тыя самыя прычыны, што і ў Дукорскай вол., аднак, бязумоўна, аблога існавала ў тэй ці ў іншай меры і ў перадавыя гады, зьяўляючыся навочнай прыметаю неперажытае тут яшчэ абложнае гаспадаркі. Аддаленая ад рынку, як і большая частка Барысаўскага павету, маючы бедныя пяшчаныя глебы і рэдкае насяленне, да таго ж у значнай меры адцягнанае ў неземляробскія промыслы, урэшце, найбольш маласкацінная ў выніку найменшай забяспечанасці прыроднай кармовай плошчай, Ухвальская вол. зьяўляецца досыць тыповай прадстаўніцай паўночна-беларускай абложнай гаспадаркі. Гэтаму характару ральніцтва адпавядаюць і суадносіны палявых культур. 54,1% засеўнае прастору займае азімае жыта, расьліна, якая найбольш адпавядае лёгкім глебам раёну і спажывецкім патрэбам насялення, прымушанага, як мы ўжо бачылі вышэй, куляць хлеб. Кідаюцца ў вочы вялікія размеры незанятага папару (20,8%), які існуе побач з аблогаю, поўная адсутнасць кармоўных траў і гэтак патрэбнага тут лубіну. Бульба займае мінімальны процант засеўнае прастору—7,7. Як цікавую мясцовую асаблівасць, трэба адзначыць павялічаныя размеры культуры лёну, што дазваляе нават дастаўляць на рынак некаторую, праўда нязначную, колькасць льянага валакна. Тут мы маем крайні паўднёва-заходні раён рыначнае льянага культуры, больш пашыранай у межах даўнешай Віцебскай і Магілёўскай губ., і слаба выяўленай у рэшце Цэнтральнай Беларусі, дзе гэтая культура мае толькі спажывецкае значэнне, і калі дастаўляе на рынак, дык толькі льянага семя, але не валакно. Вялікага значэння культура лёну, аднак, ня мае і ў Ухвальскай вол., што звязана з характарам глебы і агульнай адсталасцю гэтага раёну; яе зародкі ўсё-ж паказваюць на кірунак развіцця раёну ў бок тэхнічнай сыстэмы гаспадаркі. Найбольш рыначнай галінаю тут зьяўляюцца неземляробскія промыслы, што таксама можа быць адно з умоў, патрэбных для раз-

віцця прамысловасці і тэхнічных культур. З іншых культур Ухвальскае вол. вызначаецца гарох, які займае 3,8% што таксама невыпадкова. Культура гароху надзвычайна моцна пашырана ў паўночна-заходняй часці даўнейшай Віцебскай губ. (Себескі пав. у 1923 г.—14,7%), і адтуль пераходзіць у сумежны Барысаўскі павет, што і адбілася ў нашым дасьледваньні; апроч Ухвальскай вол. павялічаны % гароху маюць толькі найбліжэйшыя да яе Лагойская вол. Барысаўскага пав. (3,2%) і Якшыцкая Ігуменскага пав. (5,2%). Хаця гэтая культура вельмі пажадана дзеля аднаўленьня ўраджайнасці глебы, аднак яе прысутнасць яшчэ не гаворыць аб паступовым зрушэньні гаспадаркі, бо існуе яна тут здаўна, але ні тэндэнцыі росту, ні рыначнасці, ні якіх-небудзь уплываў, што рэформуе ральніцтва, яна не выяўляе. Выключаючы лён і бульбу мы атрымаем плошчу зярнёвых культур Ухвальскае вол., якая складае 87,4% агульнай засеўнай прасторы. Тут мы бачым, найбольшыя ў Менскай Беларусі, разьмеры культуры збожжа.

У Паўднёвым Палесьсі пануе абложная гаспадарка крыху іншага тыпу. Тут аблога займае 34,1% ральлі, але папару зусім няма. Яго, праўда, ня было патрэбы і заводзіць. Багацьце на сенажаці і пашу дазваляла сялянству трымаць многа скаціны і больш-менш добра гнаіць зямлю, а з другога боку, ня было патрэбы пасьвіць на папары і наогул на полі. Затым, тут сеюць збожжа па збожжы, а жыта сеюць пасья аднаў воркі толькі што зжатага поля, якая адбываецца ў палавіне жніўня. Калі-ж глеба на тым ці іншым кавалку будзе спустошана, а гэта навінна здарыцца перад усім на далёкіх ад сядзібы палетках, куды вывозіць гной перашкаджае далечыня *), дык гэтыя кавалкі на пэўны час закідаюць дзеля натуральнага аднаўленьня ўраджайнасці глебы, пад аблогаю або лесам. Такім чынам, тут мы спатыкаемся з арыгінальнай формай абложнай гаспадаркі, часткай толькі аналёгічнай гаспадарцы паўночнай Расіі і Сібірскай тайгі. Трэба адзначыць, што ў Паўднёвым Палесьсі побач з закіданьнем зямель пад аблогу таксама энэргічна рассярбляваюць лясныя землі і абяртаюць іх у ральлю, ня лічачыся з плянамі і граніцамі лясніцтваў.

З другога боку, у Паўднёвым Палесьсі адзначана даволі інтэнсыўнае гнаенне ральлі і разьвіццё жывёлагадоўлі, што робіць гаспадарку гэтае краіны значна больш інтэнсыўнай, чым тыповая лядавая гаспадарка. Асабліва выразна гэтая розніца выяўляецца ў разьвіцці культуры бульбы, што займае тут 14,0% агульнай засеўнай прасторы. Праўда, значэньне бульбы тут пераважна спажывецкае—яна, як мы

*) Каля палавіны палеткаў у дасьледваных гаспадарках ляжаць дзелей, чым з вярсты ад сядзібы.

ўжо бачылі, замяняе хлеб, якога тут няхват, і высокі працэнт яе можна растлумачыць неабходнасьцю нейкага мінімальнага кавалку пад бульбай для задавальленьня патрэб сям'і і, з другога боку—невялікімі абсалютнымі разьмерамі агульнай засеўнай прасторы. З іншых культур пераважаюць жыта азімае (45,9 проц.), грэчка (21,5 проц.) і проса (7 проц.). Іншыя культуры, як авёс, ямень, пшаніца, разьвіты слаба; крыху вызначаюцца засевы канпель (2,3 проц.).

Як Ухвальская вол., так і Буйнавіцкая зьяўляюцца надзвычайна цікавымі аб'ектамі для больш паглыбленага і ўважлівага вывучэньня. Тут мы маем рэдкую магчымасьць няглядаць амаль ня ў цэнтры Эўропы самыя старажытныя гаспадарчыя формы, лаўно перажытыя нават самымі блізкімі сумежнымі раёнамі. Ва ўсіх кірунках адгэтуть пад уплывам узрастаньня рыначных адносін сыстэма гаспадаркі і ральніцтва зьмянялася і рабілася больш інтэнсыўнаю. Так у сумежным раёне Сярэдняга Палесься, Ляскавіцкім, пад аблогаю толькі 8,2 проц. ральлі, папару-ж амаль што няма (1,2 проц.), што супярэчыць звычайнаму погляду аб пераходзе шляхам эвалюцыі абложнае сыстэмы ў папарную зярнёвую. У Ляскавіцкай вол. большасьць умоў прыродных і эканомічных падобны да умоў Буйнавіцкае вол., але значна большая гушчыня насяленьня (22 чал. на 1 кв. в., тады як у Буйнавіцкай в. 13,2 чал.), крыху бліжэйшы і больш даступны рынак, суседства з высока-інтэнсыўнымі раёнамі Случчыны,— усё гэта павінна дапамагаць інтэнсыфікацыі гаспадаркі. Ліквідуючы значную частку аблогі, гаспадарка гэтага раёну не заводзіць, аднак, папару, бо ён тут не патрэбен дзеля тых самых прычын, што і ў Буйнавіцкай вол. Тут таксама ёсьць вялікія абшары сенажаці і пашы, шмат скаціны, шмат гною. Бульбы тут садзяць яшчэ больш, чым у Буйнавіцкай вол. (14,5 проц.); перад вайною ў гэтым раёне было вельмі многа сьпіртовых бровараў, якія забясьпечвалі збыт і частцы сялянскае бульбы, і тым стымулявалі рост яе плошчы. З іншых культур найбольш разьвіты засевы ярнага збожжа, аўса, грэчкі, ячменю; азімае-ж жыта, наадварот, займае толькі 36,6 проц. агульнае засеўнае прасторы.

Такі характар эвалюцыі аблогавае гаспадаркі прыпамінае сабою украінскае „пярэстаполье“ і дазваляе спадзявацца, што з цягам часу папарная зярнёвая гаспадарка, як пераходная стадыя да больш інтэнсыўных форм гаспадаркі, можа быць для гэтага раёну, а таксама і для больш адсталага Буйнавіцкага—зусім лішняй. Аблогавае сыстэма ральніцтва тут, мусіць, ляройдзе ў беспопарную пладазьменную, пасья завядзеньня кармовых траў і ўзмацненьня карань-плодаў і бульбы ў сучасным „пярэстапольлі“.

Іншыя дзьве воласьці Цэнтральнага Палесься, што ляжаць у беспасярэднім суседстве з рынкамі і эканомічна-

разьвітымі наўсходнімі раёнамі, зьяўляюцца найбольш тыповымі прадстаўнікамі папарнае трохпалёўкі сярод дасьледваных раёнаў. Аблогі тут не паказана, але чысты папар займае 22-25 проц., а значыць, толькі на трэцюю частку менш, чым у тыповай трохпалёўцы. Выразныя прыметы ламаньня трохпалёўкі можна заўважыць і ў прапорцы культуры. Гэтак, бульба займае 13,0 і 14,6 проц. агульнае засеўнае прасторы, у Пагоскай вол. ёсьць ужо і кармовыя травы (2,2 проц.), якіх няма ўва ўсіх іншых раёнах Палесься. Азімага жыта ўсё яшчэ многа (41-46 проц.) лубіну няма. Ня глядзячы на некаторыя прыметы поступу, абодва раёны усё яшчэ перажываюць даволі востры крызіс, зьвязаны з ламаньнем адвечнае трохпалёўкі пад уплывам значнага згушчэньня насяленьня (каля 40 чал. на кв. в.) і зьмены рыначных умоў.

Пераходзячы да пытаньня аб севазваротах, я мушу адзначыць, што з гэтага боку беларуская сялянская гаспадарка зьяўляецца вельмі мала вывучанай¹⁾. Звычайна здавальняюцца, азначаюшы сялянскі севазварот, як трохпалёвы з пэўнай часткай занятага папару, што лёгка можна заўважыць і пры пабежным аглядзе. Адмены гэтае трохпалёўкі ў залежнасьці ад глебавых, праўных і эканамічных умоў, характар занятага папару, тыя прынцыпы чаргаваньня расьлін, якімі селянін кіруецца пры ўкладаньні свайго „трохпалёвага пладазьмену“, калі гэтак можна сказаць, да гэтае пары амаль што не вывучаліся. Нашае дасьледваньне спэцыяльна гэтым пытаньнем не займалася, але некаторы, вельмі, між іншым, невыстарчальны матэрыял для яго высвятленьня дае. Лічачы, што пытаньне гэтае заслугоўвае спэцыяльных досьледаў, мы цяпер зачэпім яго толькі вельмі пабежна.

Трохпалёвы севазварот, як мы ўжо бачылі вышэй, пануе на усёй Цэнтральнай Беларусі за выняткам Паўднёвага Палесься і сумежных з ім частак Сярэдняга Палесься (Ляскавіцкая вол.). Адносна севазваротаў, якія існуюць у вапошніх, сказаць нешта пэўнае даныя дасьледваньня не дазваляюць. Разглядаючы працэнтавыя суадносіны культур, мы пабачым, што ў Буйнавіцкай воласьці азімае збожжа займае каля палавіны агульнае засеўнае прасторы (45,9²⁾ „), а ў Ляскавіцкай крыху больш трэцяй часткі (36,6²⁾ „). У вапошнім выпадку севазварот, мусіць, выглядае звонку быццам трохпалёвы (пад уплывам суседніх запраўды трохпалёвых папарных раёнаў), але без папару, і складаецца з аднае азімае і дзвёх яравых зьмен. Гной кладуць у ваднолькавай меры³⁾, як на азімую,

¹⁾ Толькі ў часе, калі гэты праца была татова да друку, зьявіліся новыя працы аб гэтым пытаньні.

²⁾ У сярэднім на 1 гаспадарку на дасьледванай групе Ляскавіцкай вол. уношваецца 1,64 дзес., у тым ліку азімага жыта 0,1 дзес., бульбы 0,31, асуа 0,56 дзес.

так і на яравыя зьмены, прычым гной сыстэматычна даецца нават пад авёс, чаго ў іншых раёнах не здаралася. Такая сыстэма ўгнаеньня выклікана адсутнасьцю папару і забяспечана гноем, дзякуючы многаскацінасьці гаспадарак. На 1 дзес. гною кладуць тут, праўда, нямнога—пад жыта 1.100 пуд., пад бульбу і ячмень каля 800 пуд., а пад авёс толькі 500 з нечым. Гаспадарка, відаць, перажывае тут перыод шуканьняў, і дапамога агрономіі тут асабліва патрэбна.

У Буйнавіцкай вол. ураджаюцца глебы для большасьці расьлін мусіць падтрымліваецца натуральным спосабам пры дапамозе аблогі. Частка гаспадарак, аднак, кладзе гной пад жыта. Галоўная-ж маса гною ідзе пад бульбу і проса. У сярэднім на дасьледванай групе ўношваецца на 1 гасп. 0,6 дзес., прычым на бульбу прыпадае 0,4 дзес., на проса 0,11 дзес. і на азімае жыта толькі 0,9 дзес. Цэнтр увагі гаспадары ў гэтым глухім абложным раёне, відаць, пераносіцца на бульбу, як гэта можа пі здавалася-б дзіўным. Да таго-ж бульба тут мае характар палявое культуры. У кожным разе, яна павінна пераходзіць значную частку ральлі ўжо дзеля разьмеру занятае ёю плошчы (14²⁾ „ агульнае засеўнае прасторы). Даныя роспыту паказваюць, што на ўгнаеньне поля пад бульбу тут траціцца шмат працы (31 дзень на 1 дзес.), што стаіць ў сувязі з аддаленасьцю бульбянога поля ад сядзібы (у большасьці іншых дасьледваных раёнаў на гэтую работу ідзе ня больш 10 дзён).

У раёнах папарнае гаспадаркі мы знаходзім большь выразныя формы ральніцтва. Усюды нязьменна мы спатыкаем папар, які займае каля трэцяй часткі ральлі ў асобнай зьмяне і такіх-жа прыблізна разьмераў зьімаю зьмяну. Але тады як азімая зьмяна ўва ўсіх раёнах зьяўляецца даволі аднастайнай,—рознастайнасьць тут бывае толькі ад меншага пі большага працэнта азімае пшаніцы, якая ў найбольш ураджаіных раёнах займае да 6-9 „, азімае зьмяны,—папарная зьмяна заўсёды зьяўляецца значна большь пярэстай. Яе занятая частка хістаецца ад 51 (Самахвалаўская вол.) да 100²⁾ „ (Пагоская вол.). Калі-ж прыняць пад увагу, што ў большасьці раёнаў на папары сеюць лубін, які займае да 30 і больш працэнтаў папарнае зьмяны ў Дукорскай і Лагойскай вол., дык на гэтых раёнах плошчы позьняга чэрвенскага папару зьнізіцца да 33-34²⁾ „ папарнае зьмяны. Завядзеньне лубіну, як бачым, дужа моцна разьбурае аснову тыповае трохпалёўкі—позьні выпасны папар.

Іншыя культуры заваёўвалі сабе месца ў папарнай зьмяне павольным шматгадовым змаганьнем з гаспадарчымі звычаямі трохпалёўкі. У Ленінскай вол., што адносіцца да найбольш інтэнсыўнага, але тым часам і з недахватам пашыраюцца, толькі канюшына змагла адваяваць сабе месца ў папарнай зьмяне, ды і то ў даволі скромных разьмерах

(13 проц. плошчы зьмяны). У іншых паўночна-заходніх земляробскіх раёнах ды ў Якшыцкай вол. пад занятым папарам ад 30 да 40 проц., а ў Самахвалаўскай каля 50 проц. папарнае зьмяны. З паасобных культур мы тут спатыкаем, галоўным чынам, канюшыну, выку і гарох, якія разам займаюць ад 12 (Якшыцкая) да 40 (Самахвалаўская) процантаў папарнае зьмяны. Трэба адзначыць, што ў большасьці выпадкаў існуе аднагадовае карыстаньне канюшынай, што выклікае: а) трохпалёвым севазваротам, б) тым, што дзярніну пасья двохгадовае канюшыны сялянскім канём і плугам цяжка ўзраць і в) зямельным сьціскам. Дзеля гэтага ў некаторых раёнах ужо нават пры невялікім пашырэнні плошчы кармовых траў можна было-б бяз клопату перайсьці на правільны 6-7-8 палёвы севазварот (напр., такі: папар з лубінам—жыта—бульба па гнаі—ярына—бабовыя—жыта—ярына), і такі севазварот вельмі мала зьмяніў-бы сучасную прапорцыю культур.

Апроч кармовых траў сеюць яшчэ ў папары ямень, яравую пшаніцу і проса, якія выкарыстоўваюць запасы пажыўных матэрыял, дадзеных у глебу разам з гноем, кладзеным пад бульбу, што была ў папярэднім годзе ў яравой зьмяне. Даволі многа бульбы садзяць і ў папарнай зьмяне.

Склад яравое зьмяны менш характэрны. Каля палавіны яе займае скрозь авес (40—60 проц.), ад чвэрці да дзвёх пятах (22—39 проц.) бульба, далей ідзе ямень, грэчка і дробныя культуры.

У інтэнсыўна-земляробскіх раёнах гной кладуць галоўным чынам пад бульбу, менш пад ямень. Пад жыта мясцамі гною зусім не кладуць (Бортніцкая вол.) або кладуць менш, чым пад бульбу, што мы бачым нават у Ленінскай вол. ня глядзячы на значныя разьмеры незанятага папару. Адным словам, яравую зьмяну гнояць мацней, чым папарную. Наадварот, у Сярэднім Палесьсі ўгнайваецца большая плошча папарнае зьмяны, што звязана з большымі разьмерамі незанятага папару, ды і з тым, што тут галоўнай культурай, пад каторую кладзецца гной, зьяўляецца азімае жыта.

Паўночнае Палесьсе, як ужо вышэй сказана, ня глядзячы на значныя разьмеры аблогі, мае таксама папарную зьмяну, крыху меншую, аднак, чым плошча азімага жыта. А дзеля таго, што ня можна сьладзявацца, каб і тут, пры выкарыстаньні пад засеў толькі 58 проц. ральлі, мог існаваць заняты папар (хаця такая магчымасьць ня выключана), дык больш пэўна будзе лічыць, што частка жыта, аўса і лёну сеюцца па аблосе, складаючы, можа, асобны абложны севазварот. Пытаньне гэтае, аднак, ня высьветлена і патрабуе дадатковых досьледаў. Адносна ўгнаеньня. Паўночнае Палесьсе розьніцца ад Сярэдняга: найбольш гною тут кладуць пад бульбу, хаця ўгнайваюць значныя плошчы і жыта і яменю. Такім чынам,

трэба лічыць, што прынамсі на бліжэйшых да сядзібы кавалках зямлі ўгнаеньне адбываецца сыстэматычна, і толькі на больш далёкіх кавалках вядзецца абложная гаспадарка дзеля немагчымасьці дастаўляць туды гной. Трэба адзначыць, што такіх кавалкаў у Ухвальскай вол. досыць многа:—звыш трэцяй часткі ўсіх кавалкаў зямлі ў гаспадарцы аддалены ад сядзібы на 3 вярсты і больш. Такое дальназямельле мы можам пабачыць яшчэ толькі ў Буйнавіцкай вол. (звыш 40 проц. ліку ўсіх кавалкаў ляжаць далей 3 вёрст ад сядзібы).

Разглядаючы сыстэмы ральніцтва і севазвароты, мы маглі пераканацца ў іх значнай рознастайнасьці на адносна невялікай прасторы. Амаль ня побач ляжаць раёны абложнае гаспадаркі і раёны, што перажылі падобную форму земляробства некалькі вякоў назад. Ізноў-жа мы маглі пераканацца і ў тым, што істота і характар трохпалёўкі даволі складаныя і рознастайныя, а схаваныя ў ёй магчымасьці эвалюцыі ў бок больш дасканалых севазваротаў, на якія звычайна не звяртаюць увагі, зусім рэальныя. Затым, было-б дарэчным пакінуць у ўмовах Беларусі гаварыць аб ліквідацыі трохпалёўкі, аб яе „каранным зьманьні“, а замест гэтага накіраваць усе высілкі агрономіі на справу рэарганізацыі сучаснае формы сялянскага ральніцтва ў пладазьменную форму, вельмі часта блізкую і родную ёй, якая стыхійна дасягае ў шмат якіх дасьледваных раёнах.

22. Прадукцыя ральніцтва і яе разьмеркаваньне.

Толькі што апісаная арганізацыя ральніцтва цесна звязана з арганізацыяй жывёлагадоўлі, уплывае на яе тымі запасамі корму, якія пры ёй могуць быць атрыманы і сама да пэўнай меры ад арганізацыі жывёлагадоўлі залежыць. Апошняя выстаўляе свае вымаганьні на тыя ці іншыя віды корму і адпаведна гэтым вымаганьням гаспадар орыентуе сваю працу ў галіне ральніцтва. Для належнага высьсьненьня сувязі гэтых дзвёх асноўных частак сялянскае гаспадаркі, нам трэба пазнаёміцца з вышынёю прадукцыі гаспадаркі і разьмеркаваньнем гэтае прадукцыі.

Перад усім разгледзім вынікі працы сялянскай сям'і ў галінах земляробства. Як бачым з табл. 37, агуловы ўраджай з 1 дзес. важнейшых палявых культур нявысокі. Галоўная культура—азімае жыта толькі ў 3 валасьцях дае крыху вышэйшую ўраджайнасьць (вышэй 70 пуд.), якая адпавядае ўраджайнасьці азімага жыта ў чарназемнай паласе; у большасьці іншых валасьцей ураджайнасьць хістаецца ў межах 50-60 пуд., а ў найбольш тыповых палескіх валасьцях на поўначы і на паўдні спадае да 37 і нават 22 пуд. на 1 дзес. Ураджай яравога збожжа і бульбы значна больш выраўненыя; так, адносна аўса амаль не для ўсіх інтэнсыўна-земля-

робскіх раёнаў паказаны ўраджай звыш 60 пуд. на дзесяціну. Трэба адзначыць, што нашыя даныя аб ураджайнасці значна вышэйшыя ад даных масовае статыстыкі за той самы 1922 год. Мы іх, аднак, лічым даволі блізкімі да запраўднасці, бо яны ўвязаны ў агульным баянсе гаспадаркі. Масовыя-ж даныя бязумоўна пераменшаны самым распытваным насяленьнем з гэтай паслаблення падатковага цяжару. Толькі аб ураджайнасці бульбы ў 1922 г. масовая статыстыка чамусьці дала лічбы, якія амаль што супадаюць з бюджэтавымі. У далейшыя гады, таксама, як і ў перадваенныя, ураджайнасць бульбы масовая статыстыка паказвала значна больш нізкую (420—550 пуд.).

Ураджайнасць важнейшых палявых культур і сенажаці ў 1922 годзе.

(Даныя даследвання)

у пуд. з 1 дзес.

Табліца 38.

ВОЛАСЬЦІ	Зерня			Бульба	Саломы		
	Жыта аз.	Авёс	Ячмень		Жыта аз.	Аўса	Накошана з 1 дзес. сенажаці
Самахваляўская	74	66	60	753	151	56	99
Ленінская	89	66	70	729	130	81	89
Дукорская	58	62	12	624	72	58	103
Лагойская	60	61	49	744	82	73	71
Бортніцкая	48	38	60	639	58	60	75
Якшыцкая	58	50	65	814	123	54	105
Нагоская	65	45	44	564	108	75	112
Ляскавіцкая	72	55	50	576	81	57	83
Ухвальская	37	51	51	460	103	77	132
Буйнавіцкая	22	42	38	578	55	102	67
У сярэдн. па ўсіх раёнах	58	54	53	648	96	70	94
Тое самае паводле масовае статыстыкі ЦСУ	41	46	37	655	—	—	—

Даныя даследвання аб ураджай саломы і сена за 1922 год менш розніцца ад звычайных нормаў. Для азімага жыта сярэднія адносіны зерня і саломы 1:1²/₃, для ярыны 1:1¹/₂. У паасобных валасцях, аднак, лічбы даюць значныя

хістанні, якіх цяжка вытлумачыць і якія звязаны, мусіць, з невыстарчальным лікам нагляданняў. У некаторых выпадках яны, можа, паказваюць на недакладны падлік засеўнае плошчы і плошчы сенажаці. У кожным разе з боку ураджайнасці саломы і сена палескія раёны мала што саступаюць інтэнсыўна-земляробскім, а часамі і перавышаюць іх. Адносна сенажаці гэта зусім зразумела—у паўночных-земляробскіх раёнах сенажаці пераважна сухадольныя і значна болей вынішчаныя, чым балатністыя і поплаўныя сенажаці Палесся.

Каб даць уяўленне аб парадку выкарыстання прадукцыі ральніцтва, разгледзім цяпер некаторыя агульныя лічбы аб расходванні прадуктаў земляробства, выясьненыя намі пры аналізе арганізацыі жывёлагадоўлі ды спажыцця сям'і і разлічаныя на 1 гасп.

Табліца 39.

РАЁНЫ	Спажыта сям'ёй (пуд.)		Скармазна ўсёй сям'ёй (пуд.)						
	Збожжа	Бульба	Збожжа	Бульба і караньні даў	Сена			Усёго скормазнае сям'ёй на 1 гасп.	
					Усёго	У т. л. капрашны	Саломы ўсякай		
Інтэнс. земляр.	86	160	52	187	205	58	201	25	14.300
Сярэдняе Палесся	61	120	26	105	220	8	175	8	11.150
Паўночн. Палесся	59	80	37	46	143	—	175	24	8.400
Паўднёв. Палесся	40	120	5	52	173	—	122	7	7.450

Прыймаючы пад увагу вышэйпаданая разьмеры засеўнае прасторы і ураджайнасць, мы можам зрабіць наступныя вывады. У інтэнсыўна-земляробскіх раёнах з чыстага ўраджаю збожжа (агуловы збор мінус насенне), якога выходзіць прыблізна каля 200 пуд. на гаспадарку, на спажыццё ідзе звыш 40 проц., у корм сям'ёй каля 25 проц., рэшта на рынак.

У сярэднім Палессі (пры чыстым ураджай збожжа каля 120 пуд.) палавіна ўраджаю спажывае сям'я, у корм сям'ёй ідзе 20-25 проц. У Паўночным Палессі (чысты ўраджай каля 100 пуд.) сям'я спажывае ўжо каля 60 проц., а ў Паўднёвым Палессі (чысты ўраджай каля 50 пуд.)—звыш 80 проц. збожжа, ды і тут яшчэ, як вядома, збожжа прыкупляюць. Скармазна на корм аддаецца ў Паўночным Палессі звыш 30 проц., у Паўднёвым Палессі толькі каля 10 проц. збожжа. Тады як у першых двух раёнах выкарыстанне

збожжа ў значнай меры рыначнае і жывёлагадоўчае, у Паўночным Палесьсі яно ўжо пераважна спажывецкае і жывёлагадоўчае, а ў Паўднёвым Палесьсі амаль ня выключна спажывецкае.

Падобную-ж зьяву мы бачым і адносна бульбы. У інтэнсыўна-земляробскіх і сярэдне-палескіх раёнах спажываюцца сям'ей і скармліваюцца скацінай амаль ня роўныя часткі, прычым у першых частка, што ідзе скаціне, большая, у другіх наадварот. У Паўночным і Паўднёвым Палесьсі спажывецкае значэньне бульбы робіцца больш рэзкім: спажываецца ў 2 і 2½ разы больш, чым скармліваецца скаціне.

Адносна сена трэба адзначыць, што паўночныя раёны, як земляробскія, так і палескія, забяспечаны ім шмат горай, чым Сярэдняе і Паўднёвае Палесьсе. Недахват сена з прыродных сенажацей прымушае заводзіць травасеянне, якім продукция сенажацей дапаўняецца больш, як на трэцюю частку. У Паўночным Палесьсі, з прычыны адсутнасці травасеяння, ствараецца кармовы дэфіцыт, які пакрываюць узмоцненым скармліваннем зерня; у даных умовах зьявы гэтай ня можна вытлумачыць ні ўплывам рынку, ні лішкамі збожжа. Завядзеньне травасеяння ў гэтым раёне, як бачым, вельмі на часе.

Паслабленая дзеяльнасць рынку, якая была ў 1922 г., прымушала гаспадарку ліквідаваць свае кармовыя дэфіцыты ты ўласнымі сіламі—павялічэньнем скармлівання збожжа і бульбы, зьмяшчэньнем ліку жывёлы і гэтак далей. Купля корму, таксама, як і продаж яго, здараліся рэдка і ў абмежаваных разьмерах. Інтэнсыўна-земляробскія раёны ў сярэднім дакуплялі да 10 пуд. сена і гэтулькі-ж саломы на 1 гаспадарку; у Сярэднім Палесьсі на 1 гаспадарку прыпадала каля 2 пуд. купленага сена і 3 пуд. саломы. Гаспадаркі Паўночнага і Паўднёвага Палесься грубага корму саўсім ня купляюць. Такім чынам, толькі ў земляробскіх раёнах куплялася сена да 5 проц. запасу гэтага продукту ў гаспадарцы, у іншых—яшчэ менш. Продажы грубага корму не адзначана; відаць, ня было і лішкі яго.

У табл. 39 продукты земляробства, скармленьня скаціне, пераведзены ў адзінкі пажыўнае вартасці (паводле Гольца). Лічбы гэтыя таксама даюць матар'ял для ацэны кармовага баянсу гаспадарак розных раёнаў. Перад усім адначым, што розніцы паміж асобнымі раёнамі з гэтага боку дасягаюць значных разьмераў, што паказвае на грунтоўныя розніцы ў арганізацыі. Паглядзім, аднак, ці адпавядае запас корму мінімальным вымаганьням кармленьня. Перад усім выключым кармленьне рабочых коняў, лічачы, што на сярэднякую гаспадарку патрэбен 1 рабочы конь і для яго ўтрыманьня—4.500 NE за год, як гэта мы бачым у найбольш перадавых раёнах—інтэнсыўна-земляробскіх. На ўтры-

маньне продукцыйнае скаціны тады застанеца на раёнах—2,8 тыс., 6,7 тыс., 3,9 тыс., і 2,9 тыс. NE. Гэтае колькасць корму магло-б хапіць на ўтрыманьне 6, 4, 2½ і 2 штук быдла на працягу стойлавага пэрыяду, лічачы, што на карову 15-16 п. вагі пры гадавым выдаі 50 вяд. патрэбна каля 1.600 NE (разьлік гл. вышэй). У запраўднасці мы бачым, што пад уплывам усяе сукупнасьці мясцовых умоў колькасць продукцыйнае скаціны па раёнах крыху іншая. У інтэнс.-земляробскіх раёнах трымаюць скаціну большае вагі і з большай продукцыйнасьцю (каровы з гадавым выдаем да 90—110 вяд. у год). Адпаведна з гэтым лік продукцыйнае скаціны меншы (3,8 шт.)¹⁾, але кармленьне яе лепшае (на 1 шт. да 2.600 NE).

У Палескіх раёнах мы бачым вялікую рознастайнасьць. Найбліжэй да вылічанае вышэй нормы стайць Паўднёвае Палесьсе, дзе ёсьць 2,7 адзінкі продукцыйнае скаціны і на кожную прыпадае па 1.400 NE. Гаспадаркі Сярэдняга і Паўднёвага Палесься для больш поўнага выкарыстаньня сваіх абшырных пасьцьбішчаў прымушаны трымаць больш продукцыйнае скаціны—каля 5 шт. на 1 гаспадарку і карміць яе зімою вельмі мізэрна. У Сярэднім Палесьсі на 1 штуку застаецца толькі 1.300 NE, г. зн. толькі падтрымальны корм. У Паўднёвым Палесьсі заставалася-б і таго менш (630 NE), так што тут трэба было шукаць іншага выхаду. Знойдзены гэты выхад у тым, што гаспадаркі, адмаўляючыся ад трыманьня каня, працуюць на валох. Такім чынам удаецца давесці разьмеры кармленьня да 1300 NE у год на штуку продукцыйнае скаціны, г. зн. да нормы падтрымальнага кармленьня.

З вышэйсказанага мы можам пабачыць, што зімовае кармленьне ў раёнах Палесься невыстарчальнае і што гэта выклікаецца вострым недахватам свайго корму. Для забесьпячэньня менш-больш нормальных разьмераў стойлавага кармленьня (лічачы 1.600 NE на 1 штуку) для сучаснай колькасці скаціны патрэбна: у Паўночным Палесьсі 500 NE, у Сярэднім 1.500 NE, у Паўднёвым таксама 1.500 NE. Пры сярэднім ураджаі канюшыны паводле нашых даных 170 пуд. з дзесяціны (5.100 NE) і чыстым ураджаі бульбы 550 пуд. з дзес. (7.700 NE), патрэбны корм магло-б даць для Паўночнага Палесься 1/10 дзес., для Сярэдняга і Паўднёвага 1/2 дзес. канюшыны, або адпаведна 1/10 і 1/2 дзес. бульбы. Калі-ж узяць над увагу летні падкорм, які ўжываецца ўва ўсіх раёнах, не выключачоучы і Палесься, і у большасьці выпадкаў саўсім неабходны, дык недахват корму значна узрасьце, асабліва ў Паўночным Палесьсі, для якога, таксама, як і для іншых раёнаў, завядзеньне 1/2 дзес. канюшыны, або дадатка 1/2 дзес. бульбы не стварыла-б ніякіх кармовых лішкаў.

1) У пераходзе на каровы быдла, і лічачоўнае 1 кань.

У кожным разе зусім ясна, што ў Палескіх раёнах разьвіццё кармовых культур абавязкова патрэбна ўжо хача-б дзеля захаваньня скаціны і яе мінімальнае прадукцыйнасьці. Побач з ростам жывое вагі скаціны, з павялічэньнем яе прадукцыйнасьці аднаведна павінна будзе павялічвацца ва ўсіх раёнах Беларусі і культура кармовых расьлін, а значыць, перад усім занятая імі плошча. Аднак, нізкая ўраджайнасьць збожжа і з прычыны гэтага невыстарчальнае збожжавае харчаваньне насяленьня і лішне шырокія адносіны канцэнтраванага корму да грубага ў большасьці раёнаў. Асабліва-ж у Палесьсі, не дазваляюць гаварыць аб разьвіццё кармовае плошчы коштам збожжа, ці ў кожным разе вымагаюць у гэтым пытаньні вялікае асьцярожнасьці.

Каб выясьніць сабе прычыну нізкай ураджайнасьці палывых культур, звернемся да разгляду тэхнікі ральніцтва.

23. Тэхніка ральніцтва.

Адню з прычын тэхнічнай адсталасьці беларускае сялянскае гаспадаркі зьяўляецца слабая забясьпечанасьць яе інвэнтаром, што перад усім адбываецца на апрацоўцы глебы. Селянін працуе звычайна на адным нядужым кані, аб чым сьведчыць хача-б яго цэннасьць 80—120 ж. адз.; толькі ў трох валасьцёх мы знаходзім больш цэнных коні, а найменш цэныя коні якраз знаходзяцца ў найбольш адсталых раёнах Паўночнага і Паўднёвага Палесься. У вапашнім пераважае работа на валох, што адбірае шмат лішняга часу і не дазваляе павялічыць інтэнсыўнасьць апрацоўкі.

Аруць звычайна лёгкім вісячым плугам самадзялковае работы, часамі-ж, але ўжо рэдка, і сахою, барануюць драўлянай бараной з жалезнымі або драўлянымі зубамі. Пэўне-ж, ад гэтых прылад вымагаць дасканалы апрацоўкі нельга. Прадстаўніком больш дасканалых прылад апрацоўкі зьяўляецца спружыновая барана, даволі моцна пашыраная ў Самавалаўскай вол. (у большасьці гаспадароў), ды ў Дукорскай і Пагоскай вол.—у пазсобных гаспадарках. Мясцамі спатыкаюцца вальцы. Як бачым, ужо самы склад мёртвага і жывога інвэнтару паказвае на нядосыць дасканалую апрацоўку глебы. Прыгледземся да яе крыху бліжэй.

Апрацоўка папару пад азімае жыта ўсюды, за выняткам Паўднёвага Палесься і сумежнай з ім Ляскавіцкай вол., аб якіх крыху ніжэй, пачынаецца ў канцы мая¹⁾ (пачынаюцца Дукорская і Пагоская вол.) або часцей—у першай палавіне чэрвеня. Да таго часу гэты папар на працягу ня менш трох тыдняў служыць галоўнай пашай для скаціны

¹⁾ Месцы і даты пачатку паводле ўказаў гаспадароў—бяз усялякай карэктаваньня данымі масавае статыстыкі, што было-б. пэўна, цікава. Але гэта выходзіць за межы нашае працы.

(забараняюць пасьвіць па сенажацях звычайна ў пачатку мая). У трох гаспадарках папар аруць яшчэ з восені (Літоўская, Пагоская вол.); гэта, відаць, звязана з нейкімі магчымасьцямі адмовіцца ад веснавае пасьцьбы на папары, існаваньнем пашы ў лесе на пастаянным выгане і г. д. На папары пасьвяць тут толькі сьвіней. Першы раз аруць папар звычайна не на поўную глыбіню, а да 2—2½ вяршкоў. Першы раз скародзяць позьні папар тыдні праз тры паараўшы, калі зьявляцца ўсходы пустазельля,—змаганьне з ім ёсьць важнейшай мэтай гэтай скародзьбы. Дзякуючы позьняй скародзьбе адбываецца, відаць, вялікая трата вільгаці, кампэнсаваная хіба толькі дажджамі першае палавіны лета, на якія Беларусь так багата. У кожным разе, калі на цяжкіх і халодных глебах Паўночнай Беларусі можна было-б асабліва не клапаціцца аб эканоміі вільгаці, дык для лёгкіх глеб Палесься перасушваньне можа мець дрэнныя вынікі. Калі паарана з восені, дык скародзяць ужо ў красавіку, пасьяля ў канцы чэрвеня мяшаюць, другі раз скародзяць, а перад сьлёбою трацяць.

У Паўночнай Беларусі папар мяшаюць скрозь. Трацяць-жа (паараўшы папар вясною) пераважна ў Слуцкім павеце, дзе амаль ня ўсе гаспадаркі трацяць пад жыта, і шмат рэзей у іншых інтэнс.-земляробскіх раёнах. Мяшаюць у частцы раёнаў яшчэ ў ліпні—гэта пераважна раёны, у якіх трацяць пад жыта.—у іншых-жа ў пачатку і сярэдзіне жніўня. Перад мяшаньнем, а ў раёнах, дзе трацяць, перад траеньнем, звычайна вывозяць і раскідаюць гной, так што пры апошняй воранцы заворваюць і гной. Гной заворваюць звычайна на поўную глыбіню, на 2½—3 вяршкі. Гэтую работу, як бачым, па магчымасьці збліжаюць да часу сяўбы з мэтай, каб усьцерагчыся ад вымываньня з гною пажыўных матэрыяў.

Другі раз скародзяць пераважна ў тых раёнах, дзе трацяць пад жыта. У гэтым выпадку скародзяць дзён праз 10, памяшаўшы,—звычайна ўжо ў жніўні; тыдні праз тры пасьяля гэтага перад самай ужо сьлёбою адбываецца траеньне. Сеюць скрозь рукамі; часамі беспасярэдна перад сьлёбою адбываецца яшчэ адна скародзьба ў адзін сьлед для больш роўнага размеркаваньня насеньня. Закрываюць насеньне бараной.

У Паўднёвым Палесьсі, дзе папару няма, апрацоўка пад азімыя культуры значна прасьцейшая. Прыбраўшы з поля папярэднюю культуру ў другой палавіне жніўня, поле аруць, а праз тыдзень-другі сеюць азімае жыта.

Звычайна такім спосабам рыхтуецца да сяўбы глеба і пры занятым папары пасьяля прыборкі папарнае расьліны. Праўда, у некаторых раёнах заняты папар перад сяўбай жыта пераворваюць дза разы, а канюшынішчы апрацоўваюць спружынозай бараной. Часамі ў занятым папары гной вывозяць і заворваюць, таксама прыбраўшы папарную расьліну. Ад-

значым, аднак, што пытанні апрацоўкі занятых папараў дасьледваньнем належна ня высьветлены¹⁾.

Адносна апрацоўкі глебы пад ярыну трэба адзначыць пашыранасьць араньня на зіму. Ва ўсіх інтэнсыўна-земляробскіх раёнах і ў Пагоскай вол., г. зн. у большай частцы Меншчыны, большасьць гаспадарак аруць на зіму пад усе важнейшыя яравыя расьліны і бульбу, прычым у Самыхвалаўскай, Дукорскай, Ленінскай і Пагоскай валасьцях на зіму аруць усе гаспадаркі на ўсёй прасторы, якая прызначаецца пад засеў ярыны; у Бортніцкай вол. пад бульбу ўсе гаспадаркі аруць на зіму, пад авёс і ячмень — большасьць. У Лагойскай і Якшыцкай вал. большасьць гаспадарак арэ на зіму пад усе яравыя культуры. У Ляскавіцкай вол. на зіму пад бульбу аруць у большасьці гаспадарак, пад іншыя культуры толькі ў некаторых гаспадарках. Нарэшце, у Паўночным і Паўднёвым Палесьсі зусім не паказана, каб хто араў на зіму.

Аднак, прычыны адсутнасьці араньня на зіму ў гэтых раёнах зусім неаднолькавыя. Тады як у Паўднёвым Палесьсі адразу ж, першы раз паараўшы, сеюць ярыну і толькі пад бульбу яшчэ перад сяўбою скародзяць, у Паўночным Палесьсі пад бульбу і авёс ва ўсіх гаспадарках яшчэ мяшаюць, два разы скародзяць, а пад ячмень амаль ня ўсе гаспадаркі (частка гаспадарак таксама і пад авёс) яшчэ і трацяць, прычым адно араньне пасля другога адбываецца на працягу вясны праз 10-15 дзён. Відаць, што інтэнсыўная пераворка яравое зьмяня ў Ухвальскай вол. таксама, як і адсутнасьць араньня на зіму, выкліканы адною прычынаю — збытнаю вільготнасьцю глебы, імкненьнем узмацніць яе аэрацыю; тым часам у Паўднёвым Палесьсі адсутнасьць араньня на зіму сьведчыць барджэй усяго аб агульнай экстэнсыўнасьці гаспадаркі.

Спаміж іншых раёнаў траеньне пад ярыну найчасьцей адзначаецца ў гаспадарках Слуцкага павету (Ленінская і Пагоская вол.), часамі ў Дукорскай, Бортніцкай в. і усюды пераважна пад ячмень. Звычайна ж раньняю вясною ў другой палавіне красавіка яравую зьмяну скародзяць пасля гэтага праз 1-2 тыдні (у канцы красавіка і пачатку мая) мяшаюць, а яшчэ праз некалькі дзён (пачатак мая) сеюць ярыну. Часамі сяўба крыху адкладаецца ці то дзеля недахвату вільгаці ў глебе, ці дзеля іншых прычын, і адбываецца ў канцы мая або ў пачатку чэрвеня. Гной звычайна вывозяць вясною і заворваюць у часе мяшаньня.

Апрацоўка пад бульбу перад сяўбою ідзе ў тым самым парадку, як і пад яравое збожжа, аднак, пасля мя-

¹⁾ У сучаснай Сельска-гаспадарчай сэкцыі Інстытуту Беларускай Культуры арганізавала шырокі досьлед тэхнік сьляпскага ралініштва пад кіраўніцтвам проф. С. Скандракова (Горы-Горкі) і на зьмешчаных ім анкетах. Досьлед гэты пачне дасьць адказ на шмат якіх зацікаўляючых пытаньняў.

шаньня скрозь скародзяць, пасля чаго садзяць бульбу звычайна пад плуг. Праз 2-3 тыдні пасля саджаньня бульбы (звычайна ў сярэдзіне мая), калі ўжо бульба пачне узыходзіць, бульбяное поле скародзіцца. У канцы мая ці ў пачатку чэрвеня першы раз абганяюць бульбу і ўсьлед за гэтым скародзяць, а ў канцы чэрвеня і ў пачатку ліпеня другі раз абганяюць. Абганяюць найчасьцей сахою або спецыяльным абсыпнікам самадзялковае работы, радзей — плугам.

Мясцамі бывае абсыпаюць рыдлёўкаю (Бортніцкая вол.) або матыкай (Пагоская вол.), а ў Паўднёвым Палесьсі выключна абсыпаюць матыкай.

Трэба адзначыць, што ў Паўднёвым Палесьсі абсыпаюць толькі адзін раз і адзін раз скародзяць пасля саджаньня. Нарэшце, прыбіраюць бульбу з поля найбольш у сярэдзіне верасьня (у Паўднёвым Палесьсі крыху раней) пры дапамозе плуга ў большасьці раёнаў, а ў Паўднёвым Палесьсі, у Бортніцкай і часткаю ў Пагоскай вол. капаюць рукамі пры дапамозе рыдлёўкі.

Такім чынам, з боку апрацоўкі пад ярыну сярод дасьледваных раёнаў вызначаюцца: 1) раёны, дзе аруць на зіму і наогул з інтэнсыўнай апрацоўкай — усе інтэнсыўна-земляробскія воласьці і ў меншай меры Сярэдняе Палесьсе, 2) раёны з узмацненай веснавой пераворкай поля пад ярыну, але без араньня на зіму і з позьнім заворваньнем папараў — Паўночнае Палесьсе і, нарэшце, 3) раён экстэнсыўнай апрацоўкі — Паўднёвае Палесьсе.

Угнаеньне. Галоўным угнаеньнем у Беларусі зьяўляецца хлёўны гной. Перад вайною сьляпства Меншчыны добра было знаёма з штучнымі угнаеньнямі, і спажыцьцё іх з кожным годам вельмі шыбка ўзрастала.

Так, прывоз фасфатаў па чыгунках у Менскую губ. ў 1908 г. складаў 70 тыс. пуд., а ў 1911 г. ўжо 240 тыс. пуд. Аднак, у год дасьледваньня штучных угнаеньняў на рынку амаль што ня было і затым нідзе не паказана, каб яны ўжываліся. Адзіным угнаеньнем для большасьці раёнаў зьяўляўся гной, і толькі ў некаторых інтэнсыўна-земляробскіх раёнах (асабліва ў Дукорскай вол. а таксама ў Лагойскай, Бортніцкай вал.) побач з гноем ужывалася і зялёнае угнаеньне.

Абодва віды ўгнаеньня маюць у Беларусі выключна важнае значэньне на лёгкіх глебах, дзякуючы беднасьці іх гумусам, на цяжкіх — дзеля недахвату ў іх аэрацыі.

Наогул жа невыстарчальны запас пажыўных матэрыяў у глебах Беларусі робіць пытаньні аднаўленьня іх ураджайнасьці першачарговымі пытаньнямі беларускае гаспадаркі.

Беларускі селянін гэта добра адчувае, але усё-ж з прычыны адсутнасці ведаў, дапускае цэлы шэраг памылак, якія не дазваляюць у належнай меры выкарыстаць тыя ўгнаенні, якія атрымліваюцца і наогул даступныя ў яго гаспадарцы. Гэтыя памылкі адносяцца пераважна да пытанняў зьбірання і перахоўвання гною, часткаю-ж яго вывазкі і заворваньня. Так вясною і ўлетку, з прычыны недахватку саломы на падсылку, марнуецца навозная жывка, зімою-ж лішкі саломістае падсылкі даюць саломісты гной, які слаба прэе.

Усяго гною ў беларускай сялянскай гаспадарцы зьбіраецца за год ад 800 да 1.500 пуд.; пры нормальным гнаенні гэтае колькасць хапіла-б на $\frac{1}{10}$ — $\frac{2}{10}$ дзесяціны. Тым часам фактычна ўгнаюць ад $\frac{1}{2}$ дзес. да $1\frac{1}{2}$ дзес., г. зн. у 2-3 разы больш. Кладуць гною на 1 дзесяціну пад азімае жыта ад 800 да 2.000 пуд., пад бульбу ад 600 да 1.900 пуд., яшчэ менш пад ячмень, проса, пшаніцу, а найбольш гною кладзецца пад гародніну—ад 1.000 да 2.800 пуд. на 1 дзес. Найменш гною на дзесяціну кладуць у Сярэднім Палессі, дзе неабходнасць угнаення выяўляецца ўжо дзякуючы гусцейшаму насяленьню, крыху мацней, а спосабы атрымання і перахоўвання гною ўсё яшчэ занадта прымітыўныя, і гною зьбіраецца мала. Гаспадар імкнецца тут пакрыць гноем магчыма большую плошчу, хаця-б і ня густа кладучы гной, што, між іншым, адпавядае лёгкім глебам раёну. Але трэба адзначыць, што і ў раёнах з цяжэйшымі глебамі гною на дзесяціну кладзецца мала, што ўжо, бязумоўна, моцна адбіваецца на ўраджай. Магчыма, аднак, што ў 1922 г. зьява гэтая была часовай, звязанай з памяншэннем ліку скаціны за час вайны. У Паўночным і Паўднёвым Палессі гною на 1 дзес. кладуць даволі многа (1.500—2.000 пуд.), тут глебы вымагаюць асаблівай увагі да сябе з боку ўгнаення, пагражаючы пазбавіць і таго мізэрнага ўраджаю, які яны даюць звычайна.

Характэрна разьмеркаваньне гною паміж асобных культур. У інтэнс.-земляробскіх раёнах галоўная маса ўгнення ідзе пад бульбу, пасля ўжо пад жыта і пад ячмень, прычым у некаторых раёнах не кладуць або кладуць вельмі мала гною пад жыта (Бортніцкая вол.), або пад ячмень (Лагойская вол.), нязначная частка гною трапляе і пад пшаніцу і пад некаторыя іншыя расьліны. У Сярэднім Палессі па гнаі найбольш суюць азімае жыта і ўжо у значна меншай меры бульбу. Гной кладуць таксама пад ячмень і нават пад авёс. Увага, якую тут звяртаюць на азімае жыта, паказвае, што ў гэтым раёне яшчэ захавалася зярнёвы характар гаспадаркі. У Паўночным і Паўднёвым Палессі гной кладуць пераважна пад бульбу, а пасля ўжо ідуць іншыя культуры—азімае жыта і ячмень у Паўночным Палессі ды проса і азімае жыта ў Паўднёвым Палессі. Няхват гною

(яго ёсць каля 900 пуд. на 1 гаспадарку) не дазваляе належным спосабам забяспечыць угнаенне жыта; спадзяючыся на прыроднае аднаўленьне ўраджайнасці глебы для жыта пад аблогаю, гаспадар асабліваю ўвагу звяртае на ўгнаенне бульбы, якая тут, як ужо гаварылася, мае пераважна спажывецкае значэнне.

На астатку можна дазволіць сабе прывесці некаторыя параўнанні паміж вышэйшай тэхнікі ральніцтва і ўраджайнасцю. Найвышэйшыя ўраджайныя жыта (65—89 пуд.) даюць воласці з найбольш інтэнсыўнай апрацоўкаю глебы пад жыта—Ленінская, Пагоская, хаця-ж яны і бедныя на гной. Значны працэнт незанятага папару, відаць, пакідаюць тут ня так дзеля пашы, а дзеля апрацоўкі глебы; значыць, мы маем тут дачыненне з нейкім відам палепшанага позьняга папару. Наадварот, экстенсыўная апрацоўка глебы пад жыта ў Паўночным і Паўднёвым Палессі разам з невыстарчальным угнаеннем ёсць прычынаю найніжэйшай ураджайнасці (22—37 пуд.). Таксама можна заўважыць, што араньне на зіму значна паднімае ўраджайнасць ярыны. Дзякуючы стараннай апрацоўцы, нават Ухвальская воласць дае вышэйшыя ўраджайныя ярыны. Выняткам зьяўляецца толькі Пагоская вол., дзе, ня гледзячы на даволі высокую тэхніку апрацоўкі, ураджайнасць ярыны нізкая. Трэба лічыць, што гэта залежыць ад няхвату гною (запасы гною ў гэтым раёне найменшыя).

На бульбе моцна адбіваецца ўплыў араньня на зіму. Так, мінімальную ўраджайнасць мы знаходзім у Ухвальскай вол.; у Буйнавіцкай вол. ўраджайнасць крыху вышэйшая, мусіць, дзякуючы інтэнсыўнейшаму ўгнаенню.

Нарэшце, трэба адзначыць, што паляпшэнні самой сыстэмы ральніцтва, завядзеньне травасеяння, зялёнага ўгнаення, узмацненне ролі бульбы таксама бязумоўна адбіваецца на агульнай вышыні ўраджайнасці.

Мы бачылі, што інтэнсыўна-земляробскія раёны, якія выперадзілі з боку тэхнікі ральніцтва Палессе, маюць па ўсіх культурах вышэйшую ўраджайнасць. Нават бедныя глебы Дукорскай вол., даюць наогул вышэйшы ўраджай. Там-жа, дзе да нізкае тэхнікі ўгнаення і апрацоўкі далучаюцца заганы арганізацыйнага характару, як у Паўночным і Паўднёвым Палессі, ураджайнасць найніжэйшая.

24. Працаінтэнсыўнасць пільных культур.

Саўсім асобна трэба ставіць пытанне аб працаінтэнсыўнасці ральніцтва і паасобных яго культур, суадносіны якой з ураджайнасцю ўскладняюцца шэрагам іншых умоў: вышынёю вытворчасці працы, далячынёю палеткаў і г. д.

Працаінтэнсыўнасць ральніцтва.

Табліца 40.

ВОЛАСЬЦІ.	Затрата працы дзён на 1 даес.			Ураджайнасць.			Цэннасць мертв. інвент. на 1 гасп. (ж. адз.)	палеткаў аддаленых ад сядзібы.		
	Усяго засева у сяроднім.	Жыта аз.	Аўса.	Бульбы.	Жыта.	Аўса.		Бульбы.	Цэннасць мертв. інвент. на 1 вяр.	больш чым на 1 вяр.
Самахвалаўская . . .	32	25	33	58	74	66	753	215,1	29	—
Ленінская	71	59	55	121	89	66	729	80,5	—	—
Дукорская	37	33	30	65	58	62	624	125,2	82	41
Лагойская	40	32	40	69	60	61	744	130,6	24	18
Бортніцкая	44	32	28	115	48	38	639	58,6	46	2
Якшыцкая	42	39	27	86	58	50	814	41,0	49	26
Пагоская	44	49	32	73	65	45	564	61,7	14	—
Ляскавіцкая	53	37	38	57	72	55	576	80,0	69	31
Ухвальская	53	30	53	116	37	51	460	28,4	46	37
Буйнавіцкая	65	39	45	127	22	42	578	29,8	50	44

У табліцы 40 мы разглядаем працаінтэнсыўнасць паасобных культур і ўсяго ральніцтва побач з паказальнікамі капіталаінтэнсыўнасці, побач з адной з важнейшых гаспадарчых умоў—аддаленасцю ральлі і з ураджайнасцю паасобных культур, як вынікам узаемадзеяння пералічаных фактараў ды шмат якіх іншых. Перад усім разгледзім агульную працаінтэнсыўнасць ральніцтва. Найменшыя паказальнікі мы бачым у Самахвалаўскай, Дукорскай і Лагойскай вал. Пры пэўных розніцах сваіх прыродных і эканомічных умоў, гэтыя воласьці маюць даволі высокую ўраджайнасць, ня глядзячы на малую працаінтэнсыўнасць земляробства. Але трэба сказаць, што нават адносна гэтых раёнаў можна гаварыць аб нізкай працаінтэнсыўнасці толькі ў параўнанні з іншымі дасьледванымі раёнамі Беларусі. У параўнанні з гаспадаркамі іншых краёў працаінтэнсыўнасць гэтых раёнаў досыць высокая,—яна, прыкладам, шмат вышэйшая, чым у Тамбоўскай губ., на Украіне (Чэлінгаў)*). Аднак, сярод дасьледваных беларускіх раёнаў вышэйпералічаныя

* Проф. А. Н. Чэлінскі. Теарэтычныя асновы арганізацыі крестьянскага хозяйства. 1919.

трацяць на ральніцтва найменш працы на адзінку плошчы; гэта, відавочна, звязана з іх значнай абсталяванасцю інвэнтаром. Карыстаючыся малатарняй, аручы і скародзячы на дужых конях з добрым плугам, гаспадарка тут экономіць час і робіць працу сялянскай сям'і больш прадукцыйнай. У Дукорскай вол. неспагадныя глебавыя ўмовы, аддаленасць палеткаў уплываюць на зніжэнне прадукцыі (прыпомнім, што тут спатыкаюцца аблогі). Але шмат ніжэйшая ўраджайнасць у Бортніцкай вол., хаця-ж там толькі што памянёных неспагадных умоў няма,—у выніку слабой абсталяванасці інвэнтаром.

Найбольшую працаінтэнсыўнасць ральніцтва мы знаходзім у дзвюх процілеглых паводле вышыні прадукцыі валасьцях—Ленінскай і Буйнавіцкай. У першым выпадку малазямельнае сялянства, слаба забяспечанае інвэнтаром, імкнецца, каб якой хаця цаною дабіцца падняцця ўраджайнасці і дасягае гэтага вялізарнымі затратамі працы. Такое-ж імкненне мы бачым і ў другім выпадку. Але тут абсталяванасць інвэнтаром і культура гаспадарак гэткая нізкая, а вонкавыя ўмовы (аддаленасць палеткаў, глеба) гэтакія неспагадныя, што ўся вялізная трата працы не дае пажаданых вынікаў. Тут чалавек яшчэ не перамог прыроды, а сам трапіў да яе ў залежнасць. У крыху меншай меры тое самае можна сказаць і аб Паўночным Палессі.

Бачым, такім чынам, што неспагадныя вонкавыя ўмовы вымагаюць для дасягнення вышэйшага эфэкту большае траты працы і капіталу, прычым трата працы і трата капіталу могуць узаемна адна адну заступаць, што не змяняе вынікаў. Калі-ж абодвы віды трат слаба выяўлены, дык гэта адбываецца ў зніжэнні прадукцыі.

Разглядаючы трату працы на паасобныя культуры, мы лёгка ўспомнім прычыны яе вышэйшага ці ніжэйшага роўню. Так, максымальная трата на жыта прыпадае ў Ленінскай і Пагоскай вал., дзе найбольш пашырана траенне пад жыта, ды дзе ўвесь багаты ўраджай трэба абмалаціць цапамі. Траенне пад авёс значна павялічвае трату працы на гэтую культуру ў Ухвальскай вол. Вышэйшыя траты працы ў Буйнавіцкай вол. залежаць ад работы на валох ды аддаленасці палеткаў. Гэтымі прычынамі часткаю можна вытлумачыць вялізарную трату працы на бульбу, якую мы бачым у Буйнавіцкай вол. Апроч таго, шмат часу адбірае капанне бульбы рыдлёўкаю. Нарэшце, магчыма, што тут ня зусім дакладна падлічана плошча пад бульбай, што магло моцна адбіцца на велічыні трат працы, пералічаных на 1 дзесяціну. Няпоўнае падлічэнне плошчы магчыма і ў Ухвальскай вол., хаця тут культура бульбы бязумоўна вельмі працаінтэнсыўная. Зніжаныя працаінтэнсыўнасць у Ляскавіцкай вол. дае ў выніку нізкі ўраджай бульбы; у Самахва-

лаўскай вол. палепшаны інвэнтар дазваляе экономіць працу, і дзеля гэтага зьніжаная працаінтэнсыўнасьць не перашкаджае высокаму ўраджаю, высокай вытворчасці працы.

Раўнуючы нашыя даныя аб траце працы на паасобныя культуры з такімі самымі данымі для іншых краёў, мы бачым, што беларускі селянін працуе ў паўтара-два разы больш за свайго расійскага або украінскага суседа. Так, паводле проф. Чэлінцава ў інтэнсыўнай паласе Украіны трата працы на 1 дзесяціну азімага жыта 22,7 дня, у Паўночнай Расіі 27,28 дзён, у Беларусі-ж мы знаходзім 37,5 дзён. На 1 дзес. бульбы ў Нямеччыне трацяць 66 дзён, а ў Беларусі 88 дзён. Нізкая вытворчасць працы ёсьць адным з вынікаў адноснага аграрнага пералюдненьня Беларусі і ўсіх створаных ім экономічных умоў.

V. Зыскоўнасьць гаспадаркі і пэрспэктывы яе падняцьця.

25. Аплата працы галінамі гаспадаркі. Набіраньне капіталу і падаткі.

У выніку сваёй гаспадарчай дзейнасьці сялянская сям'я атрымоўвае гэтак званы ўмоўна-чысты прыбытак, г. зн. агуловы прыбытак, з якога вылічаны ўсе матар'яльныя выдаткі, але ня вылічаны кошт рабочае сілы. Умоўна-чысты прыбытак паводле ўсталенага погляду, зьяўляецца аплатай працы, заробкам працоўнае гаспадаркі; падзяліўшы агульную суму яго на лік страчаных рабочых дзён, мы атрымаем дзенны заробак (аплату 1 раб. дня) аднаго працаўніка ў данай гаспадарцы, або ў данай галіне. Як мы бачылі вышэй, (§ 14) умоўна-чысты прыбытак гаспадаркі складаецца з умоўна-чыстых прыбыткаў яе паасобных галін, прычым адносныя разьмеры гэтых апошніх прыбыткаў мы лічылі паказальнымі для ацэны ролі і значэньня тае ці іншае галіны ў агульнай сыстэме ўсяе гаспадаркі. Цяпер мы разгледзім вышыню аплаты рабочага дня ў розных раёнах рознымі галінамі.

Аплата раб. дня ў жытн. адз.*).

Табліца 41.

РАЁНЫ.	Земляробства	Кони	Раб. валы	Быдла	Аўчарства	Сьвінарства	Промыслы і рамэствы
Інтэнсыўна-земляр. . .	1,54	0,58	—	1,03	0,39	0,42	0,80
Сярэдняе Палесьсе . .	1,17	0,18	—	0,87	0,29	0,58	0,58
Паўночнае Палесьсе . .	0,70	0,27	—	1,28	0,78	0,53	0,55
Паўднёвае Палесьсе . .	0,54	—	1,08	0,78	0,34	0,42	0,31

*) Абсалютныя лічбы аплаты працы павінны быць ніжэйшыя ад паданых тут, бо з апошніх ня выключана доля агульных выдаткаў на гаспадарку.

Аплата рабочага дня галінамі можа служыць для параўнання іхняе зыскоўнасці. Пэўне-ж, трэба мець на ўвазе засьцярогі, зьвязаныя з асаблівасьцямі мэтоду, між іншым, ацэнку аб'ёмістага корму па рыначных цэнах, што дае ў выніку ў большасці дасьледваных гаспадарак значную перавагу зыскоўнасці земляробства над жывёлагадоўляй. Ня гледзячы на гэта, раёны найбольш тыповага Палесься (Буйнавіцкая і Ухвальская в.) маюць аплату рабочага дня ніжэйшую, чым у гадоўлі быдла. Кідаецца ў вочы вялізная розніца з гэтага боку паміж раёнамі. Інтэнсыўна-земляробскія раёны маюць зыскоўнасць земляробства ў 2-3 разы большую, чымся тыпова-палескія. Відаць, што ў першых земляробства зьяўляецца зусім зыскоўнаю асноўнаю галінаю гаспадаркі, у другіх гэта ўсё-ж неабходная, але малазыскоўная, а часамі можа і стратная галіна гаспадаркі (калі-б, напр., палічыць рабочую сілу для земляробства па рыначных цэнах). Палажэньне земляробства ў Паўночным і Паўднёвым Палесьсі ўжо на падставе гэтых лічбаў трэба прызнаць за ненармальнае, якое вымагае аграномічнай дапамогі ў першую чаргу.

Разглядаючы зыскоўнасць галін жывёлагадоўлі, трэба адзначыць, што па ўсіх раёнах найбольшую зыскоўнасць дае гадоўля быдла. У Паўднёвым Палесьсі апошняя галіна (далучаючы да яе і рабочых валоў) зьяўляецца па сутнасьці адзінай галінай, якая аплачвае працу здавальняльна. У інтэнсыўна-земляробскіх і сярэдня-палескіх раёнах гадоўля быдла дае параўнальна нявысокую аплату працы. Асабліва адстаюць з гэтага боку воласьці Якшыцкая, Лагойская і Борніцкая, дзе жывёлагадоўля мае маларыначны, гнаёвы характар. Наадварот, Паўночнае Палесьсе мае вышэйшую зыскоўнасць гадоўлі быдла.

Гадоўля быдла ва ўсіх раёнах заслугоўвае на вялікую ўвагу з боку аграноміі; аднак, у розных раёнах трэба ўжываць розныя мэтоды ўплыву на яе ў залежнасьці ад яе кірунку. У раёнах мясна-рабочае гадоўлі, забясьпечаных прыроднай кармовай плошчаю, таксама як і ў падмestавых раёнах, гэтая галіна арганізавана больш ці менш рацыянальна і патрабуе толькі паасобных тэхнічных паляпшэньняў, у раёнах-жа гнаёвае гадоўлі, малапродукцыйных і аддаленых ад рынку, — першачарговымі заданьнямі ёсьць арганізацыя пераробкі і збыту прадуктаў ды арганізацыя кармовае плошчы.

Спаміж іншых галін жывёлагадоўлі вызначаюцца сваёй зыскоўнасьцю сьвінарства ў Сярэднім Палесьсі (пры больш нармальным палажэньні гэтае галіны яна, пэўне-ж, вызначалася-б і ў іншых раёнах), гадоўля коняў у інтэнсыўна-земляробскіх раёнах і аўчарства ў Паўночным Палесьсі. Аплата

працы ў промыслах найбольшая ў інтэнсыўна-земляробскіх раёнах (дзе існуюць найбольш кваліфікаваныя віды промыслаў) і найменшая ў Паўднёвым Палесьсі. У вапошнім выпадку адбіваецца, мусіць, уплыў узмоцненага прапанаваньня працы пры вельмі абмяжаваным попыце, прысутнасьць такіх дрэнча аплатных промыслаў, як пастырскі, найманьне на сельска-гаспадарчыя працы і г. д.

Аплата працы, выяўленая дасьледваньнем, раўнуючы да перадаваенае, па ўсіх раёнах была зніжанай. Так, калі мы дзеля параўнання зьвернемся да Тамбоўскіх бюджэтаў проф. А. Чэлінцава, дык там аплата рабочага дня ў паўночнай (нечарназёмнай) паласе была: у земляробстве 1 р. 50 к., у малачарстве—1 р. 65 к., у сьвінарстве—48 к., у аўчарстве—33 к., гадоўлі коняў—6 к. У выніку паслабленьня рыначнае сувязі і агульнай натуралізацыі гаспадаркі галіны яе ня толькі зрабіліся малазыскоўнымі, але па сутнасьці большасць іх нават і параўноўваць з боку вышыні аплаты працы няма асаблівага сэнсу. У натуральнай гаспадарцы яе галіны існуюць ня так дзеля свае высокае зыскоўнасці, як дзеля ўнутраных патрэб самое гаспадаркі і гаспадарскае сям'і. З апошняга погляду будзе зразумелым існаваньне зусім стратных галін, напр., аўчарства ў Паўднёвым Палесьсі. Гэтая галіна неабходна, бо дастаўляе гаспадарцы воўну і аўчыны, купляць якія для тае лішне цяжка.

Разгледзіўшы склад умоўна-чыстага прыбытку дасьледваных гаспадарак, прыйдзем цяпер да пытаньня аб яго разьмеркаваньні і выкарыстаньні. Умоўна-чысты прыбытак або заробак сялянскай сям'і траціцца ёю: а) на спажывецкія патрэбы, аб чым у нас ужо шмат гаварылася на пачатку кнігі, і б) на аплату падаткаў. Частка ўмоўна-чыстага прыбытку, што застаецца ад спажыцьця і падаткаў, зьяўляецца ашчаднасьцю гаспадаркі, прыростам яе капіталу.

Большая частка ўмоўна-чыстага прыбытку, звычайна 80-90 проц. яго, ідзе на спажыцьцё. Розніцы паміж раёнамі адносна разьмераў і складу спажыцьця на 1 душу, як мы ўжо адзначалі, дужа вялікія, для чаго існуе мусіць, шмат прыродных, эканомічных і культурна-гістарычных прычын. Падаткі, як бачым з табліцы 42, таксама няроўна раскладліся паміж раёнамі, забіраючы ў некаторых раёнаў да 15% умоўна-чыстага прыбытку, а ў іншых абмяжоўваючыся толькі 3-4 проц. Тут, пэўне-ж, адбілася нявывучанасьць сялянскага бюджэту і ў выніку гэтага крыху мэханізаваны палыход да паасобных раёнаў, асабліва-ж такіх глухіх, як Паўднёвае Палесьсе. Многаскацінасьць яго лёгка было палічыць прыметаю асаблівае заможнасьці і адпаведна падвысіць разьмеры падатку.

Размеркаванне ўмоўна-чыстага прыбытку.

Табл. 42.

ВОЛАСЬЦІ	Увесь ўмоўна- чысты прыбытак на 1 гасп. (ж. адз.)	У тым ліку			
		Падаткі		Спажыць- цё сям'і (ж. адз.)	Лічад- насьці (ж. адз.)
		Жытн. адз.	0,1 %		
Самахвалаўская	985,4	47,4	4,8	655,8	282,2
Ленінская	555,2	27,6	5,0	488,8	38,8
Дукорская	537,5	34,6	6,4	436,3	66,6
Лагойская	421,8	20,0	4,7	360,5	41,3
Бортніцкая	612,0	26,1	4,3	483,4	102,5
Якшыцкая	447,3	37,3	8,3	330,3	79,7
Пагоская	307,6	24,0	7,7	268,1	15,5
Ляскавіцкая	410,4	60,1	14,7	357,2	-6,9
Ухвальская	359,0	12,2	3,4	339,2	7,6
Буйнавіцкая	252,9	25,5	10,1	228,4	-1,0

У выніку мы бачым, што ў двух раёнах выпасовай жыллагадоўлі ня толькі былі зліквідаваны ашчаднасьці, але закрануты часткаю і капіталы гаспадаркі. Зразумела, што гаспадарка, імкнучыся захаваць сродкі вытвару, павінна была скарачаць як мага слажыцьцё сям'і, зьмяншаць кармленьне скаціны, устрымлівацца ад рамонту і папаўненьня капіталу, калі іх нельга было выканаць сіламі свае сям'і. Ня гледзячы на гэтую асьцярожнасьць, гаспадаркі Паўднёвага Палесься і Ляскавіцкай вол. усё-ж павінны былі страціць частку асноўнага капіталу, які ў першай воласьці зьменшыўся на 14 ж. адз., а ў другой на 40 ж. адз. Прысутнасьць некаторых зваротных сродкаў (запасы, касавая гатоўка) зьменшылі гэтыя лічбы да 1,0 ж. адз. і 6,9 ж. адз., што і выявілася ў табліцы 42. У інтэнсыўна-земляробскіх раёнах і Паўночным Палесьсі на падатак пайшло ад 3,4 да 6,4 проц. ўмоўна-чыстага прыбытку, дзякуючы чаму капіталы гаспадаркі ня толькі заваляліся, але і ўзрасьлі.

Ашчаднасьці, што застаюцца пасля адыйманьня ад агульнае сумы ўмоўна-чыстага прыбытку выдаткаў на спажыцьцё і на аплату падаткаў, у розных раёнах надзвычайна неаднолькавыя. Трэба адзначыць, што мэтад іх вылічэньня ня дужа дакладны, бо грунтуюцца ён на суб'ектыўных, нічым у большасьці выпадкаў не падмацаваных, ацэнках прадметаў

інвэнтару, жывёлы—самім гаспадаром, і на прыблізным азначэньні колькасьці запасаў, што астаюцца ў канцы году.

Пытаньне ўскладняецца яшчэ і зьменамі цаны жытня адзінкі. Ня гледзячы на гэта, разьмеры ашчаднасьці, якія характарызуюць сабою процэс набіраньня капіталу ў сярэдняй гаспадарцы ў 1922 годзе, даволі паказальныя.

Ужо адзначана, што ў Паўднёвым Палесьсі і ў Ляскавіцкай вол. ў годзе дасьледваньня адбывалася не набіраньне капіталу, а далейшае яго вынішчэньне. У Паўночным Палесьсі, ня гледзячы на нізкія разьмеры падатку, набіраньня капіталу амаль што няма ані знаку, з прычыны агульнае нізкае прадукцыйнасьці гаспадаркі. Калі-ж прыняць пад увагу непадлічаную намі амортизацыю капіталу, дык трэба прызнаць, што і тут адбываецца руйнаваньне капіталу.

У іншых раёнах у 1922 г. руйнавальныя процэсы бязумоўна спыніліся і пачалося аднаўленьне капіталу, якое ў розных раёнах мела розны тэмп. Малазначнае ў бедных воласьцях Слуцкага пав. ды часткаю ў Лагойскай вол., яно дасягае ўжо значных разьмераў у Бортніцкай і асабліва ў Самахвалаўскай вол. Каб выразьней уявіць сабе гэтую зьяву, разгледзім лічбы дасьледваньня аб складзе ашчаднасьцяў.

Табліца 43.

РАЁНЫ	Увесь пры- рост капі- талаў на 1 гасп. (ж. а.)	У тым ліку	
		Прырост зва- ротнага ка- піталу (запа- саў, касавая гатоўка)	Прырост асноў- нага капіт. (купля інвэнт. прырост і пры- плод скаціны)
Інтэнсыўна-земляробск.	106,3	56,2	50,1
Сярэдняе Палесьсе	29,4	17,5	11,9
Паўночнае Палесьсе	7,6	7,1	0,5
Паўднёвае Палесьсе	-1,0	12,8	-13,8

Перад усім, як бачым, папаўняўся зваротны капітал гаспадаркі, яе запасы збожжа, асабліва-ж жыта, якое ў той час было адзінай мерай вартасьці, выконвала ролю грошай. Далей, частка ашчаднасьцяў адкладалася і ў асноўныя капіталы, галоўным чынам, у жывы інвэнтар. Цэннасьць скаціны ўзрастала дзеля розных прычын—гадаваньня маладняку, дагляду высіленае жывёлы (галоўным чынам коняй), выкармліваньня, і, нарэшце, зьмен рыначнае цаны. Апошняя акалічнасьць прымушае нас быць асьцярожнымі пры азначэньні абсалютных разьмераў прыросту асноўных капіталаў. У кожным

разе, самы факт прыросту можна лічыць пэўным, бо змены цаны тых ці іншых сродкаў вытвару, якія, відавочна, паходзілі ад змены цэннасьці жытняе адзінкі, да прыросту капіталу не далучаліся і маглі трапіць туды толькі ў паасобных нявыразных выпадках, у роўнай меры магчымых ва ўсіх раёнах.

Разьмеры і будова ўмоўна-чыстага прыбытку і набіраньня, якія мы бачым у паасобных раёнах, дапаўняюць і пацвярджаюць тыя характарыстыкі асноўных гаспадарчых тыпаў, якія былі намі вышэй вызначаны і адцяняліся пры апісаньні арганізацыі паасобных галін. Кратка іх зрэзюмуем.

У інтэнсыўна-земляробскім тыпе мы маем даходную сялянскую гаспадарку, якая значна ўжо пасунулася ўбок аднаўленьня сваіх сродкаў вытвару, лепш за іншых абсталяваную інвэнтаром, з нявысокай, але здавальняльнай аплатай працы. Інтэнсыўнае і даходнае земляробства пабудавана ў значнай меры па пладазьменнаму тыпу, жывёлагадоўля ў крыху прыгнечаным стане, мясцамі маладаходная, але шпарка адраджаецца бліжэй да рынку; мясцамі разьвіваюцца рыначныя спецыяльныя галіны (садоўніцтва, ітушніцтва).

Пераходны Сярэдня-Палескі тып паводле свайго складу далёка не аднастайны, прычым у адных раёнах процэс аднаўленьня ўжо пачаўся, у другіх яшчэ ідзе руйнаваньне капіталу. Земляробства тут мае больш зярнёвы характар, гадоўля быдла гнаёвая, часткаю мясная. Але побач з гэтым можна заўважыць шэраг пасуваньняў у бок інтэнсыфікацыі гаспадаркі, шэраг паасобных пасьпехаў, што дазваляюць спадзявацца недалёкага тут адраджэньня гаспадаркі, якая тым часам мадаходная, з нізкай прадукцыйнасьцю і аплатай працы. Адсутнасьць промыслаў, якія да вайны моцна падтрымлівалі гэты тып гаспадаркі, недакладнае апататкаваньне, якое дзеля выпадковых прычын бывала тут цяжэйшым, моцна затрымліваюць процэсы адбудовы.

Паўночна-Палескі тып абложна-папарнага земляробства з беднымі глебамі, бедны на сенажаці, малабульбяны, без травасеяньня апіраўся таксама пераважна на промыслы; апроч таго, тут вызначаюцца некаторыя невялікія пасуваньні ў бок разьвіцьця мачачарства ды льнянае культуры. Наогул, гаспадаркі гэтага тыпу зьяўляюцца стратнымі, з нізкай аплатай працы; яны надзвычайна бедныя на капіталы, далейшае руйнаваньне якіх ледзьве толькі стрымана.

Паўднёва-Палескі, мусіць, найбольш старажытны тып пастырска-абложнае гаспадаркі грунтуецца на выкарыстаньні вялізных лясных і балотных пасьвішчаў для вынасу быдла, галоўным чынам, валоў Земляробства, дзеля шэрагу неспагадных умоў стратнае, збожжа на хлеб і корму не хватае, вытворчасць і аплата працы надзвычайна нізкія, з прычыны слабое капітала-абсталяванасьці. У часе вайны

гаспадаркі гэтага тыпу страцілі значную частку капіталаў (скаціны), у годзе дасьледваньня гэты процэс ня спыніўся; лічбы, што характарызуюць спажыцьцё сям'і, кармленьне скаціны, сьведчаць таксама аб няспыненым вынішчэньні гаспадаркі.

26. Важнейшыя практычныя вывады.

Спрабуем цяпер на падставе нашае знаёмасьці з арганізацыйнымі тыпамі гаспадаркі Беларусі пашукаць шляхоў паляпшэньня яе арганізацыі, павялічэньня даходнасьці.

Цэнтральная Беларусь, ня глядзячы на невялікія разьмеры тэрыторыі, месціць у сабе, як мы бачылі, некалькі тыпаў гаспадаркі, якія значна розняцца адзін ад аднаго. Зразумела, што ўсе агрыкультурныя мерапрыемствы дзеля свае пасьпешнасьці павінны быць дапасаваны да асаблівасьцяў кожнага тыпу і гэта вымаганьне павінна быць прынята пад увагу пры вызначэньні плянаў абслугоўваньня сельскай гаспадаркі. Ня зьбіраючыся даць тут поўнай сыстэмы практычных мерапрыемстваў, для навуковай пабудовы якое патрэбна шмат больш матар'ялаў, чым тыя, што мы цяпер маем, мы затрымаемса зараз толькі на некаторых важнейшых вывадах і мерапрыемствах, якія вынікаюць з вышэйпаданага аналізу.

Пачнем з найбольш адсталлага Паўднёва-Палескага тыпу; аб яго пэрспэктывах нам лягчэй меркаваць затым, што нам ужо вядомы дасягненьні перадавых раёнаў Беларусі. Пэўна-ж, Паўднёваму Палесьсю няма патрэбы праходзіць усю даўгую эволюцыю, перажытую зярнёва-трохпалёвымі раёнамі: політычная і гаспадарчая рэволюцыя адчыніла перад ім, як і перад іншымі адсталымі раёнамі, шляхі больш пасьпешнага і шпаркага пасуваньня наперад. Але ўсё-ж першым этапам гэтага пасуваньня будзе дасягненьне тэй хаця-б зыскоўнасьці і сельска-гаспадарчай культуры, з якою даўно знаёмы селянін з пад Менску.

Цэнтральнае палажэньне ў гаспадарцы Паўднёвага Палесься займае гадоўля быдла, для якога характэрна значнае гадаваньне маладняку і продаж мяснага быдла на зарэз. Гэтая галіна вельмі добра выкарыстоўвае абшырныя балатністыя выганы і сенажаці Палесься, і затым няма патрэбы дамагацца абавязковае змены яе кірунку на „малочны“, як гэта часта робяць мясцовыя працаўнікі. Не разьвязваючы пытаньня аб кірунку гадоўлі быдла на далейшы час, калі ў Паўднёвым Палесьсі зьмяняцца рыначныя ўмовы і гушчыня насяленьня, мы лічым у сучаснасьці больш мэтазгоднай працу над тым кірункам гадоўлі, які існуе і які патрабуе шмат якіх палепшаньняў. Палескае быдла зімою не даядае (1.200 NE на 1 штуку, замест хаця-б 1.650), затым у першую чаргу трэба зьвярнуць увагу на кармовае пытаньне. Тут,

аднак, для травасеяння яшчэ не стварыліся неабходныя эканомічныя ўмовы і затым усю ўвагу трэба звярнуць на паліпшэньне прыроднае кармовае плошчы, павялічэньне яе прдукцыі.

Шырокія дзяржаўныя меліорацыйныя работы, якія ўжо пачаліся ў Палесьсі і бязумоўна шмат чаго зьменяць у яго гаспадарчых абставінах, даюць магчымасьць разьвіцьця коопэрацыйнай меліорацыі, абсушцы зямель пасобных вёсак. Высілкі агрономіі павінны будуць кіравацца ў бок далейшае культуры абсушаных сенажаццяў. Ня трэба, аднак, пераацэніваць магчымасьцяў, якія для гэтага мае дэфіцытная сялянская гаспадарка Паўднёвага Палесься, бедная на капіталы, адрэзаная ад рынку, але якая затое адчувае вакола сябе вялікія зямельныя прасторы. Мала надзеі на тое, каб тут купля спецыяльнага інвэнтару, угнаеньняў, наогул матэрыяльных затрат на культуру сенажаццяў, апроч затрат працы сям'і, зрабіліся масавай зьявай ужо ў бліжэйшыя гады. Больш магчымая тут экстэнсыўная форма культуры балот і сенажаццяў з выкарыстаньнем прыроднае іх ураджайнасьці і працы сям'і гаспадара.

Далей, патрэбны захады для паліпшэньня пароды быдла і павялічэньня яго вытворчасці як мяснай, так і малочнай. Праз паліпшэньне і рацыяналізацыю кармленьня і ўтрыманьня жывёлы, мусіць, можна было б дасягнуць значных вынікаў нават без даліваньня крыві культурных парод, якое звычайна радзяць. На Новазыбкаўскай сельск.-гасп. дасьледчай станцыі мясцовае сялянскае быдла, блізкае да палескага, вельмі добра раздойваецца.

Асабліва патрэбны для палескай жывёлагадоўлі мерапрыемствы грамадзка-эканомічнага парадку. Разьвіцьцё збытовай і закупнай коопэрацыі для гандлю быдла павінна звязаць гаспадарку палішчука з вонкавым сьветам, выцесьніць прыватнага перакупніка, арганізуючы ня толькі збыт, але і закуп быдла (рабочых валоў) для выпасу, што цяпер робіць кожная адасобненая гаспадарка. Патрэбна пасабленьне для Паўднёвага Палесься падатковага цяжару і ўзгадненьне яго з параўнальнай даходнасьцю гаспадаркі ў Паўднёвым Палесьсі і ў іншых раёнах Беларусі (умоўна-чысты прыбытак ў $2\frac{1}{3}$ меншы, чым у паўночна-заходніх раёнах). Наогул кажучы, неабходна пэўная протэкцыйная політыка адносна палескае жывёлагадоўлі. У Паўднёвае Палесьсе трэба арганізаваць колёнізацыйны прыплыў з пералюднёных частак Беларусі. Краіну гэтую трэба засяляць як людзьмі, так і скацінаю, пры дапамозе якой толькі і магчыма поўнае выкарыстаньне прыродных багацьцяў Палесься.

Павялічэньне колькасьці скаціны значна палепшыць задачы палескага ральніцтва ў справе аднаўленьня ўра-

джайнасьці глебы. Агрономія павінна заняцца прапагандай стараннага зьбіраньня і правільнага перахоўваньня гною, ужываньня тарфовае падсыілки (дзеля нястачы саломы). Пашырэньне засеўнае прасторы залежыць тут перад усім ад колькасьці ўгнаеньня, і затым асаблівага значэньня набывае культура лубіну, якой тут амаль што яшчэ ня знаюць. Патрабуючы невялікіх матэрыяльных трат у першыя гады (на куплю насеньня), гэтая культура вышынёй сваёй інтэнсыўнасьці зусім адпавядае эканомічнаму ладу палескае гаспадаркі. Тут, напрыклад, маглі б на месцы сучасных аблог утварыцца „лубіновыя аблогі“, або двух і трохгадовая культура лубіну для заправы глебы арганічнай матэрыяй на далёкіх кавалках ральлі, якія дагэтуль ня бачылі гною. Пры належнай арганізацыі ўгнаеньня будзе магчымым і пашырэньне культуры бульбы да граніц, якія дазваляе запас працы сям'і. Пры гэтым вельмі пажадана арганізацыя пераробкі бульбы на крухмальных і сьпіртowych заводах з выкарыстаньнем адходаў таксама для корму скаціны. Гэта—аснова індустрыялізацыі палескай гаспадаркі.

У справе пашырэньня засеўнае прасторы вялікую ролю можа адыграць правільнае зямляўпарадкаваньне, якое ўхіляла б асабліва рэзка выяўленае тут дальназямельле і дазволіла б значна павялічыць плошчу культурных ужытоўнасьцяў і інтэнсыўнасьць іх выкарыстаньня. Палескай гаспадарцы трэба дапамагчы і ў справе аднаўленьня яе разбураных вайноў сродкаў вытворчару; для гэтага могуць быць выкарыстаны адраджэньне промыслаў у сувязі з ляснымі распрацоўкамі, меліорацыяй і г. д. і сельскагаспадарчы крэдыт.

У выніку згодных высілкаў зямельных устаноў і коопэрацыі і пры спагадных вонкава-эканомічных абставінах сялянская гаспадарка Паўднёвага Палесься зможа стаць на ногі, зробіцца даходнай, будзе пашыраць сваю прдукцыю, адваёваючы пад культуру ўсё новыя і новыя плошчы.

Паўночнае Палесьсе, таксама рэдка заселенае, мае крыху лепшыя рыначныя ўмовы, а можа і лепшыя глебы. Грунтоўных паліпшаньняў вымагае тут ральніцтва, для чаго адню з перадпасылак зьяўляецца зямляўпарадкаваньне—расяленьне вялікіх вёсак на прысёлкі, дзеля змаганьня з дальназямельлем. У кожным разе і тут перад усім выпадае думаць аб арганізацыі ўгнаеньня, і тут надзвычайна пажадана разьвіцьцё культуры лубіну, асабліва-ж на далёкіх палатках, дзе дагэтуль пануе аблога. Але ў Паўночным Палесьсі прыродных сенажацей мала (1,2 дзес. на гаспадарку) і яны ня могуць належна забясьпечыць кормам нават сучаснае, вельмі сьціснутае жывёлагадоўлі. Гэтая прычына, ўзмацняючы яшчэ бльш значэньне зялёнага ўгнаеньня, выма-

гае таксама разьвіцця кармовае плошчы на ворных землях. Травасеянне, якога тут яшчэ няма, павінна быць адным з найпільнейшых пытанняў агропрапаганды. У сувязі з зямляўпарадкаваньнем тут зусім магчыма арганізацыя правільных травапольных севазваротаў з увядзеньнем канюшыны і іншых бабовых коштам аблог і папару. Пры гэтым трэба зьвярнуць увагу на культуру лёну, якая, мусіць, магла б тут разьвіцца, даючы цэнны рыначны продукт і сырэц для мясцовай прамысловасьці.

Павялічэньне рыначнасьці гаспадаркі разам з узмацненьнем неземляробскіх промыслаў, адносна якіх раён займае ўжо і цяпер віднае месца ў Беларусі, павінна быць выкарыстана для значнага дапаўненьня сродкаў вытворчарства, якіх тут вельмі не хватае; асабліва ж важна дапаўненьне мёртвага інвэнтару, як дзеля паляпшэньня тэхнікі апрацоўкі, так і дзеля эканоміі працы і падняцьця яе вытворчасьці. Для гэтага мэты вельмі карысна арганізацыя машынных таварыстваў для супольнай апрацоўкі зямлі і іншых формаў калектыўнага земляробства.

Пытаньні апрацоўкі глебы ў гэтым раёне, які церпіць, відаць, ад збытнае вільгаці, патрабуюць папярэдняга дасьледчага вывучэньня. Пры рэарганізацыі гаспадаркі трэба мець на ўвазе яе значную працаінтэнсыўнасьць і прысутнасьць промыслаў. Усякая галіна, якая нанова ўводзіцца, павінна аплачваць працу лепш, чым промыслы; гэтая акалічнасьць ня спрыяе разьвіццю інтэнсыўных галін і культур, як, напр., культура бульбы (ёй, праўда, ня зусім, можа, спрыяюць і прыродныя ўмовы раёну).

З галін жывёлагадоўлі трэба зьвярнуць увагу на гадоўлю быдла, якая тут будзе разьвівацца ў малочным кірунку. Калі рэформаванае земляробства забяспечыць яе кормам, дык можна спадзявацца падняцьця малочнае прадукцыі, цяпер яшчэ вельмі нізкай. Чарговым мерапрыемствам будзе арганізацыя коопэрацыйнай перапрацоўкі і збыту, без якога рыначнасьць малочнай гадоўлі была б вельмі малой дзеля аддаленасьці рынку. Паляпшэньне ўмоў утрыманьня скаціны, тэхнікі яе кармленьня, дастава палепшаных вытворнікаў таксама тут неабходны. Прысутнасьць абсалютных авечых пасьвішчаў вымагае падтрыманьня і паляпшэньня аўчарства, якое тут у сучасных умовах, як і гадоўля быдла, аказалася больш рэнтабельным, чым земляробства.

Пры ўсіх мерапрыемствах у Паўночным Палесьсі трэба мець на ўвазе беднасьць гаспадаркі на капіталы і даволі поўнае выкарыстаньне працы сям'і як у сваёй гаспадарцы, так і ў промыслах. Дзеля гэтага тут спадзявацца далейшай інтэнсыфікацыі гаспадаркі ў блізкай будучыне выпадае ў меншай меры, чымся ў іншых частках Цэнтральнай Беларусі.

Сярэдняе Палесьсе, як ужо адзначалася, складаецца з рознастайных раёнаў пераходнага тыпу. Наогул жа тут і прыродныя і эканамічныя ўмовы больш спагадныя, чым у папярэдніх раёнах, а гэта робіць магчымай большую інтэнсыфікацыю гаспадаркі.

У жывёлагадоўлі Цэнтральнага Палесься трэба зьвярнуць увагу на гадоўлю быдла і сьвінарства. Першае ў сучаснасьці мясцамі мае мясны кірунак, мясцамі зьяўляецца гнаёвае. У абодзых выпадках трэба клапаціцца аб павялічэньні малочнае прадукцыі. У паўднёвых частках раёну магчыма і пажадана надалей гадаваньне мясца быдла для выкарыстаньня балотных пасьвішчаў і сенажаці. Аднак, і тут, дзякуючы лепшым, раўнаючы да Паўднёвага Палесься, эканамічным умовам, моцнаму росту насяленьня і колэнізацыі, малочная гадоўля быдла ў недалёкай будучыне павінна будзе заняць найважнейшае палажэньне. Мясцамі магчымым будзе разьвіццё рыначнай гадоўлі коняў. Але ў большасьці выпадкаў асаблівай увагай селяніна будзе карыстацца сьвінарства, якое тут больш рэнтабельна, чым у іншых раёнах Беларусі, у якім хутка зварачваюцца капіталы (што пры беднасьці на капіталы Сярэдняга Палесься мае сваё значэньне), і якое, нарэшце, тут неабходна для выкарыстаньня бульбы, а пры разьвіцці малачарства, — і яго адходаў. Затым, мерапрыемствы па сьвінарству тут павінны займаць віднае месца ў агрономічнай рабоце; неабходна перад ўсім змаганьне з эпизоотыямі, паляпшэньне ўмоў утрыманьня, рацыяналізацыя кармленьня і даліваньне крыві культурных парод з мэтай павялічэньня скорасьпеласьці і жывое вагі сьвініні. Ня менш неабходна работа па арганізацыі збыту прадуктаў сьвінарства таксама, як і прадуктаў гадоўлі быдла, па коопэрацыйным закупе канцэнтраванага корму, па перапрацоўцы прадуктаў сьвінарства і малачарства.

Для падняцьця прадукцыйнасьці ральніцтва ў Сярэднім Палесьсі згодна з вышэйсказаным неабходна і сваячасна яго рэарганізацыя паводле пладазьменнага тыпу. Гэтая рэарганізацыя, зьвязаная з узмацненьнем жывёлагадоўлі і яе забяспечанасьці кормам, у паасобных раёнах Сярэдняга Палесься павінна будзе адбывацца ў неадволькавых формах. У раёнах з разьвітай папарнай гаспадаркай (Пагоская, Якшыцкая вол.) неабходна ліквідаваць прымуковую трохпалёўку і пасьвібу скаціны па позным папару. У далейшым, у сувязі з зямляўпарадкаваньнем трэба ўводзіць правільнае севазваротнае травасеянне — засевы канюшыны, сарадэлі, выкі, узмоцніць культуру бульбы, прычым у залежнасьці ад забяспечанасьці зямлёю і запасаў працы могуць быць пабудаваны больш ці менш інтэнсыўныя севазвароты. Разьмеры травяное зьмяны трэба ўзгодніць з велічынёю прадукцыі прыродных сенажаці. У Ляс-

кавіцкай вол. травасеянне, з прычыны прысутнасці абшырных прыродных сенажацый, ня мае шансаў для шырокага развіцця ў бліжэйшы час. У падставу севазваротаў павінна легчы бульба, а для аднаўлення ўраджайнасці глебы асаблівае значэнне набываюць палепшаныя спосабы збірання і перахоўвання гною і асабліва культура лубіну. Наогул, для ўсяго Сярэдняга Палесся першачарговымі заданнямі па часці ральніцтва зьяўляюцца мерапрыемствы для пашырэння культуры лубіну, бульбы і паляпшэння прыродных сенажацый. Культура сенажацый магчыма тут ужо ў больш інтэнсіўных формах, дзякуючы значнай гушчынi насялення і магчымасці развіцця інтэнсіўнай жывёлагадоўлі. Аднэй з першачарговых задач ёсць аднаўленне сьпіртовай прамысловасці, якая тут да вайны была моцна развіта і якая дазволіць значна павялічыць плошчу пад бульбай.

У інтэнсіўна-земляробскіх раёнах праца агронома найбольш складаная і адказная. Сялянская гаспадарка тут даўно ўжо скранулася з мёртвага пункту зярнёвае трохпалёўкі і, шукаючы больш дасканалых гаспадарчых формаў, іншы раз, бывае, добра азнаёменная і нават выправавала тыя спосабы, якія збіраецца раіць агроном. Калі гэтыя спосабы ня прыжылі, дык прычын такое зьявы трэба шукаць у арганізацыйным ладзе гаспадарак, у гістарычных перажытках, што злажыліся тут трывалей, чым у іншых раёнах. У шмат якіх выпадках увядзенне правільнага плодзямену было-б амаль што толькі сыстэматызацыяй існуючых формаў ральніцтва, і ўсё-ж селянін лічыць за лепшае для сябе карыстацца трохпалёвым севазваротам, які да пэўнай меры набывае рысы вольнага севазвароту. Гаспадар практычна падлічвае запасы пажыўных матэрыялаў, пакінутыя ў кожным паасобным кавалку зямлі папярэдняй культурай і ўгнаеннем, і ў залежнасці ад гэтага плянуе далейшае выкарыстанне кавалку зямлі.

Аднак, земляробства і ў гэтых раёнах вымагае арганізацыйных перабудовак, асабліва ў сувязі з зямляўпарадкаваннем. Для апошняга адным з важнейшых заданняў зьяўляецца барацьба з дальназямельлем, якое ў гэтых інтэнсіўных раёнах зусім недапушчальна, бо цягне за сабою вялізныя непродукцыйныя траты часу і сродкаў і такія ненормальныя зьявы, як утварэнне аблогаў у густазаселенай Дукорскай вол.

Неабходна таксама рашучая барацьба з некаторымі перажыткамі трохпалёўкі, як, прыкладам, пасьцьба на папары і сенажацях, праз устройства пастаянных выганаў і развіццё засеву траў на зялёны корм. Пры гэтых умовах заняты папар ахопіць усю папарную зямлю, і папарная трохпалёўка фактычна будзе зьліквідавана. Увядзенне пасья

гэтага правільнага севазвароту пры найбольш дакладным падліку сучаснага стану і патрэб гаспадаркі, мусіць, не спаткае вялікіх перашкод.

Посьпеху справы шмат дапамагалі-б папярэдня паляпшэнні апрацоўкі і ўгнаення глебы. У справе ўгнаення тут трэба зрабіць яшчэ шмат. Неабходна павялічыць колькасць гною і канцэнтравать яго на меншых плошчах дзеля належнае заправы цяжкіх пераважна глеб гэтых раёнаў. На іншых глебах, якія патрабуюць угнаення, трэба развіваць даволі ўжо вядомыя ў большасці раёнаў мінеральнае і зялёнае ўгнаенні (асабліва ў паржэўных і падсяўных яго формах). Пажадана некаторае паляпшэнне апрацоўкі глебы праз увядзенне больш дасканалых прылад; асабліва ўвагу трэба зьвярнуць на апрацоўку канюшынішчў. У сувязі з гэтым трэба дбаць аб закладанні машыновых таварыстваў з такімі прыладамі, як талеркавыя бароны, адмысловыя плугі, радковыя сяўнікі і г. д. Наогул, папярэдняе інвэнтару ў гэтых раёнах найбольш магчыма, бо тут ужо ёсць пэўныя ашчаднасці. Пажадана, між іншым, і пашырэнне машын і прылад, якія экономяць працу; звольненыя імі запасы працы тут лёгка могуць быць выкарыстаны для далейшай інтэнсіфікацыі гаспадаркі, напр., увядзення падсяўных і паржэўных культур, развіцця садоўніцтва, гародніцтва і насеньніцтва, мэліорацыі і культуры сенажацый і г. д. Трэба, нарэшце, адзначыць, што перадавое земляробства гэтых раёнаў найбольш патрабуе дапамогі з боку агрономічнае навукі, але дапамога гэтая павінна быць пабудавана на вельмі старанным падліку мясцовых умоў і асаблівасцяў ды мясцовае практыкі. Раёны гэтыя павінна абслугоўваць адмысловая сельска-гаспадарчая даследчая станцыя.

Жывёлагадоўля інтэнсіўна-земляробскіх раёнаў патрабуе як арганізацыйных, так і тэхнічных паляпшэнняў. Гадоўлю быдла неабходна арганізоўваць тут выключна ў малочным кірунку (мясцамі толькі тут магчыма гадаванне заводзкага быдла для збыту), прычым у большасці раёнаў трэба мець на ўвазе масляна-малочную продукцыю і толькі пад месцамі—свежа-малочную продукцыю.

З гэтымі мэтамі трэба правесці шэраг мерапрыемстваў для паляпшэння пароды, утрымання і кармлення быдла, дзеля падняцця яго прадукцыйнасці, але перад усім неабходна арганізаваць коопэрацыйную пераробку і збыт малочных продуктаў, а таксама і закуп некаторых канцэнтраваных кормаў, бо нават і пры сучаснай прадукцыйнасці малочнага быдла, утварэнне таварных лішкаў зусім магчыма, трэба толькі праз выкарыстанне іх стварыць імпульс для далейшага іх развіцця і для паляпшэння жывёлагадоўлі.

Сьвінарства мае тут, асабліва-ж у малазямельных і многабульбяных раёнах, магчымасьці шырокага разьвіцьця і, да таго-ж, у сваіх найбольш рыначных і інтэнсыўных формах; тут ёсьць даволі кармовых запасаў, пэўныя лішкі запасу працы. Патрэбны, аднак, арганізацыйныя захады для стварэньня экспартнага мяснага сьвінарства, пашырэньне мяснае культурнае сьвінні, арганізацыя фабрычнае пераробкі сьвініны, а перад усім—рашучае змаганьне з эпідэміямі.

Адначасна яшчэ неабходнасьць падтрыманьня рыначнае гадоўлі коняў у шмат якіх інтэнсыўна-земляробскіх раёнах, і прамысловага птушніцтва, якое ў некаторых раёнах даволі разьвіта ўжо ў сучаснасьці. У гэтых галінах найбольш неабходным мерапрыемствам зьяўляецца арганізацыя коопэрацыйнага збыту.

Інтэнсыўна-земляробскія раёны выперадзілі іншыя раёны Цэнтральнай Беларусі з боку гаспадарчай тэхнікі, але вельмі мала выдзяляюцца з боку пераробкі і збыту прадуктаў, з боку індустрыялізацыі гаспадаркі і яе сувязі з рынкам. Гэтыя бакі гаспадаркі вымагаюць аграномічнага ўплыву ў першую чаргу і ня толькі дзеля вытворчых меркаваньняў, але і дзеля больш агульных сацыяльна-эканамічных прычын. Процэс набіраньня капіталу, які мы наглядалі тут у год дасьледваньня, пры далейшым сваім разьвіцьці будзе спрыяць дыфэрэнцыяцыі сялянства і вылучэньню заможных слаёў. Адначасна, дзякуючы росту насяленьня і малазямельлю вылучаюцца масы вясковае беднаты, якія шукаюць працы ў промыслах, у парабецтве і ў інтэнсыфікацыі сваёй гаспадаркі. Зразумела, што гэтыя слаі беднаты, што ўвесь час нарастаюць, неабходна арганізоўваць у вытворчай коопэрацыі, каб збавіць іх ад эксплёатацыі і зруйнаваньня гаспадаркі, каб даць ім магчымасьць карыстацца тымі ці іншымі выгодамі буйнога гаспадаркі (напр., зьмяншэньне ліку рабочых коняў, дзякуючы коопэрацыйнай апрацоўцы).

Коопэрацыйная праца ў гэтых раёнах асабліва неабходна, і само сялянства ўжо адчувае яе патрэбу. Коопэрацыя для пераробкі і збыту, для набыцьця складаных машын, канцэнтраванага корму, завадзкія і контрольныя саюзы павінны спаткаць тут падтрыманьне большасьці беднаты і сярэднякоў. Побач з гэтымі формамі коопэрацыі у інтэнсыўна-земляробскіх раёнах і больш поўныя формы калектыўнае гаспадаркі будуць мець найбольш дасьпелую глебу і спаднасьць умоваў.

Менск, 1925 год.

ГАЛОЎНЫЯ КНІГІ

дасьледваных гаспадарак у валасных сярэдніх лічбах

Р-к № 1	—	касы
" "	2	— земляробства
" "	3	— рабочых коняў
" "	3а	— рабочых валоў
" "	4	— гадоўлі быдла
" "	4а	— аўчарства
" "	5	— сьвінарства
" "	5а	— птушніцтва
" "	6	— промыслаў і рамэстваў
" "	7	— спажыцьця сям'і
" "	8	— зьмен у капітале
" "	9	— балянс усяго заробку
" "	10	— разьмеркаваньне працы сям'і